

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica

Benac, Alojz

1958.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/3bd8ee11-be4d-45e2-9120-94dfa274dfad>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

3489

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

Knjiga X

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 9

ALOJZ BENAC

NEOLITSKO NASELJE U LISIČIĆIMA KOD KONJICA

SARAJEVO

1958

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

Knjiga X

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 9

ALOJZ BENAC

NEOLITSKO NASELJE U LISIČIĆIMA KOD KONJICA

SARAJEVO

1958

Urednik

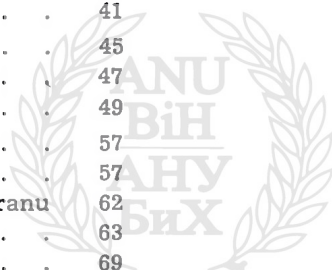
DIMITRIJE SERGEJEVSKI,

redovni član
Naučnog društva NR BiH

S A D R Ž A J

I — Uvodne napomene o istorijatu istraživanja i položaju naselja	5
II — Stratigrafija kulturnog sloja i građevinski ostaci	8
A — Opća stratigrafija	8
B — Nastambe	13
C — Ognjišta i vatrišta	22
D — Žrvnjišta	26
E — Opća slika građevinske djelatnosti i komunalnog uređenja u naselju	29
III — Oruđe i oružje	34
A — Opća zapažanja	34
B — Izrađevine od kamena	36
C — Izrađevine od kosti	39
D — Zaključna razmatranja	41
IV — Keramički nalazi	45
A — Oblici	47
B — Ornamentalni sistem	49
V — Veze i odnosi Lisičića sa drugim neolitskim kulturama	57
A — Odnosi prema naseljima butmirske kulture	57
B — Dolina Neretve kao komunikaciona veza prema Jadranu	62
C — Odnos prema neolitu Jadranskog bazena	63
D — Lisičići i zapadni Mediteran	69
E — Kulturni odnosi Lisičića prema egejskom neolitu	73
F — Uticaji Podunavlja	74
VI — Porijeklo neolitske kulture u Lisičićima	76
VII — Hronologija Lisičića	80
VIII — Ekonomski život stanovnika Lisičića	83
IX — Duhovni život neolitskih stanovnika u Lisičićima	90
Zusammenfassung	95

I — UVODNE NAPOMENE O ISTORIJATU ISTRAŽIVANJA

I POLOŽAJU NASELJA

Otkriće i iskopavanje neolitskog naselja u Lisičićima vezano je za izgradnju Jablaničkog Jezera, čija voda danas pokreće turbine velike hidrocentrale. U 1951 i 1952 godini detaljno je ispitana čitava dolina rijeke Neretve od Konjica do brane da bi se ustanovili arheološki lokaliteti i izvršila sva istraživanja prije potapanja označenog terena. Tom prilikom otkriven je i ovaj lokalitet. Na njega je prvi upozorio Pavo Anđelić, tadašnji sudija u Konjicu a sadašnji kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je vrlo često obilazio teren oko sela Lisičića pa je sakupio i prve površinske nalaze na ovom neolitskom lokalitetu. To je dalo povoda da se

Sl. S₁ — Pogled na neolitsko nalazište u Lisičićima

lokalitet detaljnije ispita, a zatim da se počne i sa iskopavanjem. Zbog toga moram i na ovom mjestu da odam dužnu zahvalnost kustosu Andelću na usluzi koju je učinio arheološkoj nauci Bosne i Hercegovine. Ovo tim više što su Lisičići prvo neolitsko naselje koje je otkriveno u Hercegovini.

Naselje je ležalo na njivama zvanim Čiševine i bilo je udaljeno od sela Lisičića oko 1 km, a od grada Konjica oko 7 km. Od ranijeg korita rijeke Neretve bilo je udaljeno oko 100 metara i zauzimalo je jedan sasvim neznatno uzvišen plato na njenoj desnoj obali (sl. S1).

U općem geografskom položaju, ovaj neolitski lokalitet je smješten u početnom dijelu srednjeg toka rijeke Neretve. U pozadini, prema sjeveroistoku, ostaju vijenci Ivan-Planine, koja čini granicu između Hercegovine i Bosne. Na južnoj strani se protežu obronci Prenja, dok se na zapadu sasvim približila mnogo niža Bokševica. Dolina Neretve na ovom prostoru je bila relativno široka i činila veoma pogodne uslove za život neolitskih ljudi. Ako ovome dodamo da je u obližnjoj dolini Idbara (na sl. S1 vidi se u pozadini) bio odličan izbor kamene rude za neolitska oruđa, da su nedaleko odavde ogromni blokovi izvrsnog granita i da su pomenute i druge planine bile u to vrijeme pune razne divljači, onda je sasvim prirodan ovakav izbor mjesta od strane neolitskih ljudi.

Da je ovaj kraj bio vrlo pogodan za život, pokazuju i mnogi drugi arheološki ostaci iz okoline Lisičića. Da spomenem samo neke. Na jugozapadnom rubu neolitskog naselja dizala se jedna velika gomila od kamena i nasute zemlje. S druge strane Neretve ležali su ilirske grobne humke od kamena, kao i njihovi ravni grobovi iz kasnijeg perioda. Zapadno od našeg naselja njive su bile posute ostacima rimske i srednjovjekovne arhitekture¹⁾, nedaleko je stajao poznati mitrej²⁾ itd. Prema tome, neolitsko naselje u Lisičićima leži u jednom kraju vrlo bogatom arheološkim spomenicima.

Iskopavanja naselja izvršena su u tri maha: prvo u 1952 godini, drugo u 1953 godini i treće u 1954 godini. Prvom iskopavanju je prisustvovala Ružica Bižić, tadnji kustos Zemaljskog muzeja. Drugom iskopavanju prisustvovao je kustos Borivoj Čović, konzervator Đuro Basler i preparator Ante Kučan. U trećem iskopavanju učestvovali su kustos Borivoj Čović, kustos Nada Miletić, Julijana Sušnik, student i preparator Ante Kučan. Njihovoj odličnoj saradnji treba u prvom redu zahvaliti za dobro izvedene radove i uspjehe koji su tokom iskopavanja postignuti.

Sve planove i profile za ovu monografiju priredio je konzervator Đuro Basler, crteže je izradio kustos Anton Smodić, a fotografske snimke Mica Sever-Drakulić, fotograf muzeja.

Prvo iskopavanje pretstavljalo je ustvari probno istraživanje. Tada su otvorena četiri kvadrata (I—IV) i prikupljena prva dokumentacija za određivanje kulture Lisičića. Rezultati su posebno objavljeni³⁾.

Drugo iskopavanje znači već sistematsko istraživanje. Otvoreni su kvadrati V—XVI, te probni kvadrat a i probna sonda b. U toj kampanji

¹⁾ Istraživanje ovih lokaliteta izvršila dr. Irma Čremošnik i rezultate objavila u Glasniku Zemaljskog muzeja (dalje GZM) 1954 i 1955

²⁾ WMBH IV (1896), S. 252

³⁾ GZM 1954, str. 137—150

je sakupljen vrlo obilan materijal, koji je omogućio da se dobije potpuna slika o karakteru naselja i njegove neolitske kulture. O ovom iskopavanju je objavljen takođe poseban izvještaj⁴⁾.

Konačno, u 1954 godini izvršeno je treće — sistematsko iskopavanje, kada su otvoreni kvadrati XVII—XXXI. Rezultati ove kampanje nisu dosada objavljeni. — Na taj način u Lisičićima je otkopana površina u veličini od 810 m², pošto je svaki kvadrat obuhvatao površinu od 25 m², a probna sonda b 10 m². U tome je sadržana osnovna ploha u obliku pravougla, sa stranicama 25×30 m, koja pretstavlja dovoljno veliki prostor da bi se mogli razmotriti i neki komunalni problemi u naselju. Potapanje terena prekinulo je dalji rad i sada je sve to prekriveno jezerskom vodom. Smatram, međutim, da su izvršena iskopavanja sasvim dovoljna da se donese konačan sud o ovom neolitskom lokalitetu.

U ovoj monografiji ću donijeti rezultate cjelokupnog rada, iako ću se više koristiti rezultatima treće kampanje, koja je dala vrlo obiman materijal. Postepeno otkopavanje u Lisičićima je još jednom i sasvim jasno pokazalo da mala terenska istraživanja ne mogu da pruže konačne rezultate. U svom drugom radu o Lisičićima morao sam već da konigram nekoliko pogrešnih zaključaka na koje su me navele impresije iz probnog kopanja. U tom izvještaju — baziranom na rezultatima druge kampanje — donio sam izvjestan broj zaključaka koji će i sada ostati potpuno na snazi. No, u pogledu ornamentalnog sistema na keramici i opće stratigrafije naselja, tek sada je moguće dati definitivni sud. To u ovoj monografiji i činim.

Neolitska kultura Lisičića je za Hercegovinu ono što je za Bosnu Butmir. Ona označava završni domet neolitskog društva u ovoj pokrajini i vrlo plastično ilustruje uticaj geografske sredine i klime na kulturne veze sa drugim oblastima. S obzirom na posebnu individualnost prema Butmiru kao i na značaj kulturne sadržine, smatram da Lisičići treba da budu zastupljeni baš ovakvom monografijom. Time će se ujedno ukloniti i onaj prazan prostor u neolitu koji je dosada postojao u Hercegovini, te pružiti još jedan prilog proučavanju mehanike kretanja neolitskog društva.

⁴⁾ GZM 1955, str. 49—77

II — STRATIGRAFIJA KULTURNOG SLOJA I GRAĐEVINSKI OSTACI

A — Opća stratigrafija

Kao što se vidi na planu I, današnji teren naselja je bio vrlo blago nagnut od sjevera prema jugu. Taj nagib se naglo povećava tek ispod označenog puta koji vodi jednim malim terenskim grebenom. Treba, međutim, imati u vidu činjenicu da na prostoru ispod puta nema nikakvih kulturnih ostataka, a isto tako i činjenicu da kulturni sloj južno od otkopane površine postepeno nestaje. Naselje se ustvari više pružalo od istoka prema zapadu. Prema istoku granica naselja se nalazila oko 20 m udaljena od otkopanog prostora. Na osnovu površinskih zapažanja ustanovljeno je nadalje da je čitava širina naselja od istoka prema zapadu iznosila 130—150 m, dok se od sjevera prema jugu naselje protezalo na površini od 80—100 m. To nisu dimenzije naročito velike stanice za neolitske pojmove. Naselje je ležalo baš na onom mjestu gdje i recentni humus čini jednu ravnu plohu. Neolitski ljudi su iskoristili prvu malu terasu nad obalom Neretve koja je bila pomenutim grebenom zaštićena od riječne poplave. Mali nagib od sjevera prema jugu, koji je postojao i na neolitskom humusu, doprinosio je da se prostor naselja lako ocijedi i osuši poslije kišnih padavina. Najravniji teren neolitskog humusa nalazio se oko centralnog ognjišta B-5, što potvrđuje zaključak da je ovo ognjište bilo jedna centralna tačka naselja u vrijeme zemuničke faze.

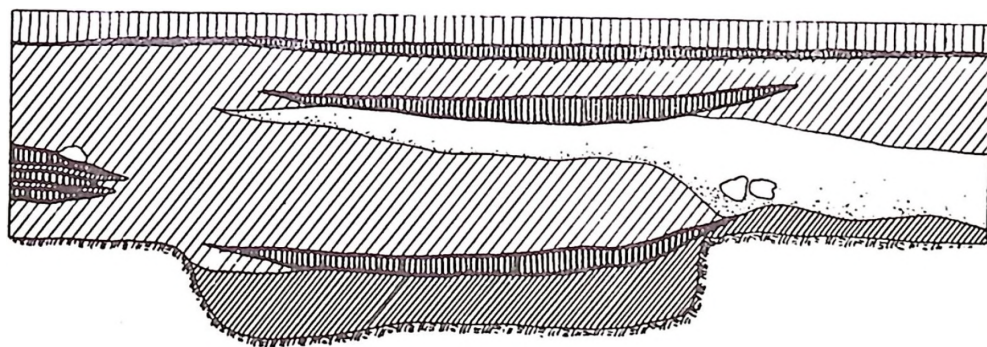
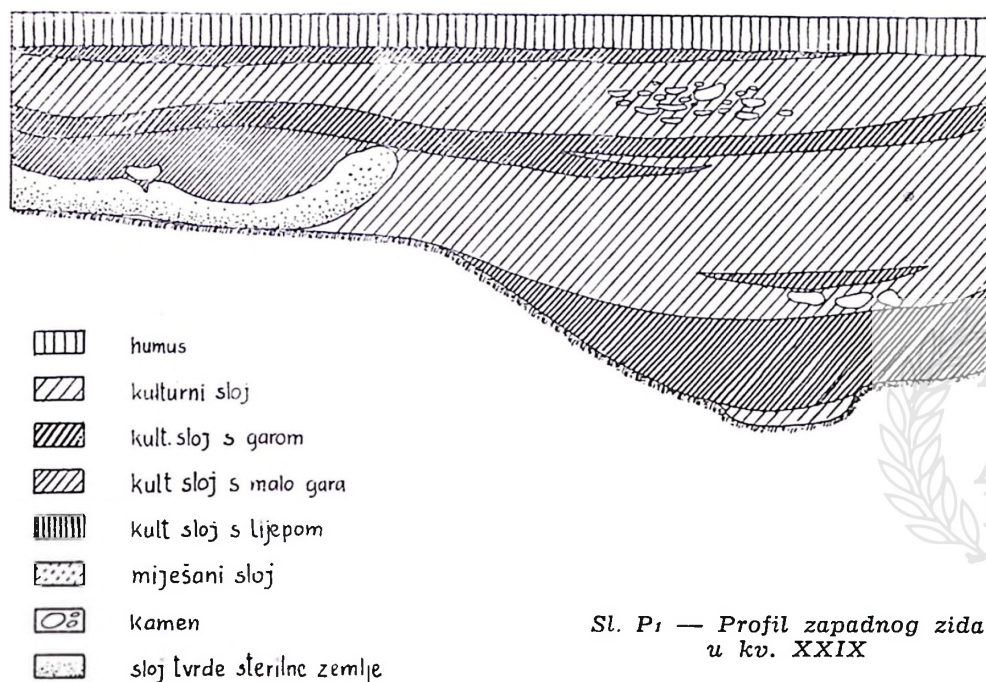
Na planu II prikazana je opća situacija na neolitskom humusu. Tu su crvenim brojevima obilježene relativne dubine, odnosno dubine neolitskog humusa prema gornjoj površini tla. Iz pregleda tih brojeva jasno se vidi i dubina kulturnog sloja na pojedinim tačkama. Najtanji sloj se nalazio uz istočni rub naselja, i to naročito u kvadratima II i I. Na pojedinim mjestima debljina sloja iznosi ovdje svega 0,30—0,50 m. Dalje prema zapadnoj strani sloj je sve deblji, ali nigdje ne prelazi dubinu od 1,20 m. Ako ovo dovedemo u vezu sa situacijom na površini recentnog humusa, onda možda treba vezati postepeno uzdizanje terena prema zapadu sa debljinom kulturnog sloja. Kao da je debljina sloja uslovlila ovo malo uzdizanje.

Kulturni sloj općenito nije debeo. U najvećem dijelu otkopnog prostora dubina se kreće između 0,80—1,20 m. To samo za sebe govori da u Lisičićima ne možemo računati sa jako dugim hronološkim rasponom. No, o ovome ćemo još kasnije iznijeti svoje mišljenje.

U općem stratigrafskom pogledu (geološkom slaganju slojeva), odmah se vidi da u naselju nije bilo nikakvog prekida života. Nema niti na jednoj dubini pregradnih, sterilnih stratuma koji bi u cjelini odvajali dvije različite hronološke ili kulturne faze. Prema tome, život istih neolitskih ljudi trajao je ovdje bez prekida, od naseljavanja na prvo-

bitnom humusu do potpunog napuštanja naselja. Ovu činjenicu izvanredno dobro potvrđuju ostaci materijalne kulture.

U studiji posvećenoj drugom iskopavanju rekao sam da se u sloju mogu razlikovati dva osnovna stratuma: donji sa zemuničkim nastambama i gornji sa četvrtastim kućama. Do ovog sam došao prvenstveno na osnovu razlike u izgradnji kuća. Uz to je sjeverni profil kv. X—XIII pokazivao vrlo tanak međusloj naplavine na dubinama od 0,40—0,60 m. Tako sam i stavio granicu između ova dva stratuma na citiranoj dubini. Treće iskopavanje nije, međutim, potvrdilo ovakvu diobu. Pokazalo se da je tanki međusloj naplavine vezan samo uz pomenute profile. Nigdje na drugom mjestu on nije konstatovan u nekoj ozbiljnijoj formi. Tu i tamo bilo je manjih površina nabijene zemlje, ali se tu radi o prostorima

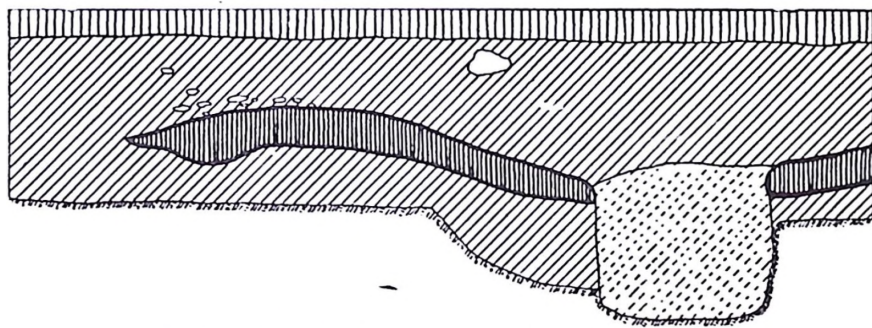

među kućama ili poravnanju terena za novu izgradnju. Takav je svakako bio slučaj i sa pojavom u sjevernom dijelu kv. X—XIII.

Iskopavanjem u 1954 godini u mnogome su nadopunjeni raniji stratigrafski podaci. Ustanovilo se prije svega da je neolitski humus na svim otkopanim mjestima prepun malih jama, uz zemuničke jame. Pored toga mnoge od tih jama leže u pravilnim redovima, što se zbog stalnog ponavljanja ipak ne može uzeti kao slučajnost. U svom drugom izvještaju sam naveo da su one vjerovatno služile kao ostave ili za vadenje ilovače. Poslije ponovljene njihove gustine, čini mi se da ovim jamama treba dati drugačije tumačenje. Nemoguće je, naime, zamisliti život neolitskog čovjeka na tako neravnom terenu, na kojem gotovo da nije mogao stati a da ne slomi nogu. Osim toga i ponovljeni pravilni redovi moraju nešto značiti.

Kada se uzmu uobzir svi podaci, danas se može ustvrditi da u Lisičićima postoje tri osnovna građevinska stratuma. Donji je obilježen zemuničkim kućama, u srednjem su građene kuće sa stupovima zabodenim u zemlju zdravicu, dok su u gornjem stratumu građene kuće četvrtastog oblika, sa gustom drvenom konstrukcijom i premazom ilovače.

Ovakva dioba kulturnog sloja najbolje se odražava na profilu P₁ iz kv. XXIX. Donji dio profila pripada zemuničkoj jami A-15, a linija debelog gara pripada prvom građevinskom stratumu. Srednja, debela, linija crne izgoretine, pomiješane sa ostacima crveno pečenog lijepa, pripada drugom građevinskom stratumu, dok se neposredno pod humusom ocrta linija trećeg stratuma. Najviše ostataka lijepa pripada drugom stratumu. Potpuno istu situaciju razabiremo i na profilu P₂ iz kv. XXI. Ovaj profil je uključio i situaciju u zemuničkoj jami A-11. Dno jame je prekriveno garom, a preko toga dolazi izgoretina sa lijepom. To su opet ostaci zemuničkog stratuma. Lijevo na profilu stoji drugi red sa debelim komadima lijepa, dok lijep pod humusom sa nešto paljevine pripada trećem stratumu. Ovdje je karakteristično da ispod ostataka trećeg stratuma dolazi jedan tvrd naboj žućkaste zemlje. Očito se radi o poravnanju zemljišta prije izgradnje gornje kuće.

Sl. P₂ — Profil između kv. XXVII i XXVI

Profili P₁ i P₂ su sigurna dokumentacija za razlikovanje ova tri stratuma. Na ostalim profilima se vrlo slabo ili nikako ne razlikuje treći stratum. Ovo je posljedica izoravanja i kopanja, jer je treći građevinski stratum vrlo blizak površini tla; on je vezan za recentni humus. Obično

se jasno razlikuju donja dva stratuma, dok se treći gubi pod humusom. Takav je napr. slučaj na već objavljenom profilu iz kv. IV⁵⁾).

Treba na ovom mjestu podvući da se tu ne radi ni o kakvim idealnim stratumima. Život u naselju bio je dinamičan, pa nije ni mogao ostaviti neke idealno složene slojeve. Pojedini stratum ne znači jednovremeno izgrađen red kuća, nastambi i drugih objekata. U svakom građevinskom stratumu bila je postepena izgradnja, koja je uslovlila razne poremećaje u kulturnom sloju. To posebno važi za II i III stratum. Ilustracije radi, upozoravam na profil P₃ iz kv. XXVII. Tu se vrlo lijepo vidi linija drugog stratuma, sa debelim komadima lijepa i nešto paljevine. Na jednom mjestu ova linija je probijena i iskopana jama. Slučajno se desilo da je ta jama ukopana baš u prilaznom dijelu zemunične jame A-14. Prema tome, u samom drugom stratumu razlikujemo dužu građevinsku dje-latnost, jer je isključeno da ova jama pripada prvom stratumu. Ovo nam s druge strane objašnjava koliko je nezahvalno bliže tumačenje i hronološko vezivanje nekih jama na zdravici.

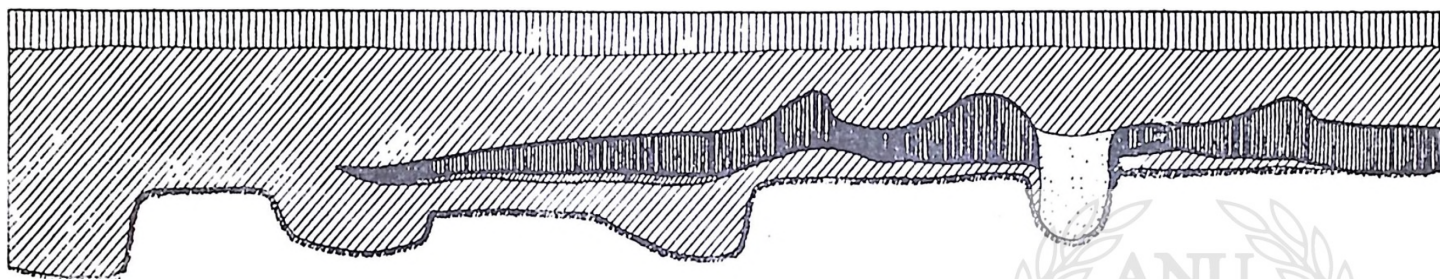
Postojanje ova tri stratuma dokazuje i stratigrafija ognjišta, o čemu će biti riječi kod obrade ovih objekata. Ovdje bih spomenuo situaciju u kv. XVII. Tu je u zdravici bila ukopana jama D-56 koja pripada zemuničkom stratumu. Prilikom iskopavanja ustanovljeno je iznad ove jame okruglo ognjište. Ono je ležalo oko 10 cm iznad gornjeg nivoa jame D-56, pa je svakako bilo u upotrebi poslije zatrpavanja ove velike jame. Ognjište će već pripadati II stratumu, a ležalo je neposredno nad jednim objektom I stratuma.

Nešto je slično i u kv. XXVI i XXVII. Ognjište u jami D-115 je bilo ozgor pokriveno prilično debelim slojem lijepa, a na sličan način je lijep stajao i nad zemunicom A-14. Očito je da su ovdje građevinski ostaci iz II stratuma prekrili arhitektonske objekte iz prethodne građevinske faze.

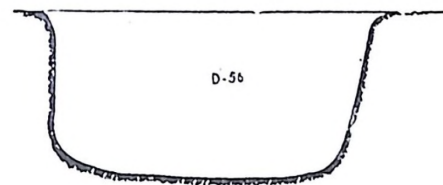
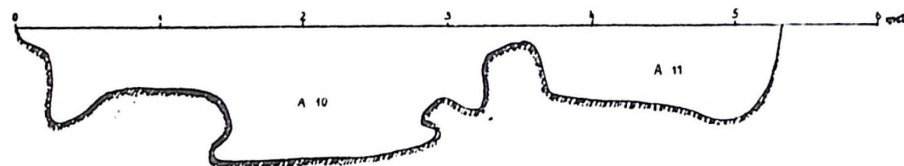
Karakteristična je, konačno, i situacija u kv. XXIV. Na profilu P₄ odlično se vidi kompaktan i debeo sloj crveno pečenog lijepa, koji se proteže nešto iznad zemlje zdravice. U tom kvadratu nema nikakve zemunične jame, pa se lijep ne može niti pripisati nekoj zemunici. Ovaj lijep je, svojim velikim komadima sa otiscima drvenih stupova, pripadao ipak jednoj solidno građenoj neolitskoj građevini. Mislim da su ovdje sasvim sigurno ustanovljeni ostaci II građevinske faze i da je ovaj lijep usko povezan sa redovima jama u kv. XXIII i XXIV (s napomenom da se on protezao do južne polovine kv. XXIII).

Svi proučeni profili dokazuju, prema tome, postojanje pomenute tri građevinske faze, odnosno stratuma (I—III računajući ozdo prema gore). Samim tim otpada ranija pretpostavka o dvije građevinske faze ili stratuma. Sada smo ustvari raščlanili raniji donji stratum u dva stratuma, s tim što obadva — a naročito drugi — odražavaju građevinsku postepenost. U dubinskim brojevima stratum III obuhvata slojeve od 0,00—0,50 m, stratum II od 0,50—1,00 m, a stratum I ispod dubine od 1,00 m. Ovo je uzeto u kvadratima gdje se zemlja zdravica javlja na dubini od 1,20 m. U drugim kvadratima se ove dubine smanjuju i dobivaju odgovarajuće srazmjere. Pri određivanju granica III stratuma uzeo sam

⁵⁾ GZM 1954, str. 141, profil b

Sl. P₄ — Profil sjevernog zida u kv. XXII — XXIV

u obzir činjenicu da je na dubini od 0,40—0,60 m došlo na izvjesnim mjestima do poravnjanja površine radi stvaranja prostora za novu izgradnju. Takav je slučaj u kvadratima X—XIII, a takva je situacija bila i u suprotnim kvadratima XXVI i XXVII, te na granici kv. XXI i XXX. Sačuvani ostaci građevina kreću se uglavnom od 0,30—0,40 m, što se vidi i iz profila. Za određivanje granice između II i I stratuma služio sam se situacijom na proučenim profilima.

Odmah podvlačim da kulturni sadržaj ovih stratuma pokazuje samo neznatnu razvojnu liniju. To je stabilna, konačno oformljena kultura od najnižeg do najvišeg sloja.

U obradi arhitektonskih objekata, sa A su označene zemuničke jame, sa B ognjišta svih stratuma, sa V vatrišta, a sa D manje jame na neolitskoj zdravici.

B — Nastambe

Prvo ću razmotriti situaciju u I — zemuničkom stratumu.

Kao što se vidi na planu III, ovom stratumu pripada određen broj različitih jama. Tu spadaju zemuničke jame A-1-16, jame za pečenje keramike D-8 i D-56, te jame D-6, 13, 24, 39, 44, 45, 115, 136, 137.

Najveću pažnju u ovom stratumu privlače zemuničke jame (i centralno ognjište B-5). Naravno, i ovom prilikom se postavlja principijelno pitanje, da li ove jame stvarno odražavaju određeni građevinski sistem ili su služile u druge svrhe. Taj problem je oštro postavio O. Paret i zauzeo stanovište da klasični pojam »zemuničke jame za stanovanje« ne odgovara njihovoj stvarnoj namjeni. On smatra da su te velike jame služile za vadenje ilovače, za bacanje otpadaka i za smještaj svinja.⁶⁾ Prave kuće su za njega četvrtaste i iza njih su ostajale male jame od stupova. Ovakvo mišljenje je u novije vrijeme prihvatio i veći broj drugih naučnika.

Teorija O. Pareta (da je tako nazovemo!) je dosta logično postavljena. Ima zaista čitav niz nejasnih pitanja koja se postavljaju u vezi sa zemuničkim jamama. Njihova nepravilnost i vrlo često male dimenzije nas očito dovode u zabunu. Isto tako je čudnovato da se u njima većinom nalazi normalan kulturni sloj. To bi sve govorilo protiv pojma jame za stanovanje. Međutim, postoje još uvijek vrlo ozbiljni razlozi da se ne mijenja staro stanovište. Između ovih jama ostaje redovno malo slobodnog prostora na kojem bi se normalno mogla izgraditi kuća i kućište. Pored jama nema nikada sigurnih tragova od nekih drugih stambenih objekata koji bi pripadali istom građevinskom nivou. To je stalno iskustvo i iz neolitskih naselja u Bosni (u Butmiru,⁷⁾ Nebu,⁸⁾ Goraždu⁹⁾). A to je, evo, i iskustvo iz Lisičića. U nekim zemuničkim jamama postoji i vatrište. Takve su u Lisičićima zemunice A-3, 5, 6, 8 a one postoje i u Butmiru.¹⁰⁾ Ne može se reći da su to čvrsto izgrađena ognjišta kao što su ona vanjska, ali su barem stalna vatrišta.

⁶⁾ O. Paret, *Das neue Bild der Vorgeschichte*, 1946, S. 55—78

⁷⁾ Butmir II, *Grundriss der Ausgrabungen*

⁸⁾ GZM 1953, *Neolitsko naselje u dolini Bile, plan II—IV*

⁹⁾ Nije objavljeno

¹⁰⁾ Butmir II, *Grube 3* (S. 10), *Grube 31* (S. 13)

Da li bi ovo bilo potrebno jamama za otpadke ili slično?

U primjeru Lisičića dolazi posebno do izražaja odnos zemuničnih jama prema okruglim jamama za stupove. U zemunici A-12 — iz kvadrata XXIII — produbljene su tri dublje jame u jednom redu. Jame za stupove ustanovljene su i u zemunicama A-15 i A-3. Nema sumnje da se u ovim slučajevima radi o dva građevinska stratuma i da se zemunični stratum ne može tako jednostavno ignorisati.

Zemunične nastambe su vezane za glinenu površinu tla. Samo na ovakvom tlu one su mogle da opstoje duže vremena. Čim je glinena površina iscrpljena za ove svrhe, neolitski stanovnici su prelazili na izgradnju kuća bez jama, odnosno kuća sa stupovima. Za Bosnu i Hercegovinu primjer Lisičića je samo još jedna potvrda ovakve postupnosti.

Zbog svih ovih razloga smatram da u Lisičićima jame A-1-16 predstavljaju nastambe. Iznijeću redom njihove osobine.

Zemunica A-1 je duboka oko 0,35 m od neolitskog humusa, dok se kružna izbočina spušta do dubine od 0,62 m. Podnica je bila pokrivena riječnim šljunkom. Udubljenje u istočnom dijelu zemunice i njeno produženje u južnom pravcu su bili popločani većim komadima kamenja, a pored kamenja ovdje su primijećene velike količine izgoretine. Može se uzeti da je ovdje smješteno vatrište zemunice — V-1. Unutrašnjost jame bila je ispunjena različitim ostacima. Donji dio je prekrivao sloj izgorjelog prepleta i pepela. Centralni dio zemunične jame ispunjavao je sve do vrha veće oblučasto kamenje. U južnom dijelu su ležali i komadi crveno pečenog lijepa sa otiscima kolaca. Pored toga nađeni su i uobičajeni objekti neolitskog doba (keramika i sl.).

Zemunica A-2 je u središnjem dijelu bila ukopana 0,20—0,30 m do neolitskog humusa. U sjeveroistočnom njenom dijelu bila je opet kružna izbočina, spuštena za još 10 cm i ispunjena garom i pepelom. Donji dio jame je ispunjavao gar, sa kostima i keramičkim ostacima, dok je u njenom gornjem dijelu bio sloj crvenog lijepa sa kamenom. Konačno dolazi sloj izgorjelog prepleta i drveta. Orude i keramika su nađeni u malim količinama.

Kružna izbočina će i ovdje predstavljati neko vatrište zemunice — V-2.

Zemunice A-3 i 4 su međusobno spojene i vjerovatno čine jednu stambenu cjelinu.

Zemunica A-3 (vidi sl. S²) je udubljena 0,40—0,50 m od nivoa neolitskog humusa. Uz istočni rub se proteže uzak banak, uzdignut oko 20—25 cm od dna; on obuhvata i rubove okrugle izbočine na sjeveroistočnoj strani. U sredini zemunične jame nađena je masa izgoretine i pepela, što i u ovom slučaju fiksira jedno vatrište — V-3. Inače, u unutrašnjosti jame nisu nađeni građevinski ostaci, nego fragmenti vrlo raznovrsne keramike, veliki broj životinjskih kostiju i priličan broj koštanih šila. Po ovim nalazima zemunična jama A-3 razlikuje se prilično od ostalih zemunica.

Zemunica A-4 nije potpuno otkopana, ali se vidi da je imala ovalan oblik. Ukopana je 0,30—0,45 m od nivoa zdravice. Njeno dno je ispunjavao debeo sloj gara, pomiješan samo djelomično sa komadićima crveno pečenog lijepa. Sredina i krajevi jame su sadržavali kamene oblutke. U

jami je bilo dosta grube keramike, životinjskih kostiju i nekoliko koštanih šila. — S obzirom da su zemunične jame A-3 i A-4 spojene jednim »hodnikom«, možemo pretpostaviti da je jama A-4 prava nastamba, dok je jama A-3 služila eventualno za individualno kuhanje ovog domaćinstva.

Zemunica A-5 nije također potpuno otkrivena. Njena dubina se kreće između 20—40 cm. Na zapadnoj strani se zemunica završava sa dvije kružne izbočine. U jednoj je malo uzdignut banak na ilovastoj zdravici, a u drugoj masa gara i pepela koji odražavaju dugotrajnije loženje vatre. To bi bilo vatrište ove zemunice — V-4. Dno jame je bilo i ovdje ispunjeno garom i paljevinom, sa tragovima izgorjelog prepleta i kamenim oblucima. Unutar jame je nađeno sedam žrvnjeva, dok je ostali kulturni inventar bio vrlo siromašan.

Zemunica A-6 je manjih dimenzija, a duboka je 30—35 cm. U zapadnoj izbočini je ležalo isto vatrište kao i u prethodnoj zemunici. Ovo je vatrište V-5. Unutar jame bilo je nešto gara i izgorjelog prepleta. Inače, nije bilo nikakvih značajnijih kulturnih ostataka, koje bi bilo vrijedno spomenuti.

Zemunica A-7 se sastoji od dva dijela: istočnog, ulaznog dijela i zapadnog, dubljeg, odnosno stambenog dijela. U istočnom dijelu imamo dubinu od 0,40 m, a u zapadnom dubinu od 0,80 m. Između njih stoji stepenik koji je dubok 0,65 m. U sjeveroistočnom dijelu je mala izbočina kružnog oblika, u kojoj je bilo nešto više gara. Ovdje je u sljedećem stratumu bio zabijen stup, koji je poremetio prvobitno stanje. Zbog toga se i ne može reći da li je ovdje bilo vatrište. Unutrašnjost jame bila je ispunjena slojem bogatim životinjskim kostima i grubom keramikom. Među njima su bila i dva žrvnja. Dno zapadnog dijela zemunice bilo je prekriveno garom i pepelom. Drugi arhitektonski ostaci nisu primijećeni na dnu, ali se sredinom jame proteže jedan pojas crveno pečenog lijepa.

Zemunica A-8 je duboka oko 0,50 m. — Njen sjeverni dio je produžen zatvorenim ovalnom izbočinom, koja je dublja za desetak centimetara od gornjeg dijela zemunice. Na toj strani se uzdiže i zemunički banak (oko 25 cm nad podnicom!). Ovalna izbočina je bila prepuna gara i pepela, uz fragmente grube keramike. Na ovom mjestu je stajalo zemuničko vatrište — V-8. Dno zemunične jame je obilovalo izgoretinom, bez nekih drugih arhitektonskih ostataka. Pored keramike su u jamskom sloju sakupljena tri žrvnja, nekoliko koštanih šila, relativno veliki broj životinjskih kostiju.

Zemunica A-9 je malih dimenzija, ali je relativno duboka. Njen centralni dio se spušta ispod nivoa zdravice preko 90 cm. Istočni dio zemunične jame opasuje banak, koji je od podnice uzdignut oko 50 cm, a na sjeveroistoku opet vidimo polukružnu izbočinu. Donji sloj u jami je sačinjavala izgoratina, iznad nje se povija linija crvenog lijepa, a gornji jamski sloj opet zaprema izgoratina. Osim toga, u jami je nađeno mnogo fragmenata grube keramike i nešto koštanog i kremenog oruđa. Među nalazima se ističe i jedan ogroman jelenji rog.

Zemunica A-10 se znatno razlikuje od dosada tretiranih zemunica. Njen centralni dio je potpuno kružnog oblika i malih dimenzija. Podnica je dobro izravnata, ali su rubovi podvučeni pod ilovastu zdravicu (vidi

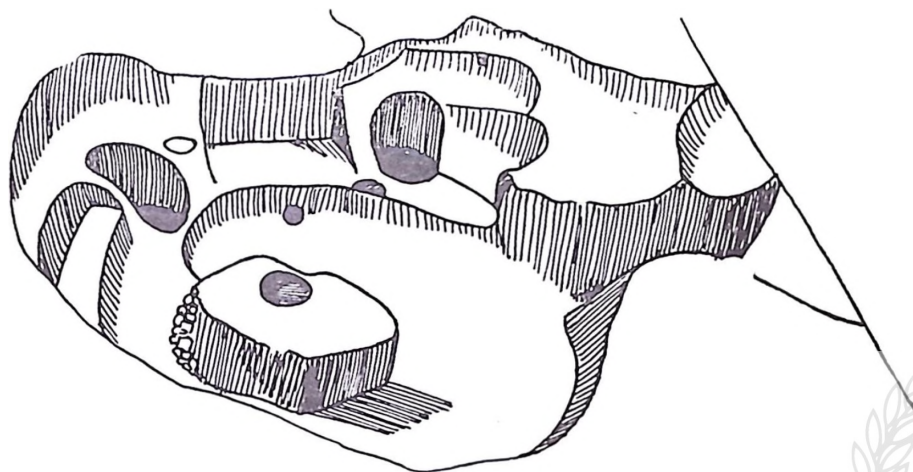
sl. S³). Ovaj centralni dio je dubok oko 80 cm od neolitskog humusa. Skroz oko njega se pruža banak, sa tri — manje ili veće — kružne izbočine. Sa južne strane su nadene tri kose jame, od kojih su se dvije nalazile u kružnim izbočinama, a treća na rubu banka (vidi Pl. III). Na sl. S³ se potpuno vidi samo jedna jama, pošto je zemunica snimljena sa sjeverne strane. Ove tri jame nisu posebno duboke i sasvim je sigurno da su stupovi bili zabijeni koso nad samom zemuničnom jamom. Oni su se, ovako zabijeni, spajali upravo nad sredinom kružnog dijela i na taj način nosili krovnu konstrukciju. Ova zemunica je prema tome imala piramidalnu gornju konstrukciju, izgrađenu vjerovatno potpuno od drveta. To potkrepljuje činjenica što je na banku i na rubovima centralnog dijela zemunice nađeno dosta izgorjelog prepleta od šiblja. — Inače, unutrašnjost jame je bila ispunjena običnim kulturnim slojem, sa fragmentima raznovrsne keramike, nekoliko koštanih šila i mnogo pepela i gara.

Zemunica A-11 se opet sastoji od dva dijela: glavnog na istočnoj strani i dodatka na sjeverozapadnoj strani. Glavni dio je izdužen i udubljen 50—60 cm ispod nivoa zdravice. Dodatak je nešto plići (35—40 cm). Dno jame je bilo prekriveno kompaktnom i dosta debelom izgorjetinom, dok je ostali njen dio bio ispunjen običnim kulturnim slojem — bez ikakvih posebnih arhitektonskih ostataka. U uskom produžetku na južnoj strani bilo je neobično mnogo pepela i gara, što će govoriti za jedno novo vatrište u ovoj zemunici — V-9.

Zemunica A-12 je samo djelomično otkopana. Po svemu izgleda da je glavni dio ove zemunice ostao neotvoren, a da je ovo samo njen produženi dio. Peta ove »čizme« je vjerovatno samo posljedica ukopavanja jame D-93. — Ova zemunična jama je duboka 40—50 cm. U južnom, proširenom dijelu postojao je banak, uzdignut od podnice za oko 15 cm. Sadržinu jame predstavlja običan, ali bogat kulturni sloj (mnogo keramičkih fragmenata, dvije kamene sjekire, nekoliko koštanih oruđa i dosta životinjskih kostiju). U južnom proširenju je mnogo pepela i gara, no čitav prostor je poremećen naknadno ukopanim jamama od stupova pa se ne može sigurno tvrditi da je ovdje bilo vatrište. Inače je na dnu ponovljena slika koju smo imali i u većini ostalih zemunica: ostaci paljevine i izgorjelog prepleta pokrivali su podnicu i djelomično pobočne stijene.

Zemunica A-13 je druga zemunična građevina koja se svojim ostacima razlikuje od većine ovdje opisanih i standardnih tipova. Prilaz jami je postavljen na zapadnoj strani i ima oblik pravog hodnika. U njemu je kasnije bila ukopana okrugla jama za stup D-111. Zemunična jama je relativno dosta duboka. Centralni dio, u obliku ovala, imao je dubinu od 0,80—1,00 m. Međutim, na istočnoj i južnoj strani povija se banak koji na raznim mjestima ima različite dubine (vidi Pl. II). Uz sjeveroistočni rub nalazio se jedan okrugli »tron« od pijeska i žute ilovače. Kroz njega je probijena vrlo duboka, okrugla jamica za stup. Nasuprot ovome »tronu« izrađeno je u zemlji zdravici malo sjedište, koje ima izgled prave stolice. Sa obje strane ovog sjedišta izdubene su opet vrlo duboke jamice za stupove (vidi sl. S₄, a naročito sl. T₁, na kojoj je potpuno ucrtano i pomenuto sjedište). Čini mi se sasvim vjerovatnim da jame D-108 i D-109 uz sjedište pripadaju konstrukciji ove

zemunične nastambe. One su i suviše pravilno postavljene uz ovo sjedište, pa ih zato i ne možemo od njega odvajati. U jamama D-108 i 109 su mogli stajati visoki uspravni stupovi, koji su nosili neko natkrovlje. U zemuničnoj jami i oko nje nisu nađeni nikakvi građevinski ostaci, izuzev nešto drvene paljevine. Zbog svega toga i smatram da je zemunična građevina A-13 imala i posebnu namjenu u sklopu nastambi I stratuma. — U zemuničkoj jami nađen je prilično veliki broj fino radene i ukrašene keramike, kao i gruba keramika i životinjske kosti. Uz uzvišeni »tron« bilo je mnogo pepela, naročito u jamici uz južni rub »trona«.

Sl. T₁ — Zemunica A — 13

Zemunica A-14 ima uglavnom ovalan oblik, relativno pravilno izveden. Samo na istočnom rubu se nalazi mala, polukružna izbočina. Dodatak na jugozapadnoj strani je produbljen kasnijem ukopavanjem (vidi Pl. III). — Po dnu jame ostalo je nešto izgoretine. Inače je ova zemunična jama obilovala kamenim oblucima, a među njima su nađena i tri žrvnja. Gruba keramika, životinjske kosti, te nešto gara i pepela sačinjavaju ostali dio sadržine jamskog sloja.

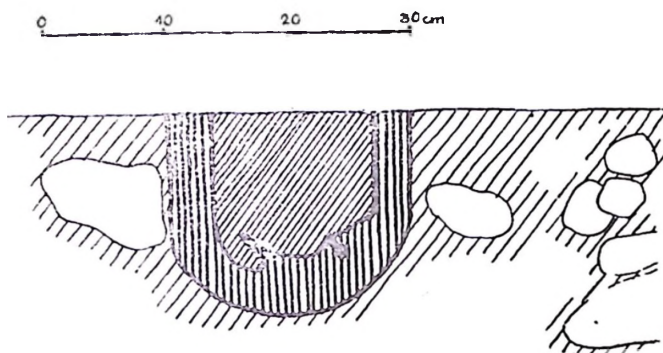
Zemunica A-15 je duboka oko 40 cm. Otkopana je samo njena polovina, ali se čini da je imala pravilan ovalni oblik. U sredini je izdubljena okrugla jama, oko 20 cm duboka. Na profilu P₁ smo vidjeli da je sloj u jami ostao netaknut, pa prema tome i ova jama u sredini zemunice nije naknadno ukopana, nego je organski vezana za građevinu. Čitava zemunična jama bila je krcata garom i pepelom, posebno pepelom. U njemu su ležali mnogobrojni fragmenti grube i druge keramike, zatim životinjske kosti i nešto koštanog i kremenog oruđa. Zato možemo uzeti da je u maloj jami u sredini zemunice bilo vatrište — V-10. Po ovome se zemunica A-15 približava zemunici A-3. Poseban nalaz u zemunici A-15 bila je ljudska vilica, koja je ležala uz centralnu jamicu.

Zemunica A-16 je također samo polovično otkrivena. Ona je duboka oko 50 cm, a imala je vjerovatno ovalan oblik. Na dnu je bilo nešto malo izgoretine. Kulturni sadržaj jame čine životinjske kosti i

nešto malo keramičkih fragmenata. Nema sumnje da je ova zemunica potpuno nezavisna od kompleksa A-13.

Time bi bio završen opis zemuničnih jama i njihova sadržaja. Sve zajedno, one pružaju materijal za izvjesne opće zaključke o nastambama I stratuma, o čemu ćemo govoriti kasnije.

Poseban značaj će imati velike ovalne jame D-8 i D-56. One su prilično duboke, imaju okomito odrezane zidove, relativno su malih dimenzija i bez pristupa. U tom obliku isključena je svaka njihova stambena primjena.

Sl. T₂ — Profil rupe sa stupom uz ognjište B — 15

Jama D-8 je duboka 45 cm. Njeno dno je bilo prekriveno kamenim oblucima, a mjestimično su i okomiti zidovi bili obloženi ovakvim oblucima. Pri tome je zapaženo da su obluci na pojedinim mjestima bili vezani pečenim lijepom. Najveći dio jame bio je ispunjen crnim garom i pepelom. Tek pri vrhu su nađene životinjske kosti i nešto keramičkih fragmenata. Čitav prostor zapadno od jame D-8 bio je također prekriven kompaktnom masom pepela i gara. I još važnija stvar, čitav taj prostor bio je krcat razbijenim keramičkim sudovima, posebno fragmentima grube keramike. Kulturni sloj sastojao se ovdje isključivo od pepela, gara i fragmenata keramike. Nema nikakve sumnje da je ova pojava usko vezana za jamu D-8.

Jama D-56 je znatno dublja i nešto veća. Dubina ove jame se kreće od 1,00—1,05 m. Uz istočni zid je ostalo prilično mnogo obloge od kamenih oblutaka, vezanih crveno pečenim lijepom. Po dnu je također ostalo nešto oblutaka, pa se u tom pogledu ponavlja slika iz prethodne jame. Ovdje je samo bolje sačuvan sistem oblaganja. Pa i u ostalim osobinama ove jame su sasvim bliske. Jama D-56 je dolje ispunjena garom i pepelom. U sredini se već javlja kremenoruda i nešto keramike, a u gornjim dijelovima je zastupljen običan kulturni sloj. Na čitavom prostoru oko jame nađeno je opet pravo obilje razbijenih keramičkih komada. Naravno, najviše fragmenata pripada gruboj keramici. U izvjesnim kopovima je izgledalo da se sloj ovdje sastojao isključivo od fragmenata keramike.

Obadviije opisane jame, prema iznesenim podacima, pretstavljaju lončarske peći u naselju. To potvrđuje u prvom redu ona masa razbi-

jenog posuda koja je nađena na okolnoj površini. Jame su nadalje bile obložene kamenim oblucima, vezanim ilovačom. To je ista konstrukciona tehnika, kojom su pravljena i obična ognjišta u Lisičićima, o čemu ćemo iznijeti podatke. Zato smatram da je ovo oblaganje izvršeno isključivo zbog loženja vatre. Kada ta dva elementa spojimo, ne preostaje ništa drugo nego da jame D-8 i D-56 označimo lončarskim pećima. — Već sam u svom prvom izvještaju naveo da je to isti metod pečenja koji se do danas primjenjivao u Bosanskoj Krajini. Iskopa se dublja jama, u nju se poređa svježe napravljeno glineno posude, a preko toga suho lišće i granje. Potpali se zatim vatra i počinje proces pečenja keramike.¹¹⁾ Potpuno isti proces možemo, a po nađenim ostacima i treba, da zamislamo i kod neolitskih lončara u Lisičićima.

Ostale jame, prikazane na planu II, pripadaju raznim sistemima ognjišta i o njima će biti govora u idućem odjeljku.

Znatno je teže odrediti neku topografiju nastambi u okviru II građevinskog stratum a. Ovo zbog toga što nema zemuničnih jama i što je stratum vrlo poremećen kasnijom građevinskom aktivnošću. Neko bliže određivanje oblika građevina i njihovo lociranje na otkopanom prostoru vezano je za redove jamica u zdravici i za ostatke lijepa u sloju. Ti ostaci lijepa su označeni i na profilima.

Na planu IV su pored nekih drugih objekata, unesene i sve one jamice za koje sam smatrao da su nastale građevinskom djelatnošću u drugom stratumu. Pri posmatranju ovih jama odmah upada u oči da se često ponavljaju njihovi pravilni redovi. Ovdje ćemo podvući one za koje smatram da su najevidentnije:

- kv. III, VII, VIII i XV — jame D-11, 10, 9, 25, 23, 22, 20 i 48.
- kv. V — jame D-15-18
- kv. XI — jame D-29, 31, 33, 36, 38
- kv. XVI — jame D-50-53
- kv. XVIII — jame D-57, 58, 63, 64, 65
- kv. XXVI — jame D-61, 60, 116—120
- kv. XXVIII — jame D-124, 126, 129, 130, 132, 133
- kv. XXX — jame D-148—152
- kv. XXX — jame D-140, 141, 146
- kv. XXX — jame D-156, 157, 145
- kv. XXIII — jame D-88—90, 94
- kv. XXIII—XXIV — jame D-91, 92, 93, 97, 98

Neki redovi se naziru i na drugim krajevima otkopanog prostora, ali oni nisu tako upadni kao ovi spomenuti. Iako je čudnovato da se ne naziru potpuno čitave konture zgrada, ipak se neki detalji daju uočiti. Prije svega, iz pojedinih redova se može sigurno tvrditi da su u II građevinskom stratumu izgrađivane četvrtaste kuće. To vidimo po uglovima koje zatvaraju jame D-50 — 53 iz kv. XVI, jame D-126, 129, 130, 132, 133 u kv. XXVIII, a naročito jame u kv. XXIII i XXIV. Jame D-15-18 zatvaraju sasvim četvrtast prostor, ali je on vrlo malen, pa je zato nemoguće reći da li je to neka samostalna građevina.

U dva slučaja se može povezati čitav prostor građevine. To su u prvom redu jame D-11, 10, 9, 25, 23, 22, 20, 48 a možda s njima

¹¹⁾ GZM 1954, str. 140

i jama D-19. Drugi je slučaj sa jamama D — 57, 58, 63, 120, 119, 118, 117, 116, 60, 61. Na planu IV one su sasvim očite.

Ostaci lijepa iz ove građevinske faze najbolje su sačuvani u kvadratima XXIII — XXIV (vidi profil P⁴). Ovdje su nađene velike gromađe lijepa u slojevima iznad zemlje zdravice. One će pripadati građevini sa redom jama D — 91-93, 95, 97, 98. Sasvim je jasna linija lijepa II stratuma i na profilu P⁴. Ovaj lijep će pripadati građevini čije smo potpune konture identifikovali u kv. XVII — XVIII i XXVI — XXVII.

Pored toga što su građevine II stratuma bile četvrtaste, one su po dimenzijama bile i veće od zemuničnih nastambi. U tehnici rada postoji također velika razlika. Sada se mjesto zemunične jame pobijaju redovi stupova, koji čine kostur zida i zatvaraju kućni prostor. Sve to znači veliki napredak u građevinskoj vještini, iako u ostalim elementima ne vidimo nikakav naročit kulturni napredak.

Najveće građevine II stratuma na otkopanom prostoru su one čiji su stupovi bili pobodeni u navedenim jamama iz kvadrata XXIII — XXIV, te jamama D — 124, 126, 129, 130, 132, 133. To su vrlo duboke i relativno velike jame, pa su u njima bili i pobijeni naročito čvrsti stupovi. Druge građevine su bile konstrukciono lakše, jame su im manje i dosta blago probijaju zemlju zdravicu. Kod jama u kvadratu XXVIII se mćra misliti i na usklađivanje vremenskih odnosa sa ognjištem B-10. Ovdje možda opet vidimo postupnost građenja u II stratumu.

Na osnovu nalaza i zapažanja prilikom iskopavanja daju se rekonstruisati još dva detalja građevinske vještine u II stratumu.

U jami D-96 iz kv. XXIV zatečen je ugljenisan drveni stup. On nije bio zašiljen i zato je za njega bila iskopana ovako široka jama. Stup je stajao na podlozi od šljunka, a u samoj jami učvršćen nabojem od šljunka i zemlje. Isti je slučaj bio i u jami D-99, samo su dimenzije stupa i jame manje. Iz toga se vidi da je u ovakvim slučajevima kopana šira jama, da bi se u njoj stup utvrdio, te jama nije direktan produkt zabijanja stupa. Sličan je slučaj i sa stupom čiji su ostaci nađeni kraj dvostrukog ognjišta u kvadratu XXX (vidi T³). Stup je izgorio, a oko njega je ostala crveno pečena ilovača. Ovdje je stup bio učvršćen nabojem same ilovače, pa je ona ispečena pri gorenju stupa.

Ovakav način ukopavanja stupova odnosi se samo na velike građevine. U drugim slučajevima se radi o manjim jamama, bez tragova učvršćivanja stupova ili kolaca. Tu se vjerovatno radi o običnom zabijanju u zemlju zdravicu.

Drugi detalj nam pružaju ostaci crveno pečenog lijepa. Na većim komadima lijepa ostali su redovno ostaci oblica i debelog kolja, porudanog jedan do drugog. Ponegdje se vidi i otisak poprečne oblice. Iz toga izlazi da su zidovi kuća bili građeni od redova oblica (vjerovatno uspravnih), i onda oblijepljenih debljim premazom ilovače. Naravno, ove oblice su stavljene između stupova čije jame nalazimo na zemlji zdravici (vidi Sl. T⁷).

Prilikom iskopavanja nije bilo moguće ustanoviti da li se i u jednoj kući II stratuma nalazilo neko vatrište. Sve je bilo suviše poremećeno.

Ostaje nam još III građevinska stratum. Već sam spomenuo da je u gornjim slojevima sasvim izlišno tražiti neke brojnije ostatke kuća. Iz tog stratuma su nam ustvari poznate samo trase dviju

U dva slučaja se može povezati čitav četvrtasti prostor građevine. To su u prvom redu jame D-11, 10, 9, 25, 23, 22, 20, 48, a možda s njima kuća. Jedna trasa se protezala u kv. VII, XII, XIII i XIV, na dubini od 0,40 — 0,60 m, a druga u kvadratima XXI i XXX, na dubini od 0,20 — 0,30 m. Obe kuće su unesene u planu V. U oba slučaja trase su bile obilježene kompaktnim linijama izgorjelog lijepa i znače svakako temelje ovih kuća.

Kuća u kv. VII i XII — XIV je potpuno četvrtasta, a dimenzije su joj približno 5,5 x 6 m. Unutrašnjost se — izgleda — sastojala samo od jedne prostorije, pošto nisu nađeni ostaci bilo kakvih pregradnih zidova. Ulaz je možda bio u sjeverozapadnom dijelu, gdje je na jednom mjestu trasa malo prekinuta. U trasi su zatečeni veliki komadi lijepa, sa otiscima oblica i debelog kolja. Potpuno isto kao i u drugom stratumu, otisci održavaju redove drvene građe; vjerovatno uspravno poredane i oblijepljene ilovačom. Neobično debeli komadi lijepa potvrđuju da je kućni zid bio vrlo debeo i solidno izgrađen. Unutrašnjost kuće nije ostavila nikakve tragove podnice. Na 0,60 m dubine unutrašnja površina je bila prekrivena gustim garom i izgoretinom, što će možda govoriti za drvenu krovnu konstrukciju, koja se sručila u unutrašnjost kuće. — Na jednom komadu lijepa ravna površina je bila prevučena bijelim krečnim premazom¹²⁾ Čini se da se radi o unutrašnjoj strani kuće. Sačuvan je nažalost samo jedan komad sa ovakvim premazom, no i to je dovoljno za konstataciju da su neolitski stanovnici Lisičića, u završnoj fazi života ovog naselja, poznavali i tehniku premazivanja zidova. — Posebno interesovanje pobuđuju pažljivo oblikovani komadi lijepa koničnog oblika, sa velikom rupom u sredini. Oni su nađeni u samoj trasi kuće. Nema nikakve sumnje da su bili ugrađeni u zidu, pa su na tom mjestu mogli da služe kao otvori za peć ili otvori za provjetravanje (neka vrsta prozora!). Možda će prije biti da je to neka vrsta dimnjaka. (Vidi istu primjebdu 12).

U ovoj kući nije bilo nikakvog traga ognjišta ni vatrišta.

Trasa kuće — iz kv. XXI i XXX je potpuno sačuvana samo u istočnoj polovini. To je ugao četvrtaste zgrade, a unutrašnja strana jednog od zidova bila je dugačka oko 4 m. U sjeveroistočnom dijelu kuće je bilo izgrađeno vatrište, sa dosta debelim premazom ilovače na površini. Vatrište (V-11) nije imalo nikakvu podlogu od kamena. Uz njega je bilo mnogo rasutog gara i pepela.

Nikakvi drugi detalji se nisu mogli zapaziti, što je posve prirodno s obzirom da je trasa kuće ležala vrlo blizu površini tla, koje se stalno obrađivalo.

Moglo bi biti da neke od jamica u zemlji zdravici pripadaju i ovim kućama, iako je to malo vjerovatno. Stupcvi ove građevinske faze bili su zabodeni i učvršćeni u kulturnom sloju. Zbog toga od njih nisu ni sačuvani nikakvi tragovi. — Inače, po osnovnim svojim karakteristikama, kuće III stratuma će uglavnom odgovarati kućama II stratuma. Oblik je četvrtast, a tehnika rada sasvim slična. Jedino su došle manje građevinske finese, o kojima je bilo riječi kod prve građevine.

¹²⁾ GZM 1955, str. 55, sl. 1 a

C — Ognjišta i vatrišta

Neolitsko naselje u Lisičićima je imalo poseban način u izradi ognjišta. To je bila čvrsto ukorijenjena tradicija, jer se sistem ognjišta nije mijenjao od I do III stratuma. Radi bolje ilustracije, biće najbolje da opet pođemo hronološkim redom.

U I stratumu razlikujemo ustvari vatrišta i ognjišta.

Ognjišta su stajala na otvorenom prostoru, dok su vatrišta pretežnim dijelom bila vezana za zemunične nastambe. Nazvali smo ih vatrištima radi toga što nemaju nikakvu čvrstu podlogu ognjišta, nego su obilježena samo velikom množinom pepela i gara. Taj pepeo i gar su mogli nastati jedino dugotrajnim loženjem vatre na jednom mjestu. Takva vatrišta su konstatovana u zemuničnim jamama A-1, A-2, A-3, A-5, A-6, A-8, A-11, A-15. Neke od ostalih zemunica nisu u cjelini otkopane, a neke su oštećene kasnijim ukopavanjem pa nije ostalo u njima vidljivo vatrište. No ipak, dovoljno je velik broj zemuničnih jama sa vatrištima da se može ustanoviti određena praksa. A ta praksa govori da su u zemuničnim jamama stanovnici ložili vatru na podnici, bez čvrsto građenih ognjišta. Imam utisak da je ova vatra služila uglavnom za zagrijavanje nastambe, a samo u rijetkim slučajevima i za kuhanje (na pr. zemunična jama A-3). Ista takva vatrišta primijećena su i u jamama D-44 i D-45, koje su inače usko vezane za centralno ognjište B-5.

Prava ognjišta su izgrađivana od kamena i ilovače. To su ustvari ognjišta čija tradicija ide od početka do kraja naselja u Lisičićima. U stratumu I se javljaju tri varijacije takvih ognjišta: prvoj pripadaju B-1 i B-2, drugoj B-3 i B-4, a trećoj B-5.

Ognjišta B-1 i B-2 su izgrađena u jamama D-6 i D-13. Kao podloga su služile velike, ravne kamene ploče, koje su bile premazane slojem ilovače. Na ognjištu B-1 sačuvao se dobar dio ovog premaza; naravno, od loženja crveno pečen. Kamene ploče ognjišta B-1 bile su stavljene na relativno deo sloj pepela i gara. Zbog toga smatram da je ovdje prvo postojalo obično vatrište, a onda tek pločama fiksirano ognjište. Kod ognjišta B-2 kamene ploče su stavljene direktno na podnicu od zdravice.

Druga varijacija se razlikuje od prve u tome što je mjesto kamenih ploča upotrebljen riječni oblutak. Ova ognjišta su pravljena u manjim dvostrukim jamama, kružnog su oblika i zauzimaju samo jedan krug jame (vidi sl. S i sl. T). Njihova osnova je unesena i u plan III, tako da B-3 pripada kvadratu XXVI, a B-4 kvadratu XXIX. Čitava tehnika rada se sastoji u tome što se prikladan oblutak vezivao slojem ilovače, pa se na taj način dobivao čvrsto vezan »tarac« kao površina ognjišta. Kod B-3 ognjište je pokvareno kasnijim ukopavanjem jedne jame za stup, što se lijepo vidi na sl. T. Kod ove vrste ognjišta drugi krug jame je vjerovatno služio za ostavljanje posuda i drugog materijala koji se upotrebljavao prilikom kuvanja. U drugom krugu jame D-137 nađeno je dosta životinjskih kostiju, pa i keramike. Po tome se stvarno vidi da je tu spravljano jelo. — Ognjište B-4 je bilo znatno oštećeno, valjda kasnijim radom oko susjednog ognjišta B-13 iz II stratuma.

U odnosu na centralno ognjište B-5, ova dva u jamama su malena i nemaju ni izdaleka onaj značaj koji ima centralno ognjište. Svakako je najvjerovatnije da su ognjišta B-3 i B-4 pripadala gazdinstvu zemunica A-14 i A-15.

Najznačajniji fenomen II stratuma je svakako centralno ognjište B-5. Njegov položaj je jasno označen na planovima II i III, a čitav sistem se pruža u kvadratima VII, XII, XIII i XIV. Kažemo sistem, pošto jednoj cjelini, uz ognjište B-5, pripadaju i velike jame D-44 i D-55, te jame D-24 i D-39. Osnovnu polugu ovog sistema čini, naravno, veliko centralno ognjište. Ono je smješteno u sredini plitkog udubljenja D-39. Na mjestu ognjišta ovo udubljenje je bilo duboko oko 15—20 cm, dakle upravo toliko da se u njega stavi plašt ognjišta i da se tako izravna sa nivoom neolitskog humusa. Ovo ognjište je bilo pravilnog kružnog oblika, sa promjerom od oko 2 m. Njegov plašt se sastojao od krupnijih i sitnijih riječnih oblutaka. U svakom slučaju ovdje treba podvući da su pri izradi centralnog ognjišta upotrebljeni mnogo veći obluci nego kod bilo kojeg drugog ognjišta ove vrste. To je zahtijevala njegova veličina i izuzetan položaj u okviru I stratuma. Neobično je zanimljivo da na ovom ognjištu gotovo uopće nije primijećen crveno pečeni lijev. Po tome držim da centralno ognjište B-5 nije ni bilo vezano lijepom od ilovače, nego se sastojalo samo od pažljivo poredanih oblutaka (sl. Sr). Od dugotrajnog loženja neki krečni obluci su se lomili u ruci. Oblik ognjišta je potpuno sačuvan, a nešto osipanja njegove površine zapaženo je jedino u onom dijelu koji se nadvisuje nad jamom D-24.

Život oko centralnog ognjišta i njegovi tragovi uslovili su čitav niz drugih zapažanja o ovom sistemu. Čitav prostor istočno od ognjišta bio je prekriven garom, pepelom i ogromnim brojem životinjskih kostiju. Gar je bio vrlo mastan, a kosti nabacane na jednu hrpu. Stalnim bacanjem hrpa se povećavala, tako da je prilikom iskopavanja zapremala na ovom mjestu dubinu od 0,60 m do zemlje zdravice (dakle, 20—30 cm debljine). Ovo je najbolji dokaz za dugu upotrebu ognjišta B-5 i za masovno spravljanje jela na njemu. Oko ognjišta su nadalje nađena brojna koštana oruđa, te kremen i nožići i druga kamena oruđa.

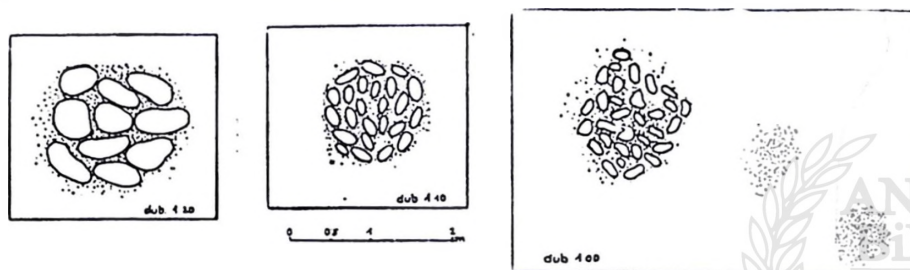
Jama D-24, koja je usko povezana sa samim ognjištem, bila je ispunjena garom i pepelom. Tu je valjda u prvo vrijeme upotrebe bacano smeće sa ognjišta.

Ovom sistemu pripadaju i jame D-44 i D-45. One nisu uopće strogo odvojene. Naprotiv, usko su povezane, kao što se vidi na sl. Sr. Na prvi pogled izgleda da se i ovdje radi o zemuničnim jamama. Međutim, čitava njihova sadržina upućuje na drugu namjenu. Najdublji predio ovih jama bio je sjeverni dio jame D-45 (80—90 cm ispod nivoa zdravice). Taj dio je najbliži centralnom ognjištu B-5, a na čitavoj dubini je bio ispunjen kompaktnim pepelom i garom. Pepeo je prekrivao i samo dno. Očito je da je jama u vezi sa ognjištem, s kojega je lug i gar bacan u nju. Kad bi bila zemunica, dno bi bilo prekriveno paljevinom (pa i izgorjelim prepletom), kako je inače uobičajeno kod zemuničnih jama u naselju. U južnom dijelu jame D-45 bilo je jedno čvršće izgrađeno vatrište. Pored ostalih znakova koji obilježavaju vatrište, tu su nađeni i ostaci jedne rastresene kamene podloge. Ovdje je neki prelazni oblik između ognjišta i vatrišta, no označili smo ga kao vatrište V-6. Oko njega je

također ležala naslaga pepela i gara. U sjeverozapadnom dijelu jame D-44 se nalazilo drugo vatrište — V-7. Tu je lijepo poravnato jamsko dno i na tom mjestu je ložena vatra. Čitav sjeverni ostatak jame zapremala je opet kompaktna naslaga pepela i gara (pri kopanju se i sada osjećao jak vonj!) U obadvjema jamama je zajedno sa pepelom i garom otkopano mnogo raznih otpadaka i fragmenata keramike, kostiju, oruda itd. Sve je to u vezi sa intenzivnim radom neolitskih stanovnika na ovom mjestu.

Iznesene činjenice dokazuju da se na ovom mjestu formirao centralni »komunalni« sistem. Pored velikog ognjišta B-5, ovamo pripadaju i vatrišta V-6 i 7. Nema sumnje da je taj sistem igrao važnu ulogu u životu naselja, barem ovog dijela naselja koji je otkopan.

II stratum je obilovao ognjištima sa kamenom podlogom, koja su ponekad bila jako dobro sačuvana. Uz njih se samo na jednom mjestu moglo konstatovati i obično vatrište. U ovom stratumu su daleko slabije očuvani tragovi vatrišta zbog poremećaja sloja, ali isto tako smatram da su ona i izlazila iz upotrebe.

Sl. T³ — Tri faze u razvoju ognjišta B — 6

Vatrište V-11 je konstatovano na dubini od 0,90 m u kvadratu XIX. Na poravnatoj površini je ložena vatra, o čemu govore opet ostaci luga. Uz vatrište se pruža jedna plića jama; ona je unesena u planu IV, a nje dopirala do zemlje zdravice. Sadržaj jame odgovara sličnim pojavama u stratumu I. To je sve ono što je odbacivano sa vatrišta i ovdje se taložilo.

Ognjišta II stratuma su solidno rađena i vrlo su dugotrajna. Ona su redovno sagrađena od kamenih oblutaka, vezanih ilovačom, koja je od vatre potpuno pocrvenjela i pretvorila se u običan crijep. U tom pogledu ognjišta II stratuma zadržavaju sasvim tradiciju ognjišta u dvostrukim jamama iz prethodnog stratuma. Neka od ognjišta imaju po više upotrebnih faza, što se osjeća i po promjenama na plaštu od oblutaka koji je obnavljan.

Razvoj jednog dugotrajnog ognjišta lijepo pratimo na primjeru ognjišta B-6 (vidi sl. T³). Na 1,20 m dubine podlogu ognjišta čine krupni obluci, sa ravnim ploham, vezani vrlo slabim premazom ilovače. Na 1,10 m dubine dolazi novi plašt ognjišta sa manjim oblucima i vrlo debelim premazom ilovače. U sljedećoj fazi načinjena je nova podnica ognjišta, nešto malo pomaknuta prema zapadu. Za ovu podnicu su opet upotrebljeni manji riječni obluci, no njihov raspored je sada okomito po-

stavljen u odnosu na prethodnu fazu. Premaz ilovače je nešto slabiji. Oko ognjišta je zatečeno dosta gara i pepela. Kod zadnje faze, uz ovo ognjište, upotrebljavana su još i dva sasvim mala ognjišta, koja su imala samo jedan tanak premaz ilovače.

Najvažnije ognjište u ovoj fazi je ognjište B-7, koje je locirano u kvadratu XX i sasvim djelimično u kv. XXI. Ono se moglo neprestano pratiti od dubine 0,50 m do dubine 1,00 m. Za ovo pola metra dubine, ognjište B-7 je nekoliko puta obnavljano. Na 1,00 m zatečena je samo podloga od krupnijih komada kamenâ, bez mnogo ilovače. Na njoj je načinjen opet plašt od sitnijih oblutaka i premaza ilovače. Negdje oko dubine 0,75 m prvobitno ognjište je poravnato i površina nabijena slojem žute zemlje. Na ovoj podnici načinjen je drugi plašt ognjišta B-7, sa debljinom od 15 cm. Tako smo imali na dubini od 0,60 m najbolje uređenu gornju plohu ovog ognjišta, kružnog oblika, sa prečnikom od 1,5 m (vidi sl. S^a i sl. T^a). Ovo je »klasičan« izgled ognjišta iz Lisičića. U sredini manji obluci sa debelim premazom, a na rubovima pojas većih oblutaka. Konačno, na dubini od 0,50 m se razabirao još jedan ognjišni plašt od oblutaka. Prema tome, ognjište B-7 je imalo barem tri faze postojanja i upotrebe. Ali uvijek na istom mjestu. No, nije u tome osnovna važnost ovog ognjišta, jer su i neka druga dugo trajala. Mnogo je važnije ono što je nađeno uz ognjište. Na istočnoj strani je ležala masa gara i pepela, sa nešto životinjskih kostiju. Sjeverna strana (u kv. XXI) je sadržavala nešto manje pepela, no zato je ovdje nađena prava masa životinjskih kostiju. I to na svim dubinama i u svim fazama ognjišta B-7. Tu su u prvom redu zapažene lubanje i čeljusti manjih zvijeri, koje su inače rjeđe nađene u drugim dijelovima naselja. Uz ove ostatke, nađeno je isto tako mnogo kostiju jelena i srne. Preciznim zapažanjem je ustanovljeno da su na ovom mjestu bile u kulturnom sloju ukopane manje jame, u koje su se bacale životinjske kosti. Kasnijim gaženjem i poremećajima ove jame su se stopile sa ostalim slojem. Po ovim svojim osobinama ognjište B-7 se potpuno slaže sa centralnim ognjištem B-5 u stratumu I. Razlika je u tome što ovdje ima dosta kostiju manjih zvijeri, dok ih uz B-5 nema.

Kako je već rečeno, nad jamom D-56 u kvadratu XVII bilo je malo ognjište B-8. Ono je dosta slabo očuvano i ne izaziva veći interes, izuzev onog stratigrafskog.

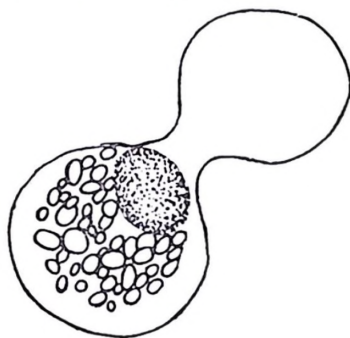
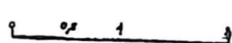
A onda dolazi red ognjišta B-9-16, koja su također izrađivana od oblutaka i ilovače, ali su imala nešto drugačiju primjenu nego ognjište B-7.

Oko ognjišta B-9 nađeno je pet manjih kamenih sjekira i nešto koštanog oruđa. Ovdje je nađena i ukrasna igla na T VIII 2 (dubina ognjišta 0,50 — 0,80 m).

Na planu IV i V se može pratiti kako se održavala tradicija mjesta za ognjište kroz čitav II i III stratum. To se vidi po ognjištima B-9 i B-17 te B-10 i B-18. Ovdje je posebno važno ognjište B-10 u II stratumu. Uz njega su nađene u svemu 24 kamene sjekire, raznih oblika i veličina. To je, dakle, bilo mjesto gdje se radilo sa sjekirama, odnosno gdje su se one pravile i ostavljale. Među ostalim, tu je nađena i velika kalupasta sjekira na T II 1.

U kv. XXIX su bila smještena tri mala ognjišta: B-12-14 (dubina 0,60 — 0,90 m). Oko njih opet mnogo gara i pepela, ali između toga je nađeno i 13 kamenih sjekira i dosta koštanog oruđa. Dakle, opet ista slika kao i u prethodnom slučaju.

Konačno, imamo dvojno ognjište B-15 i 16 u kv. XXX (dubina 0,60 — 0,80 m). Uz ova ognjišta je među ostalim ležalo mnogo koštanog oruđa. Uz B-15 je ostao sačuvan i ugljenisani dio ukopanog stupa (vidi sl. S₁ i sl. T₂).

Sl. T₄ — Ognjište B — 3

Sl. T₅ — Ognjište B — 7
(dubina 0,60 m, detaljno)

Izlazi tako da je ognjište B-7 služilo opet za masovno spravljanje jela. Ostala ognjišta u njegovoj blizini su bila pretežno okružena kamenim i koštanim oruđem, što možda znači da je ovdje bila i glavna radionica za izradu ovih oruđa.

U III stratumu je sačuvano daleko manje tragova od ognjišta, kao što je slučaj i sa drugim objektima. Ovdje imamo jedino ognjište B-17 u kv. XXVI (dubina 0,40 m) i ognjište B-18 u kv. XXVIII (dubina 0,50 m). Izrađena su na potpuno isti način kao i ona iz II stratuma. Svakako je karakteristično da oba ognjišta leže na dubinama koje graniče sa II stratumom. Zato je prirodna tradicija koja je ovdje sačuvana u pogledu njihove izrade. Pri tome se mora uzeti u obzir i jedna druga činjenica. Vidjeli smo da je kuća u kv. XXI iz ovog stratuma imala svoje ognjište — vatrište, izvedeno samo sa premazom ilovače. To bi moglo indicirati da je u najmlađem stadiju razvoja ovog naselja prihvaćen običaj izgradnje ognjišta bez kamenih oblutaka. Ako bi to bilo tačno, onda je i mnogo razumljivije što ognjišta nisu bolje sačuvana u gornjim slojevima. Premaz ilovače se lako raspada i rastura, a ovaj dio kulturnog sloja je i inače bio najviše izložen poremećajima.

D — Žrvnjišta

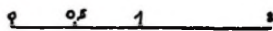
U svom radu u kojem sam obradio rezultate druge kampanje nazvao sam mjesta sa žrvnjevima »mlinovi«. Oni su kao takvi uneseni i u

planove¹³⁾. Čini mi se da će biti prikladniji izraz »žrvnjišta«, jer se stvarno radi o mjestima na kojima su se pomoću žrvnjeva mljele neke vrste žitarica (ili drugih plodova!). Posljednja kampanja u Lisićima dala je izvanredno brojne nalaze ovakvih žrvnjišta ili pojedinačnih komada žrvnjeva. Redovna slika se sastojala u sljedećem: na određenim mjestima je nađena hrpa kamenja (oblutaka i sl.), a među kamenjem dva ili više komada žrvnjeva. Iz horizontalnih planova iskopavanja donosim dva primjera na sl. T₆. Takav se raspored vrlo često ponavljao. Drugi žrvnjište na sl. T₆ je jedini slučaj gdje su obluci kamena vezani ilovačom, tako da je žrvnjište imalo stalnu podlogu. U ostalim slučajevima obluci su rastureni oko žrvnjeva.

Dosta je nejasno čemu je služilo ovo kamene oko žrvnjeva. Pretpostavljamo da su za rad bili potrebni donji i gornji žrvanj. Okolno kamenje moglo je jedino da služi za učvršćivanje donjeg žrvnja na jednom mjestu. Za sam rad nije moglo služiti, pošto se ne vide nikakvi tragovi rada na ovom kamenju. Vrlo je problematična i upotreba tzv. tucala u vezi s žrvnjevima (vidi T. II, 9 i 10). Ona su nađena u vrlo ograničenom broju. U posljednjoj kampanji sakupljeno je svega 6 komada, te u odnosu na žrvnjeve sačinjavaju neznatan procenat. Osim toga, nisu primijećeni zajedno. Možda će zato biti bolje odvojiti upotrebnu funkciju ove dvije vrste predmeta, i tzv. tucalima dati neku funkciju oružja za bacanje.

U našim planovima pojedinih stratuma nisu unesena i žrvnjišta. Ovo zbog toga što se ona pojavljuju veoma često, na raznim dubinama i jedna nad drugim. Njihovim unošenjem u planove poremetila bi se čitava slika arhitektonskih objekata. Na ovom mjestu donosim samo precizne statističke podatke iz posljednje kampanje, na osnovu kojih se može sagledati gustina i raspored žrvnjišta u kvadratima XVII — XXXI. Napominjem da je izgled žrvnjišta standardan i da se nije mijenjao od I do III stratuma u ovom nalazištu.

Žrvnjevi su nađeni u svega tri zemunične jame: u A-5 je sakupljeno 7 komada, u A-7 su bila dva komada, a u A-8 su nađena tri komada. Posebno privlači slučaj zemunice A-5. Tako velik broj žrvnjeva nije mo-

Sl. T₆ — Žrvnjište iz kv. XXIX (0,30 m) i kv. XXII (0,80 m)

¹³⁾ GZM 1955, plan II i plan III

gao biti tek tako nabacan u zemuničnu jamu. Ovaj broj, naprotiv, obavezuje na zaključak da se i u ponekim zemunicama radilo sa žrvnjevima. U njima također moramo računati sa žrvnjištima iako nije ostala uobičajena hrpa kamenja.

Izvan zemunica, situacija po pojedinim kvadratima izgledala je ovako:

— Kv. XVII — na dubini 0,70 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na dubini 0,50 m nadena dva pojedinačna žrvnja.

— Kv. XVIII — na dubini 1,10 m dva žrvnjišta sa po 2 žrvnja, na 1,00 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,90 m 1 poseban žrvanj, na 0,80 m isto, na 0,70 m nadeno 5 pojedinačnih žrvnjeva, na 0,60 m žrvnjište sa 3 žrvnja i na 0,50 m žrvnjište sa 2 žrvnja.

— Kv. XIX — na dubini 0,80 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,60 m nadena 2 posebna komada žrvnjeva i na 0,50 m žrvnjište sa 2 žrvnja.

— Kv. XX — na dubini 0,60 m jedan poseban žrvanj, na 0,50 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,40 m žrvnjište sa 1 žrvnjem, na 0,30 m žrvnjište sa 1 žrvnjem.

— Kv. XXI — na dubini 1,00 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,70 i 0,60 m isti slučaj, na 0,50 m naden jedan poseban komad, na 0,40 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,30 m nadena 2 pojedinačna komada.

— Kv. XXII — na dubini 0,90 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,80 m isto, na 0,70 i 0,60 m naden po jedan komad, na 0,50 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,40 m žrvnjište sa 4 žrvnja, na 0,30 m žrvnjište sa 1 žrvnjem.

— Sv. XXIII — na dubini 0,90 m naden 1 poseban komad, na 0,50 m 2 posebna komada, na 0,40 m 1 poseban komad.

— Kv. XXIV — na dubini 0,90 m naden 1 poseban komad.

Kv. XXV — na dubinama 0,80, 0,70 i 0,60 m naden po jedan poseban žrvanj.

— Kv. XXVI — na dubini od 0,50 m nadena 4 žrvnja oko ognjišta, na 0,40 m žrvnjište sa 5 žrvnjeva, na 0,30 m žrvnjište sa 2 žrvnja.

— Kv. XXVII — na dubini 0,90 m žrvnjište sa 4 žrvnja, na 0,80 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,70 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,60 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,50 m žrvnjište sa 2 žrvnja, na 0,40 m 3 pojedinačna komada.

— Kv. XXVIII — na dubini 0,60 m naden je 1 poseban žrvanj, na 0,50 m 3 posebna žrvnja.

— Kv. XXIX — na dubini 0,60 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,50 m 2 posebna komada, na 0,40 m žrvnjište sa 5 žrvnjeva.

— Kv. XXX — na dubini 0,40 m žrvnjište sa 4 žrvnja.

— Kv. XXXI — na dubini 0,60 m žrvnjište sa 3 žrvnja, na 0,50 m isto, na 0,40 m nadena su 3 pojedinačna žrvnja.

Iz navedene statistike izlazi da je na ovom prostoru nadeno u zemuničnim jamama 12, a u ostalcm kulturnom sloju 124 komada žrvnjeva. Najveći broj je pripadao raznim žrvnjištima. Prema statistici najviše komada je izašlo iz sloja u kv. XVIII, XXII, XXVII. Ne bih, međutim, na osnovu toga mogao reći da su u tim kvadratima bili neki centri za mljevenje pomoću žrvnjeva, jer ih je ostalo relativno mnogo i u ostalim od navedenih kvadrata.

Naša statistika potvrđuje samo činjenicu da su se stanovnici Lisičića veoma mnogo služili žrvnjevima u svom svakodnevnom životu. Oni su pomoću njih svakako mljeli određene vrste žitarica ili neke plodove. Nikakvih tragova nema na žrvnjevima, na osnovu kojih bi mogli zaključivati da su ti predmeti služili kao brusevi. Žrvnjišta su bila privremenijeg karaktera od ognjišta dok su u tako velikom broju nađena na svim dubinama kulturnog sloja.

Prethodno iskopavanje dalo je gotovo istu sliku.

E — Opća slika građevinske djelatnosti i komunalnog uređenja u naselju

Kada smo ovako poredali sve podatke koji su sakupljeni u tri iskopavanja, dobili smo bazu za izvođenje barem nekih općih zaključaka. Slika života u neolitskim Lisičićima je jako zanimljiva i po nekim osobinama se mnogo razlikuje od naselja mlađeg kamenog doba u Bosni.

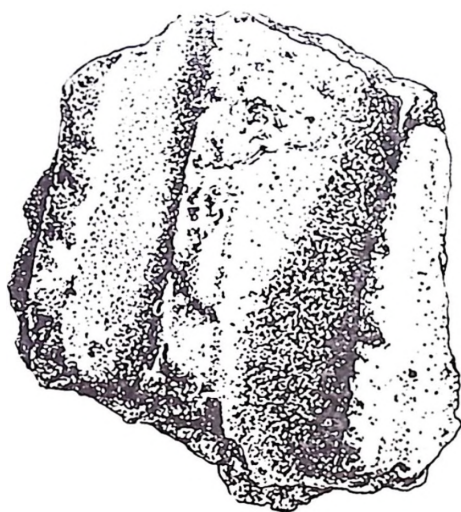
U I stratumu možemo gotovo da govorimo o određenom »komunalnom« uređenju (vidi plan III). U sredini stoji centralni ognjišni sistem, sa svim tragovima bujne radnosti oko njega. Istočno od ognjišta B-5 pruža se relativno veliki prostor na kojem nije bilo nikakve građevinske djelatnosti. Da li ćemo to nazvati trgom? Mislim da će ovaj naziv biti otprilike adekvatan značenju tog slobodnog prostora. Tu je prije svega hrpa životinjskih kostiju, odbačenih za vrijeme zajedničkih gozbi oko centralnog ognjišta; ili — bolje rečeno — za vrijeme redovnih zajedničkih jela. Istočni »trg« služio je bez sumnje kao opće sastajalište. To je javno mjesto u naselju, kao što je to bilo u svim vremenima i svim naseljima. Neobično je važno pitanje da li je ovaj centralni sistem jedini u naselju, za vrijeme trajanja zemuničnog stratuma. Na to pitanje nismo, nažalost, u stanju da odgovorimo sa većom sigurnošću. Bilo je potrebno otkopati cjelokupnu površinu naselja da bi se to ustanovilo. Posmatrajući stvar čisto teoretski, vjerujem da je morao postojati još jedan ovakav sistem. Ognjište B-5 je smješteno na istočnom kraju naselja i ne zauzima nikako apsolutno centralni položaj. To govori za još jedan ovakav sistem. Ova pretpostavka ima svoje mjesto i u našim pretpostavama o društvenom poretku u naselju. Ako se radi o prebivalištu dva roda (radi egzogamne ženidbe), onda su nužna i dva centra sa ovakvim karakteristikama. Naravno, ostajem samo na teoretskom planu i ne želim bez utvrđenih činjenica da bilo šta tvrdim u vezi sa situacijom u lisičićkom naselju.

Oko centralnog ognjišnog sistema poredale su se zemunične nastambe i čine čitav krug oko »trga«. Sve to ima određeni smisao, iako je plan primitivan i takoreći nezgrapčan. Zemunične nastambe su male, a mali su i prostori između njih. Pri tome moramo na svaki način da pretpostavimo sukcesivnu izgradnju zemunica, ali nam i to ne daje dovoljno međuprostora. Zato podvlačim i ovom prilikom činjenicu da su neolitski ljudi bili vrlo mnogo skućeni u svojim naseljima — i u svojim zemuničnim kućama. Male tehničke mogućnosti imale su za posljedicu i ovako skromne komunalne uređaje. To je oblikovalo i posebnu psihu neolitskog čovjeka, koji je imao široka prostranstva oko prebiva-

lišta, a u samom naselju je bio ograničen. A to je vjerovatno, jednim dijelom, posljedica društvenih odnosa među stanovnicima naselja.

Zemunične nastambe su redovno pokrivene lakšom natstrešnicom. Kod većine njihovih jama dno je sadržavalo masnu garotinu i izgorjeli preplet (A-1, A-4, A-5, A-8, A-9, A-11, A-12, A-14, A-15). U njima nije bilo onog debelog lijepa, kao što je to slučaj sa II ili III stratumom. Tek u ponekim su se zapažale tanke linije lijepa, sastavljene uglavnom od sitnijih komadića, rjeđe od komada na kojima su ostali otisci kolja (A-2, A-4, A-7, A-9). No, zato je u nekim bilo dosta oblutaka, koji nisu pripadali nikakvim ognjištima niti vatrištima, nego arhitektonskom sistemu nastambe.

Za nas su ovdje naročito značajni brojni ostaci izgorjelog prepleta u nekim zemunicama. Iz toga zaključujemo da su zemunične natstrešnice bile izgrađene ustvari od pletera, a da je premaz ulovače bio tanak ili je u nekim slučajevima potpuno izostao. Kod zemunica bez ulovače pleter je vjerovatno bio prekriven nabacanim granjem ili sličnim materijalom. A to nam je i ostalo sačuvano. Sada je razumljivo i prisustvo kamenih oblutaka. Lagani pleter i prebačeni biljni pokrivač su nestabilni. Da bi se učinili stabilnijim, razumljivo je njihovo pritiskivanje kamenim oblucima. Zajedno sa urušavanjem čitave konstrukcije, upalo je u jame i kamenje.

Sl. T₇ — Komadi pečenog lijepa

Gotovo polovima zemunica posjedovala je vlastita vatrišta. Obično su za to korištene male izbočine; vjerovatno radi njih i napravljene. Mislim da se neću prevariti ako kažem da su vatrišta u zemunicama služila po pravilu za zagrijavanje. Vatra je ložena na poravnatoj podnici, pa nema uopće karakter ognjišta gdje bi se spremala hrana. Izuzetak će činiti vatrište u jami A-3, koje zaprema centralni dio jame i okruženo je takvim ostacima koji govore da je na ovom mjestu mogla biti »kuhinja«. Zemunica A-15 nije potpuno otkrivena, ali neke osobine vezuju ovu zemunicu uz zemuničnu jamu A-3. U ovim jamama nije bilo niti običnih građevinskih ostataka.

Lončarske jame D-8 i D-56 se, slobodnije uzevši, također grupišu uz rubove slobodnog prostora oko centralnog ognjišnog sistema. Čini mi se da su ove lončarske peći bile zajednička stvar i u tom pogledu se podudaraju sa centralnim ognjištem. Zbog toga su se i nalazile u njegovoj blizini. Ogromna množina keramičkih fragmenata oko tih jama svjedok je velike produkcije keramičkih proizvoda. Tako nešto nije potrebno nijednom posebnom gazdinstvu, nego se da opravdati samo zajedničkim potrebama veće grupe.

Konačno, u prvom stratumu su otkrivena i četiri manja ognjišta u jamama. Ta ognjišta nemaju ni izdaleka onu ulogu koju je imalo ognjište B-5. No, ona su na otvorenom prostoru i nisu mogla da služe bilo kakvom zagrijavanju. Ova ognjišta su — najbolje rečeno — dopunska ognjišta u odnosu na B-5. Mogla su da služe ograničenom spremanju hrane ili nečemu sličnom, a po svoj prilici pripadaju manjoj grupi zemuničnih nastambi (odnosno, pojedinačnim zemunicama). Treba podvući da je u ovom stratumu mnogo manje ovakvih malih ognjišta nego u II stratumu.

Prema tome u I stratumu odvajamo centralni ognjišni sistem (sa trgov) i lončarske peći kao javne, zajedničke građevine. Zemunice sa svojim vatrištima i mala ognjišta imaju naprotiv individualni karakter.

Sa prilično velikim poteškoćama se susrećemo kada želimo da objasnimo zemunične građevine A-10 i A-13. One se vrlo mnogo razlikuju od ostalih zemunica i po građevinskoj tehnici i po svom obliku. Na prvi pogled bi moglo izgledati da se radi o dvije građevinske faze u izgradnji zemunica. Međutim, meni se čini da ovo i nisu zemunične nastambe u pravom smislu riječi. Jama A-10 ima svega nešto više od 1,5 m u promjeru. To je suviše malen prostor za bilo kakvu praktičnu upotrebu u stambene svrhe. Zemunica A-13 je nešto veća, ali u okviru jame je ostao onaj »tron«, koji opet jako sužava čitav jamski prostor. Obadvije ove građevine su ostavile za sobom nekoliko jamica za stupove. Tu su i okolna sjedišta, a u A-13 i prilazni hodnik. Zašto su ustvari služila ova dva objekta? Bilo bi najlakše dati im neki kulturni karakter. Ali za takav zaključak nemamo nikakvih sigurnih dokaza, pa bi to bilo sasvim proizvoljno objašnjenje (iako ne možemo odbaciti niti ovakvu jednu pretpostavku). Ja bih se zasada zadovoljio tim što bih i ove objekte ubrojio među javne građevine, za zajedničku upotrebu. Jednom će se morati napraviti dublja komparativna studija o pojavama u neolitskim naseljima u odnosu na etnološke podatke iz života primitivnih društvenih grupacija. Samo na taj način ćemo moći da riješimo izvjesne nejasne fenomene u Lisičićima, kao i one u dolini Bile.¹⁴⁾

U cjelini, općim potrebama u naselju će pripadati sistem centralnog ognjišta, lončarske peći i zemunične građevine A-10 i A-13. Ovo se može tvrditi sa prilično velikom sigurnošću.

Sljedeći, II građevinski stratum u Lisičićima ima neke zajedničke osobine komunalnog uređenja sa onim iz I stratuma. Pri tome mislim u prvom redu na ognjište B-7. Ovo ognjište je moralo imati istu funkciju kao i centralni ognjišni sistem u zemuničnom stratumu. Oko njega se okupila isto tako velika masa životinjskih kostiju kao i

¹⁴⁾ GZM 1953, str. 238—240

tamo, što svjedoči o masovnom spravljanju hrane na ognjištu B-7. Zato ćemo i označiti ovo ognjište kao centralni ognjišni sistem stratuma II na otkopanom prostoru.

Čitav prostor istočno od B-7 je relativno prazan u ovom građevinskom stratumu. Ne mislim da je tome uzrok ognjišni sistem B-5. U razvoju života, ognjište B-7 je ustvari nasljednik ranijeg centralnog sistema. Ono je pomaknuto nešto na zapadnu stranu, ali ipak možemo reći da je ostala tradicija mjesta. Raniji centralni sistem je prestao da funkcioniše, jame su zatrpane i na tom prostoru se formirao novi »trg«. Ovaj je zauzimao i nešto prostora južno i sjeveroistočno od ognjišta B-7. (Čitava zbrka ostataka kostiju, pepela, otpadaka, kamena itd., pa ogromne količine keramičkih fragmenata iz lončarske jame, malo čudnovato djeluje. Kao da ništa nije odbacivano iz ovog naselja, niti je bilo šta čišćeno oko nastambi i ognjišta. Valjda i to treba pripisati psihološkom stanju stanovnika koji su se vjerovatno i na ovoj zbrkanoj gomili otpadaka osjećali kod kuće i u svom naselju).

Zapadno od centralnog ognjišta B-7 je poredano sedam drugih ognjišta, sa različitim vremenskim, odnosno stratigrafskim obilježjima. Uz njih je nađena najveća količina kamenog i koštanog alata u naselju. Svojim položajem, a naročito svojom namjenom, sva ova ognjišta su usko vezana sa onim B-7. Tamo je bila glavna kuhinja, a ova su služila za dopunska kuhanja. I ne samo to. Uz ognjišta B-10-16 se vrlo mnogo sjedilo, jer se vidi da su tu bili položeni svakodnevni predmeti. Nije se moglo primijetiti da su na tim mjestima ostali neki značajniji otpaci prilikom izrade oruđa. Zato se i ne može tvrditi da su oko ognjišta bile stalne radionice oruđa i oružja, kao što je slučaj sa radionicama u neolitskom naselju Nebo¹⁵). No, isto tako se ne može odbaciti pretpostavka da se ovdje i radilo — bar djelimično — ovo oruđe. Tome bi u prilog govorio na pr. neobrađeni kameni budak na T. II. 1. Pomalo je čudna stvar da su stanovnici Lisičića ostavili na jednom mjestu ovako veliki broj kamenih sjekira i drugog alata, među kojima se našao i priličan broj sasvim cijelih i potpuno upotrebljivih komada. To objašnjava jedino dugotrajna upotreba ognjišta. S vremena na vrijeme ostao bi koji komad u lugu ili među kostima pa je tu i zaboravljen. Tako se slagao komad po komad, da bi tek sada bili svi zajedno otkopani.

Na osnovu ovih indicija, ognjišta B-10-16 su pored dopunske funkcije u ishrani imala i jednu drugu ulogu. Iako su to eksterni objekti, oko njih su se ljudi okupljali i radi grijanja, jer to indiciraju ostaci dugog zadržavanja. Pored »trga«, glavni dio javnog života se odvijao na prostoru kvadrata XXVIII — XXX, što zajedno sa B-7 čini jednu opću cjelinu.

Već je rečeno da kuće u II stratumu pokazuju vidan napredak u građevinskoj tehnici prema zemuničnim nastambama. Njihove osobine su također već poznate.

Ako sada pogledamo raspored kuća u planu IV, opazićemo iznova sličnost sa situacijom u zemuničnom stratumu. Četvrtaste kuće II stratuma se grupiraju u krugu oko »trga« i sistema ognjišta o kojem smo naprijed govorili. S obzirom na ovu konstataciju, u Lisičićima postoji

¹⁵) A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952 (dalje samo Bila), str. 24

ustvari sasvim određena tradicija komunalnog uređenja naselja. Nastambe se stalno grupišu oko slobodnog prostora sa centralnim ognjišnim sistemom.

Velikom masom lijepa imponira građevina u kv. XXIII — XXIV. Njen obim je također morao biti imponantan za neolitske pojmove, što vidimo iz rasporeda otkopanih jama za stupove. Sklon sam zato mišljenju da je ova kuća imala posebno mjesto među građevinama II stratuma (barem na otkopanom dijelu prostora). To je otprilike isto ono što smo bili prinudjeni da konstatujemo za zemunične jame A-10 i A-13 u prethodnom stratumu. Bilo bi idealno da se mogao otkopati cjelokupni prostor naselja. Tada bi se vjerovatno tačnije ocrtalo mjesto i uloga ove građevine u kv. XXIII — XXIV.

Do bitne promjene u komunalnom uređenju došlo je u toku III građevinskog stratuma. U tom periodu prestaje da postoji stari ognjišni sistem, odnosno stara tradicija javnog prostora. Preko toga su sada sagrađene četvrtaste kuće III stratuma. Jedna od njih je iznad mjesta gdje je u I stratumu ležalo centralno ognjište, a druga djelimično nad centralnim sistemom II stratuma. Potpuno je nemoguće reći da li je ova promjena posljedica u načinu života neolitskih stanovnika Lisičića ili je jednostavno promjena mjesta izgradnje. Ovo drugo mi izgleda daleko vjerovatnije, jer se kulturna slika nije promijenila pa nema razloga da se bitnije mijenja ni način života.

Dva ognjišta (i to na stratigrafskoj granici prema II stratumu, pa zato i nedovoljno sigurna za ovaj stratum) i dvije kuće, koje su se nekako mogle uhvatiti, nisu ni izdaleka dovoljni za neke sigurnije zaključke. Jedino je sigurno da je građevinska tehnika zgrada i dalje napredovala. Ovo najbolje ilustruje krečni malter na zidu, pa otvori u zidu kuće iz kv. VII XII — XIV. Inače, nesigurni gornji stratum nije pogodan za bilo kakva razmatranja ove vrste.

U cjelini gledano, građevinski sistem i komunalno uređenje u neolitskom naselju u Lisičićima karakterišu sljedeće, dobro fiksirane osobine:

— Razvoj nastambe od zemunice do četvrtaste kuće, s tim što zemunice imaju lakše gornje konstrukcije, a četvrtasta kuća solidnije građene zidove.

— Zajednička ognjišta u I i II stratumu, koje smo označili kao centralni ognjišni sistem u naselju.

— Formiranje slobodnog prostora oko centralnog ognjišnog sistema u I i II stratumu, koji smo označili nekom vrstom trga.

— Zajedničke lončarske peći u I stratumu. To povlači za sobom zaključak da je tako isto moralo biti i u idućim stratumima.

— Osobena tehnika u izgradnji ognjišta, koja je naročito došla do izražaja u II stratumu. Po toj tehnici, gornja površina ognjišta se pravi od kamenih oblutaka i premaza illovače.

— Izdvajanje nekih građevina u I i II stratumu iz okvira običnih nastambi, što bez sumnje znači da su one imale u naselju i neko posebno mjesto.

— Konačno, mali prostor među kućama, te opći nered i nebriga za bilo kakvo temeljitije čišćenje prostora odražava u izvjesnom smislu komunalnu psihologiju neolitskih stanovnika Lisičića.

III — ORUĐE I ORUŽJE

A — Opća zapažanja

U Lisičićima je otkopano dosta oruđa i oružja. Što se tiče koštanog alata, ovo je svakako najbogatije nalazište u Bosni i Hercegovini; ono pruža najbolju ilustraciju do koje su mjere neolitski ljudi usavršili svoju vještinu u obradi kosti. Kamena oruđa i oružja su nađena u relativno umjerenijem broju. Nema tu onog obilja koje je dalo naselje u Kraljevinama kod Novog Šehera¹⁶⁾ ili u Butmiru¹⁷⁾ (no, moramo uzeti u obzir da je u Butmiru otkopana i mnogo veća površina!), pa zato i kažemo u umjerenijem broju. U apsolutnim ciframa ipak je ovo oruđe brojnije od koštanog oruđa u samim Lisičićima i zastupljeno je, da tako kažem, u normalnoj količini. Nalazi kamenog alata su potpuno dovoljni da nam prikažu ovu stranu proizvodnje u naselju.

Da bismo mogli iznijeti neka opća zapažanja, daću prvo izvjesne statističke podatke o ovim nalazima.

1952 godina — kv. I—IV

— Kamena oruđa i oružja: 11 sjekira, 13 nožića, 4 strugalice, 1 strelica.

— Koštani alat: 15 šila, 5 glačalica i 2 malja.

1953 godina — kv. V—XVI

— Kamena oruđa i oružja: 34 sjekire, 6 čekića, 100 nožića, 24 strugalice, 25 strelica, 12 svrdala.

— Koštani alat: 67 šila, 5 glačalica, 10 različitih koštanih alatki i predmeta (noževi, maljevi, usadnici i sl.).

1954 godina — kv. XVII—XXXI

— Kamena oruđa i oružja: 138 sjekira, 4 čekića, 106 nožića, 33 strugalice, 19 strelica, 18 svrdala, 6 »satirača«.

— Koštani alat: 72 šila, 19 glačalica, 28 različitih koštanih alatki i predmeta (maljevi, usadnici, noževi i sl.).

Tokom sve tri kampanje sakupljeno je dakle:

— Od kamena: 183 sjekire, 10 čekića, 219 nožića, 61 strugalica, 45 strelica i 30 svrdala.

— Od kosti: 154 šila, 29 glačalica i 40 drugih različitih alatki i predmeta.

Nakon prvog iskopavanja bilo je prirodno pomisliti kako su Lisičići siromašno nalazište u kamenom oruđu i oružju. Drugo iskopavanje je promijenilo takvu sliku, ali je mali broj kamenih sjekira još uvijek zadržavao pomisao na relativno siromaštvo u ovoj vrsti oruđa. Tek treća kampanja je zaokružila sliku, jer su se konačno ujednačili nalazi svih

¹⁶⁾ Č. Truhelka, GZM 1914, str. 54—57

¹⁷⁾ Butmir I, S. 34, Taf. X—XX; Butmir II, S. 37, Taf. XV—XIX

vrsta oruđa i oružja. Suština stvari je bila u tome što je trebalo doći do ognjišta II stratumu, koja su oko sebe okupila baš veliki broj kamenih sjekira.

Već na osnovu druge kampanje moglo se doći do rezultata da je proizvodnja osnovnog koštanog alata znatno veća u donjim stratumima, dok je proizvodnja sitnog kamenog alata — nožića i strugalica — najjača u gornjem stratumu, dok je najslabija u zemuničnom stratumu¹⁸⁾. Isto to je potvrdila i treća kampanja. Radi ilustracije ove postavke, donosim precizne podatke iz posljednje kampanje.

— Kamen i nožići: u III stratumu nađeno 48 komada, u II stratumu 44 komada, a u I stratumu 14 komada.

— Kamene strugalice: u III stratumu 15 komada, u II stratumu 12 komada i u I stratumu 6 komada.

— Kamene strelice: u III stratumu 7 komada, u II stratumu 7 komada i u I stratumu 5 komada.

— Kremen svrdla: u III stratumu 5 komada, u II stratumu 6 komada i u I stratumu 7 komada.

— Kamene sjekire: u III stratumu 19 komada, u II stratumu 62 komada i u I stratumu 57 komada.

— Koštana šila: u III stratumu 6 komada, u II stratumu 25 komada i u I stratumu 40 komada.

— Koštane glačalice: u III stratumu 4 komada, u II stratumu 8 komada i u I stratumu 7 komada.

Najeklatantnija razlika postoji između rasporeda kremenih nožića po pojedinim stratumima i rasporeda koštanih šila. Kako jedna vrsta raste, tako druga opada i obratno. Zajedno sa nožićima idu i kremen strugalice, a sa šilima glačalice.

Suprotno od kremenih nožića, kamene sjekire su nađene u daleko većem broju u donjim stratumima (II i I stratumu) nego u III stratumu.

Ostale izrađevine od kamena su ravnomjerno raspoređene.

Na taj način u zemuničkom stratumu su osobito u upotrebi koštana šila i glačalice, a zatim i kamene sjekire. U II stratumu postepeno opada izrada šila, a jako se pojačava izrada kamenih nožića i strugalica. Proizvodnja kamenih sjekira je na vrhuncu. U III stratumu je osobito razvijena produkcija kremenih nožića, dok se koštana šila izrađuju u minimalnim količinama. Kamene sjekire su naglo opale.

Ovi statistički podaci će nam osobito dobro doći kad budemo posmatrali zanimanje stanovnika i ekonomiku naselja. Jer, ovo neće biti nikakva slučajnost, pogotovo kada se uzme u obzir da se situacija ponovila kod obadva zadnja sistematska iskopavanja.

Zasada upada u oči jedna mala nelogičnost. Za izradu koštanog alata su bila potrebna kremen oruđa — nožići i strugalice. Ako je u zemuničnom stratumu tako napredna produkcija koštanog alata, onda bismo očekivali da ćemo uz njega naći u većim količinama i kremen oruđa kojima se izrađivao ovaj koštani alat. Ali toga nema. Pri tome možemo samo pomišljati na neko racionalno objašnjenje, ali nismo u stanju da pružimo sasvim zadovoljavajući odgovor.

¹⁸⁾ GZM 1955, str. 59

B — Izrađevine od kamena

Kao i obično, tako i u Lisičićima razlikujemo dvije osnovne vrste kamenih izrađevina: veće, polirane objekte od raznih vrsta tvrdog kamena i manje, okresane od kremenca.

Među poliranim oruđem koje smo dosada tretirali pod zajedničkim imenom sjekire, razlikujemo ustvari jezičaste sjekire, kalupaste sjekire, budake-sjekire i dlijeta-sjekire. Ovoj vrsti objekata pripadaju još i probušeni čekići.

Jezičaste sjekire dolaze u nekoliko varijacija. Na prvom mjestu stoje veći primjerci sa jako raširenom oštricom (Tab. I, 1, 2). One su vrlo pljosnate i predstavljaju sigurno najbolje napadno oružje u Lisičićima. Druge su isto tako pljosnate, ali su manjih dimenzija i pažljivo zaobljene sa svih strana (Tab. I, 3—5). Posebnu varijaciju ilustruje primjerak na Tab. I, 6. To je potpuno zaravnjena sjekira na gornjoj strani, sa segmentnim presjekom ovog dijela. Oštrica se toliko ne širi, a u cjelini je mnogo manje pljosnata. Sve jezičaste sjekire ove varijacije su vanredno pažljivo rađene, srednje su veličine i odaju izvjesnu eleganciju.

Između jezičastih i kalupastih sjekira ne postoji sasvim oštra granica. Neki komadi čine prelazne oblike i ne možemo nikada sa sigurnošću da ih opredijelimo. Takvi su primjerci na Tab. I, 7, 8. Ove sjekire su prema oštrici proširene kao i jezičaste, ali im veći dio ima segmentan presjek i u tom pogledu se približavaju kalupastim oblicima.

Prave kalupaste sjekire (Tab. I, 9—11) su znatno uže od jezičastih; one se ne šire prema oštrici. Gornja polovina je masivna, dok se na donjoj strani osjeća izvjestan pad prema oštrici. Na taj način u središnjem dijelu je prirodno formiran »rist« kalupa. Prave kalupaste sjekire u Lisičićima su redovno manjih dimenzija, pa njihova dužina rijetko prelazi 10 cm.

Uz kalupaste sjekire su genetski usko povezani budaci-sjekire. Tipičan je predstavnik ove vrste primjerak na Tab. II, 1. Dugačak 31 cm, ovaj budak je ostao nedovršen: okresan je ali ne i uglačan. Čitavom svojom dužinom je jednako masivan, sa trougaonim presjekom trupa. Slični su i budaci-sjekire na Tab. II, 2 i 3, samo što su lijepo uglačani i dotjerani. U presjeku ovi posljednji daju jedan visoki segment. U tehničkom pogledu nema gotovo nikakve razlike između budaka-sjekire i dlijeta-sjekirica. Ove posljednje su samo znatno uže (Tab. II, 4 i 5), pa čak i tako neobično uske kao primjerak na Tab II, 5.

Ove posljednje objekte nismo nazvali čistim imenom, pošto i njihova namjena nije sasvim sigurno određena. Prvi bi mogli stvarno da služe za obradu zemlje i pristajao bi im naziv budaka. Ali nije isključena ni njihova funkcija prave sjekire — napadnog oružja. Dlijeta su nazvana ovim imenom zbog njihove upadne sličnosti sa kasnijim metalnim dljetima. Ali, čemu su služile ove duguljaste alatke od kamena, teško je precizno odrediti. Za obradu drveta i kosti? Moguće je.

Među poliranim oruđem posebno mjesto zauzimaju polirani čekići (vidi Tab. II, 6—8). Oni su redovno s jedne strane zaravnjeni, da bi se na drugoj strani sužavali u tupu oštricu koja ide paralelno sa držalom.

Probušene rupe su srazmjerne masi čekića; ovi su, dakle, mogli da budu nasadeni na dovoljno čvrsta i debela držala.

U posljednjoj kampanji su pronađene u svemu 73 jezičaste sjekire, a 65 komada otpada na ostale vrste sjekira. U kampanji 1953 godine odnos je izgledao ovako: 24 jezičaste sjekire, 10 kalupastih i drugih oblika. Iz ovoga izlazi da su jezičasti oblici nešto preponderantni. No, ne može se ipak govoriti o bilo kakvoj dominaciji jezičastih sjekira, kako je izgledalo nakon prva dva iskopavanja.

Velika većina politiranih oruđa i oružja izrađena je od jaspisa, pješara i krečnjaka¹⁹⁾. Te vrste kamena vuče sobom Neretva ili se nalaze u obližnjim tjesnacima i kamenim naslagama brežuljaka. Neki čekići su izrađeni od gabra. Pored ovih vrsta kamena, koje smatramo prirodnim materijalom za izradu neolitskog oruđa, manji broj sjekira izrađen je od mekšeg materijala (stive, magnezita i opala). Takve su na pr. sjekire na Tab I, 1 i 7. Sve sjekire od mekšeg materijala imaju jezičasti oblik ili pripadaju prelaznom tipu. U trećoj kampanji nađene su 24 ovakve sjekire, što čini jednu trećinu svih jezičastih sjekira koje su sakupljene u toj kampanji. To ni u kom slučaju nije mali procenat. Baš zbog toga se mora i ovim sjekirama pripisati neka praktična namjena; tim više što su mnoge oštećene od upotrebe. Ovakve lagane sjekire nisu usamljena pojava u Lisičićima, nego se javljaju i u svim nalazištima iz Bosne koja pripadaju mlađem kamenom dobu²⁰⁾.

Okresano kremo oruđe ćemo posmatrati ovim redom: nožići, svrdla, strugalice i strelice.

Lisičići su nam se predstavili sa visoko razvijenom tehnikom obrade kremenja, pa i nožića. Neki od njih su toliko dugački i masivni da im prije dolikuje ime neolitski nož. Prmjerci na Tab. III, 1 i 2 su dugački 12,5 cm, pa svojom veličinom prelaze dužinu običnih kamenih sjekira. Veći dio nožića ima trapezoidan presjek, a ostali trougaon presjek. Pomenuti veliki noževi su sitno i samo djelomično retuširani. No, zato su drugi često nazubljeni jednim visokim retušem. Zbog ovakvog retuša neke komade sasvim sigurno možemo označiti kao kamene pile (vidi Tab. III, 3 i 4). Poseban manir predstavlja retuširanje malo zaobljenog vrha noža, kao na Tab III, 3, 6, 7, 10. Nema govora da su ovo strugalice, jer vrh ima i suviše malu površinu za struganje. To je moglo da služi tek za neka sitna dotjerivanja. Neki od nožića imaju opet jedan rez retuširan a drugi u obliku običnog rezala, čime se pojačava njihova praktičnost i višestrukost (Tab. III, 5 i 6). Konačno, neki od nožića su snabdjeveni pri dnu malim, konkavnim udubljenjima (Tab. III, 8—10). Očito je da su ta udubljenja služila kod pričvršćivanja nožića za držalo. Prema tome i pojedini nožići su bili nasadeni, pa se u tom obliku i oni približavaju kasnijim metalnim noževima.

Kremen a svrdla (Tab. III, 11—15) se odlikuju visokim retušom. Obično su retuširane obe strane, čitavom dužinom, ali je ponekad ovako obrađen samo gornji dio. Posebna pažnja je uvijek posvećena obradi šiljka, kod kojeg se često spajaju retuši jedne i druge strane. Presjeci svrdla su u jednakoj mjeri trougaoni i trapezoidni. Samo jedan

¹⁹⁾ Vrste kamena odredila geolog Ljiljana Paškvalin, iz Geološkog zavoda BiH, kojoj sam zbog toga mnogo zahvalan.

²⁰⁾ Vidi Butmir I, Taf. XVII, 9, Taf. XVIII, 6, 7

primjerak je na donjem dijelu napravljen za privezivanje za dršku. To je primjerak na Tab. III, 11, ali je njegova funkcija sasvim neodređena. On može biti svrdao isto tako kao i strelica, a sa jedne bočne strane ima opet vrlo oštar rez. Ovo posljednje ga približava nožu. Ovaj primjerak, kao i oruđe na Tab. III, 10, govori o tome da su neka oruđa morala imati kombinovanu funkciju.

Kremena svrdla su inače najviše služila pri obradi kosti (ukrasnih predmeta od kosti i sl.). Vjerovatno su služila i pri obradi drveta, ali o tome nemamo dokumenata.

Trećoj vrsti kremenog oruđa pripadaju strugalice (Tab. IV, 1—7). I ovdje postoji čitav niz varijacija, ali smo uzeli samo one najosnovnije. Klasična forma neolitskih strugalica je relativno dobro zastupljena i u Lisičićima. To su one koje imaju na jednoj užoj strani visok retuš (Tab. IV, 4—6). One su u našem naselju najmasivnije i većinom daju trougaon presjek. Najzapaženiji primjerak je onaj na Tab. IV, 6, koji je snabdjeven dosta dugačkim trnom. Ova strugalica je, prema tome, bila nasadena na koštanoj dršci i pretstavlja jedan od rjeđih primjeraka ove vrste. Drugoj varijaciji pripadaju tanke strugalice, sa retušem na tri strane (Tab. IV, 1, 3). Kod tretiranja strugalica moramo posebno upozoriti na primjerak sa Tab. IV, 1, koji je na jednoj strani snabdjeven sa dva konkavna udubljenja za struganje (coches). Ovo je najizrazitije oruđe za obradu kosti i vuče svoje porijeklo još iz mezolitskog perioda.

Mnogostruku funkcionalnost kod strugalica pokazuje komad na Tab. IV, 2. Pored tri visoko retuširane strane, majstor je ostavio na jednoj uzdužnoj strani nenazubljen rez, pa je tako spretno kombinovao nož i strugalicu. Pri obradi kosti, ovakva kombinacija je morala biti više nego praktična.

Lisičići su dali samo nekoliko primjeraka kružne, masivne, strugalice, kakva je prikazana na Tab. IV, 7. Čitav izgled jasno odaje prilagođivanje alatke za držanje među dva prsta. (Odlična je za struganje kože).

I najzad dolaze kremenene strelice. Na Tab. IV, 8—15 prikazali smo jednu seriju ovog oružja. Čitav repertoar strelica u Lisičićima kreće se oko jedne jedine osnovne forme, oko strelice sa trnom za nasadivanje. Kod ogromne većine komada radi se o izduženom vrhu, trougaonog ili ovalnog oblika. Možda jedino treba izdvojiti strelicu na Tab. IV, 14, koja zajedno sa trnom formira neki krstolik oblik, i onu na Tab. IV, 15, koja ima neki zakržljali trn. Zbog svega toga bi se mogao izvući zaključak da strelice odaju dužu tradiciju, sa ujednačenim i standardnim oblicima ove vrste oružja.

U ovaj dio obrade materijala ću još jednom uključiti tzv. tucala, čija dva primjerka vidimo na Tab. II, 9, 10. Ovi predmeti su obično izrađeni od pješčara i imaju oblik neke nepravilne kugle. Već sam rekao da ih možda treba vezati uz ostala napadna oružja. Ako zamislimo njihovo vezivanje za užicu, onda je to neka vrsta buzdovana. Bez toga, samo kugla za udar.

Naravno, nisam u mogućnosti da sasvim brišem i njihovu funkciju tucala. Svoju interpretaciju vezujem jedino uz nepovoljan statistički odnos prema žrvnjevima.

C — Izrađevine od kosti

Velika raznovrsnost izrađevina od kosti najbolje ilustruje masovnu produkciju od ovog materijala. Samo taksativno nabranje daje sljedeće vrste izrađevina od kosti: šila, glačalice, bodeži, maljevi, nadžaci, noževi, usadnici za sjekire, nosači, ukrasne igle, ukrasni privjesci, dugmad.

Šila su neuporedivo najčešće izrađevine od kosti u Lisičićima. Broj od 154 komada, koliko je nađeno na otkopanom prostoru, zaista je impozantan. Pri tome treba imati na umu da su tu uračunati samo oni komadi koji su dobro ili sasvim dobro obrađeni. No, osim ovih, nađeno je mnogo zašiljenih kostiju, na kojima se ne opažaju jasniji tragovi glačanja. Gotovo ne sumnjam da su se neolitski ljudi služili u Lisičićima i ovakvom primitivnom vrstom šila, ali ih ipak nisam uzeo u obzir. Prema tome, broj od 154 komada je ustvari znatno veći.

Kao što se može primijetiti na prikazanim primjercima (Tab. V, 4—8), kod izrade šila se glavna pažnja koncentriše na šiljak. Ovaj mora biti odlično uglačan, pa i zašiljen, dok se ostali dio šila većinom ostavlja grubo okresan. Za izradu šila se koristi rasolijepljena, manja životinjska kost; ponekad i puna kost, sa ukoso zarezanim vrhom (Tab. V, 5). Dužina šila je vrlo varijabilna i kreće se uglavnom od 6—15 cm.

Šilima su vrlo bliski koštani bodeži (Tab. V, 1—3). Pravi bodež je onaj na Tab. V, 1. Masivan, dug 22,5 cm, sa malo uvijenim i dobro uglačanim vrhom, on je služio kao izvršno napadno oružje. Drugi bodeži su ustvari vrlo masivna i duga šila, koja su svojom masivnošću dobila jednu sasvim novu funkciju. Koštani bodež na Tab. V, 1 je u svakom slučaju mnogo opasnije oružje od malih bronzanih bodeža iz kasnijeg perioda.

Poslije šila su najbrojnije glačalice od kosti, iako njihov broj daleko zaostaje iza prvih. U Lisičićima razlikujemo dva tipa koštane glačalice: pljosnati tip (Tab. VI, 1, 2) i valjkasti tip (Tab. VI, 3—5). Pljosnate glačalice su izrađene od rebara, a neki primjerci su upravo izvanredno uglačani (na pr. Tab. VI, 2). Valjkaste glačalice su izrađene od cjevaničnih kostiju, koje su na jednoj strani zasječene i uglačane za upotrebu. I jedna i druga vrsta je služila za glačanje površine kod glinenih posuda. Valjkaste su redovno mnogo masivnije i prikladnije za rukovanje, ali im je površina za glačanje manja.

Kao napadno oružje od kosti označujemo u svakom slučaju mlatove (Tab. VII, 1, 2, 4) i nadžake (Tab. VII, 3), koji se izrađuju od jelenjeg roga. (Radi lakšeg manipulisanja materijalom i rogove sam svrstao pod koštani materijal!) To su vrlo masivna oružja, posebno nadžaci, a izrađivali su se odbijanjem parožaka. Na taj način se formirao udarni klin ili udarna glava. Mlatovi su bili vanredno pogodni za bacanje.

Od jelenjeg roga su lisičićki majstori obično izrađivali i usadnike za kalupaste budake i sjekire. Kao držak je služio jedan jelenji parožak, a susjedni dio roga je prepolovljen pa se dobilo pogodno ležište za sjekire (Tab. VII, 5). Da bi čvrsto stajala, sjekira je vezana uzicom od kože ili nečeg sličnog. Na otkopanom prostoru je nađeno neuporedivo više samih kamenih sjekira nego ovakovih koštanih usad-

nika. Znači li to da su usadnici više cijenjeni i teže ostavljani. Mislim da je ovo jedino logično objašnjenje.

Osim ovakvih usadnika postojali su i valjkasti, izrađeni od cjeva- ničnih kostiju (kao na pr. onaj na Tab. VIII, 10). U takve usadnike su se najlakše mogla umetati tanka dljetja, ali se mora računati da su oni služili i za umetanje velikih kremenih noževa.

Predmet na Tab. VII, 6 smatram nosačem, jer je jedino mogao — privezan uzicom — da služi u te svrhe. Naprimjer, za nošenje lonaca.

Sasvim izuzetno smo mogli identifikovati koštane noževe (Tab. VI, 6). Čini mi se da se ova vrsta oruđa od kosti i rijetko izra- đivala; pored kremenih, koštani noževi su izgledali slabi i nepraktični. Zato je i razumljiv njihov mali broj. Koštani noževi su se pravili od širokih rebara, s tim što se malo dotjerao dio za držanje, a kraj zaoblio. U tom obliku nož je bio upotrebljiv jedino za rad sa glinom kod izrade keramike.

Najveći domet dostigli su neolitski majstori u Lisičićima u izradi ukrasnih predmeta. Pri tome u prvom redu mislim na ukrasne igle (Tab. VIII, 1—4). Od četiri nađene igle, svaka od njih pretstavlja svoj poseban tip, no sve četiri su upravo prekrasno glačane. Površina je kao staklo. Najjednostavnija je igla na Tab. VIII, 4. Bez glave, ravno- mjerno pojačana prema gore, ona potpuno odgovara tipu tzv. Keulen- kopfnadel. Sljedeći tip je igla na Tab. VIII, 3. Ona već ima pljosnatu glavu, ali relativno jednostavnu — običan kolut. Vrhunac majstorske vještine odaju igle na Tab. VIII, 1, 2. Prva je malo oštećena pri vrhu, ali nam to nimalo ne smeta da uočimo glavu igle u obliku stilizovane zmiје. Nešto spljoštena, ova glava u obliku zmiје vrlo elegantno djeluje. Druga ima glavu u obliku vaze, sa naglašenim obodom i tri dugmeta na trbuhu. U ovom obliku naša igla se potpuno približava tipu tzv. Vasenkopfnadel. Vrat glave je ukrašen cik-cak linijama i omeđen sa tri kružne linije. Ovaj ukras također izvanredno potsjeća na bronzane igle, a posebno mjesto ornamenta.

U Lisičićima su pronađena svega dva dugmeta: jedno od kosti (Tab. VIII, 6) i drugo od kamena (Tab. VIII, 7). Koštano dugme je lijepo zaokruženo, pljosnato, a povor s donje strane je odbijen. Ostali su samo njegovi dijelovi i kanal za provlačenje uzice. Kameno dugme je manje, u obliku je kalote, a s donje strane su napravljene dvije spo- jene rupice za provlačenje niti.

Među ukrasne predmete ubrajamo najzad i privjeske od ve- prova zuba ili obične kosti, sa jednom ili dvije rupice za vješanje. Na ovim privjescima nije ništa naročito dotjerivano, niti su napravljene neke određene forme. Komadi zuba dobivaju rupicu za vješanje, pljo- snata kost isto tako. I to je čitav privjesak. Po svojoj ljepoti oni se ne mogu nikako mjeriti sa ukrasnim iglama, ali su vjerovatno isto tako rado nošeni kao i igle (Tab. VIII, 8, 9). Nedovršeni primjerci na Tab. VIII, 11 i 12 su izrađeni od kamena.

D — Zaključna razmatranja

Među citiranim izradevinama od kamena i kosti razlikuje se oružje, praktični alat i nakit.

U oružje spadaju jezičaste, a djelomično i kalupaste sjekire, kremene strelice, koštani bodeži, koštani nadžaci i koštani maljevi. Ovamo je još možda trebalo ubrojiti i kamene kugle.

Kao alat su služili kremeniti nožići, kremene strugalice i svrdla, koštana šila i koštane glačalice.

Nakitni predmeti su nešto malobrojniji: igle i privjesci od kosti, te koštana i kamena dugmeta.

To bi bio repertoar izradevina od kamena i od kosti. Moguće je da su ovom broju bili pridodati i neki alati od drveta, ali o tome nemamo nikakvih podataka. Ovim predmetima stanovnici Lisičića su obavljali sve svoje poslove, počevši od lova pa do obrade zemlje.

Najsnažnije oružje bio je svakako nadžak od roga, kakav imamo na Tab. VII, 3. S takvim nadžakom mogla se napasti i najveća divlja životinja. Po vrijednosti, iza toga slijede kamene sjekire, maljevi, pa strelice. Međutim, ako se radi o lovu na jelene (što se najčešće i dešavalo), medvjeda ili neku drugu ovako snažnu životinju, jedan lovac sa ovakvim oružjem nije mogao mnogo da učini. To će i pomoći pri objašnjavanju centralnog ognjišta u ekonomici naselja.

Alat iz Lisičića je po tehnici rada potpuno ekvivalentan alatu u drugim naseljima mlađeg kamenog doba.

Ovdje moramo još jednom da podvučemo naklonost stanovnika Lisičića prema izradevinama od kosti. Ovo pitanje ima dva lica. S jedne strane, bogata lovišta Prenja i Ivan-Planine pružala su veliki izbor koštanog materijala, a bez toga nema solidnih koštanih izradevina. S druge strane, a to je važnije, stanovnici Lisičića su donijeli sa sobom urođenu naklonost prema radu u kosti. Ovo je mediteranska tradicija, čija je komponenta neosporno najjača u fizionomiji lisičićke kulture.

Svakako najveći interes pobuđuju koštane igle iz Lisičića. One nisu, naravno, nikakav jedinstven nalaz. Koštane igle su u većem broju nađene u švajcarskim sojeničkim naseljima²¹⁾ ili u eneolitskim nalazištima Portugala i Španije²²⁾, itd. Međutim, sve su to igle sa specifičnim oblikom, izrađenim u kosti. Naprotiv, naš primjerak na Tab. VIII, 2 je izrazito vezan za oblike ukrasnih igala bronzanog doba. Glava je izrađena u obliku vaze, a takve »vasiforme« igle Déchelette stavlja sasvim na kraj bronzanog doba²³⁾. Tako su one i inače datirane. Još je neobičniji ukras na vratu naše igle. Ove cik-cak kombinacije na istom mjestu nalazimo na jednoj bronzanoj igli iz faze III b Glasinca²⁴⁾, što opet pripada kasnom bronzanom dobu i odgovara sličnim pojavama u srednjoj Evropi i Podunavlju. Ovakav ornamenat se često sreće i na bronzanim

²¹⁾ B. Meissner, Nadel, Ebert: Reall. d. Vorgeschichte, Bd. VIII. S. 396

²²⁾ N. Aberg, La civilisation énéolithique dans la péninsule iberique, fig. 74 (3), 102, 103, 164

²³⁾ J. Déchelette, Manuel d'archéologie, II, p. 326, fig. 129

²⁴⁾ A. Benac—B. Čović, Glasinac I, T. XXVIII, 5

iglama sa zadebljalim gornjim dijelom (Keulenkopfnadel²⁵), koje pripadaju istom ili nešto starijem periodu od prethodnih bronzanih igala.

Vremenski su jako daleko navedeni oblici igala u bronzi od ove naše neolitske igle. A ipak i opća ideja i detalji se podudaraju. Mi ovdje možemo konstatovati da se jedan metalni oblik mnogo ranije pojavio u kosti. Te dvije pojave nemaju međusobno nikakve direktne veze. No, ostaje jedna činjenica. Koštana igla iz Lisičića je produkt završne faze i najvećih dostignuća u obradi kosti. To je vezano za kraj neolita. Slično se može reći za odgovarajuće igle na kraju bronzanog doba, onog doba koje označava najveću istančanost u umjetničkoj obradi bronzе. Inače, ideja da se glava igle napravi u obliku vaze je vrlo razumljiva stvar u jednoj razvijenoj tehnici obrade ove ili one materije.

Koštana produkcija u Lisičićima se razlikuje od nalazišta u susjednoj Bosni. Među bosanskim neolitskim nalazištima, Kakanj u dolini rijeke Bosne i Nebo u dolini Bile posjeduju koštani alat. Ostala naselja gotovo da ne poznaju ovu vrstu izradevina. Ali tu postoji i jaka formalna razlika. U Kakanju su pored šila naročito izrazite spatule-lopatice od kosti²⁶). Na taj način Kakanj je više vezan sa starijom vinčanskom kulturom u Srbiji²⁷). U Lisičićima nema ovih spatula, a u Kakanju nema čitavog niza koštanih izradevina koje posjeduju Lisičići. Naselje Nebo je bogato koštanim šilima i glačalicama²⁸). Ostale lisičićke forme nisu zastupljene, a i same glačalice su nešto drugačije — nema onih karakterističnih valjkastih. S druge strane u Biloj su nađena zemljoradnička koštana oruđa²⁹), kojih nema u Lisičićima. Niti u jednom od navedena dva bosanska naselja nisu nađena teška koštana oružja (maljevi, nadžaci, noževi), pa je to bitna razlika prema Lisičićima. Posebno je zanimljivo da Butmir ne posjeduje gotovo uopće koštane izradevine³⁰), iako je najbliže lociran u odnosu na Lisičiće i ima s njima nekoliko dodirnih tačaka.

S druge strane produkcija koštanog alata u Lisičićima se vanredno slaže sa odgovarajućim proizvodima na Apeninskom Poluostrvu i — rekao bih — zapadnom Mediteranu. U tome na prvo mjesto dolaze koštane izradevine u Arene Candide (Ligurija). Tamo su poznata šilabodeži, kao i valjkaste glačalice³¹), koje su tako karakteristične u samim Lisičićima. U Arene Candide je koštana industrija razvijena kroz gotovo sve stratume³²), ali je, kako mi se čini, najjače razvijena u stratumima koji pripadaju kulturi sa bocca quadrata i Lagozza kulturi³³). U okviru ovih stratuma u Arene Candide i inače se kreće hronološka i kulturna skala Lisičića.

²⁵) M. Garašanin, Jedna skica hronologije metalnog doba Srbije, Istoriski Glasnik 3—4, Beograd 1951, str. 56, sl. 1

²⁶) GZM 1956, str. 171, T. II, 5, 6

²⁷) M. Vasić, Preistoriska Vinča I, Beograd 1932, T. XVI, sl. 67—88; GZM 1956, str. 176

²⁸) Bila, T. XXV, 4—13

²⁹) Ibid., T. XXV, 1, 3

³⁰) Vidi Butmir I i II

³¹) Bullettino di paletnologia italiana (dalje BPI), 1886, No 3 e 4, Tav. VI

³²) L. Bernabo Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, 1946 (dalje samo Arene Candide), Tav. X, XVII, XVIII, XX, LX

³³) Ibid., p. 217, 239

Koštana oruđa su vrlo česta u pećini S. Bartolomeo na Sardiniji³⁴), i to u njegovom donjem stratumu, koji je i svojom keramikom vezan za kulturu Lisičića. Valjkasta šila su, konačno, svojina i neolitske civilizacije na Malti³⁵), što je također važno podvući s obzirom na druge veze sa ovim ostrvom.

Na osnovu tih paralela sasvim je sigurno da koštanu produkciju u Lisičićima treba vezati za zapadni Mediteran, odakle su je stanovnici Lisičića naslijedili kao jednu od kulturnih komponenata. Da je to tačno, najsigurniji dokaz pružaju koštani nalazi u Grapčevnoj Špilji na Hvaru. Tamo pored valjkastih šila stoji jedna igla sa krasnom glavom u obliku psa i drugi ukrasni objekti od kosti³⁶).

Sasvim je drugačija situacija sa kamenim izradevinama. U glačanom kamenom oruđu i oružju postoji potpuna saglasnost sa nalazima butmirske kulturne grupe (Butmir³⁷) i Bila³⁸)), pa onda i sa Podunavljem³⁹). Pored ostalog upravo udara u oči identičnost jedne duge alatke sa nedovršenim bušenjem iz Villach-Kanzianberg-a⁴⁰) sa našim komadom na Tab. II, 8. Sa svoja dva osnovna tipa kamene glačane sjekire — jezičastom i kalupastom — ova proizvodnja se upravo potpuno podudara sa tipologijom kamenih sjekira u oblasti kultura sa trakastom keramikom⁴¹). U tom pogledu su Lisičići opet bliži ovoj oblasti sa trakastom keramikom nego zapadno-mediteranskom krugu, gdje su pretežno sjekire zadebljalog jezičastog tipa.

Sitno kremeno oruđe Lisičića pripada najzad jednoj vrlo širokoj kulturnoj oblasti, u koju možemo uključiti i zapadni Mediteran i Podunavlje. Sve vrste sitnog kremenog oružja i oruđa koje smo razmotrili u Lisičićima nalazimo i u susjednom Butmiru⁴²). Što je naročito važno, i u jednom i u drugom naselju dominiraju iste vrste izradovina. Tim putem se opet proširuju veze prema području trakaste keramike, sa kojim je Butmir usko povezan. Ali takva oruđa — možda samo u nešto skromnijim varijacijama — vidimo i na Apeninskom Poluostrvu (opet u Arene Candide⁴³), pa onda u Calernu, prov. Reggio dell' Emilia⁴⁴), S. Cono u Cataniji⁴⁵) itd.). I pored ovako široko rasprostranjene upotrebe odgovarajućih kremenih oruđa i oružja, ipak bih i ovdje dao prioritet vezama Lisičića sa Butmirom i područjem trakaste keramike.

Kod kremenog oruđa bih htio da podvučem jedan važan detalj. Naši nožići na Tab. III, 8—10 imaju dole konkavne zareze za vezivanje. To je manir koji u sasvim identičnom obliku nalazimo u Butmiru⁴⁶). I

³⁴) BPI 1898, No 7—9, p. 253, Tav. XIX

³⁵) Themistocles Zammit, Prehistoric Malta, 1930, Pl. XXV, 2

³⁶) Grga Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955 (dalje samo Prehistorijski Hvar), str. 265, T. CCXLV

³⁷) Butmir II, Taf. XVI

³⁸) Bila, T. XXI—XXII

³⁹) R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, S. 171

⁴⁰) Ibid., Abb. 171 (16)

⁴¹) Fr. Behn, Kultur der Urzeit, 1950, S. 125

⁴²) Butmir I, Taf. X—XIII; Butmir II, Taf. XVII—XIX

⁴³) Arene Candide, Tav. XIII (10 stratum, koji pripada Lagozza kulturi)

⁴⁴) BPI 1877, No 1, Tav. I

⁴⁵) BPI 1879, No 3 e 4, Tav. III a (6—11)

⁴⁶) Butmir II, Taf. XVIII, 2—15

ovi naši primjerci, i oni butmirski, jako nas podsjećaju na male bakarne bodeže iz sljedeće prehistorijske formacije. Da je taj utisak tačan, najbolje nam ilustruju neki primjerci iz drugih krajeva. Tako su u Portugalu nađeni brojni mali bodeži od kremenja sa konkavnim zarezima za vezivanje⁴⁷⁾, a u skoro identičnoj formi i mali bodeži od bakra⁴⁸⁾. Ovdje ne mislim na direktno paralelisanje sa Lisičićima, ali je iz ovog primjera jasno da su bakarne forme naslijeđene iz kamenog doba. A to znači da su kremenja oruđa te vrste pripadala samom kraju neolitskog doba, da bi mogla biti preuzeta u eneolitu i prenesena na bakar. Zato ova vrsta kremenog oruđa u Lisičićima (kao i u Butmiru!) svjedoči da se ovdje radi o jednoj kasnoneolitskoj kulturi, što se potpuno slaže sa hronološkim mjestom na koji ukazuje lisičićka keramika.

Još jedan detalj ilustruje na ovom mjestu prednji zaključak. U Lisičićima imamo dva dugmeta. Ono od kamena na Tab. VIII, 7 je svakako rijedak oblik dugmeta, no opet ga u istoj formi srećemo u eneolitskom nalazištu Portugala Monte Abrahao⁴⁹⁾. N. Aberg navodi da je dugme iz Monte Abrahao od kosti, a da mu je donji prerez u obliku slova »v«⁵⁰⁾. Pripadnost portugalskog dugmeta eneolitu opet indicira za kasni neolitski period u Lisičićima.

Prema tome, kamene i koštane izradevine u Lisičićima, i pored toga što u osnovi odražavaju opće tehničko stanje mlađeg neolita, ipak nameću određene zaključke o kulturi naselja. Sumirane, one izgledaju ovako:

— Vanredno razvijena proizvodnja koštanih oruđa i oružja dala je proizvode koji uglavnom odgovaraju koštanim izradevinama u neolitskim naseljima Apeninskog poluostrva i zapadnog Mediterana.

— Koštane izradevine u Lisičićima su vrlo raznovrsne i u tom pogledu Lisičići stoje ispred pojedinačnih nalazišta na pomenutom području. To se posebno ogleda u formama ukrasnih igala, gdje je inventivnost majstora došla do savršenih i individualnih formi.

— Kamenno oruđe i oružje je, naprotiv, mnogo bliže Butmiru, bosanskim neolitskim naseljima i tipovima Podunavlja.

— Za proučavanje odnosa među neolitskim naseljima osobito je instruktivan odnos Lisičići — Butmir (ovdje samo na osnovu oruđa za proizvodnju). U koštanom oruđu postoji potpuna disparatnost, dok u kamenim izradevinama vidimo veoma naglašenu bliskost. Ovo samo za sebe govori o dvije različite kulture u tim naseljima. Svako je zadržalo osnovne karakteristike, ali u proizvodnji kamenog oruđa je moralo doći do jačih međusobnih uticaja.

— Neke oblike kremenog alata prepoznamo kao tipske prethodnike odgovarajućem alatu od bakra. Ovo je posebno važno podvući zbog proučavanja razvoja metalnih doba, kao i zbog proučavanja učešća autohtonih kulturnih dostignuća u tom pravcu.

⁴⁷⁾ N. Aberg, *La civilisation énéolithique*, p. 82, fig. 106, p. 95, fig. 128

⁴⁸⁾ Ibid., p. 105, fig. 141

⁴⁹⁾ Ibid., fig. 130

⁵⁰⁾ Ibid., p. 95

IV — KERAMIČKI NALAZI

Svako otkopavanje u Lisičićima je temeljito mijenjalo našu predstavu o ovom najvažnijem dokumentarnom materijalu. Nakon prvog iskopavanja stekao se utisak da je keramika u ovom naselju jednostrana i da ne pruža nikakvu raznovrsnost. Ovo je bio sasvim pogrešan utisak. Već drugo iskopavanje je promijenilo situaciju i unijelo ne samo mnogo novih elemenata nego i svježije umjetničke novine. No, slika ni tada nije bila potpuna, pa sam zbog toga donio relativno pogrešak zaključak o odnosima Lisičića i Butmira. Tek nakon trećeg kopanja iz 1954 godine može se napraviti definitivna ocjena o svim pojednostojnostima keramičke tehnike i umjetnosti u našem naselju. Na svjetlo je izašlo još mnogo novih elemenata, koji nam uz one ranije omogućuju da sagledamo tačno kulturno mjesto Lisičića.

Moram odmah podvući da u razvoju lisičićke keramike nema nikakvih posebnih stratuma. Od zemuničnih jama do gornjeg humusa ovdje imamo ravnomjeran redosljed osnovnih elemenata u lisičićkoj keramografiji. Nema nikakvog prekida, niti iznenađenih i jačih miješanja. Građevinski stratumi ovdje ne igraju nikakvu ulogu. Ovo, međutim, ne znači da se kroz istoriju naselja ne osjećaju neke promjene. Takve promjene postoje, ali one znače samo kvantitativno mijenjanje pojedinih elemenata ili izlazak iz mode pojedinih manira. Keramografske novine su sasvim rijetke u razvoju naselja.

Detaljnim pregledom cjelokupnog keramičkog materijala, mogla su se izvući samo sljedeća opća zapažanja:

— I stratum (zemunične jame i sloj ispod 1,00 m dubine) je najbogatiji u ornamentalnim varijacijama. U ovom stratumu su nađene i gotovo sve likovne pretstave na keramičkim sudovima.

— U I stratumu je zapaženo najviše elemenata butmirske kulture. Tu su nađene vaze na Tab. X, 12 i 13, Tab. X, 9 i 10. Početak naselja znači, dakle, i najveći duhovni polet.

— Idući prema gornjim slojevima, smanjuju se trakasti motivi.

— Upotreba orvene boje za inkrustiranje i bojenje čitavih površina naročito je često u I stratumu. U II stratumu još traje njena primjena u ornamentici, ali u manjoj mjeri, da bi u III stratumu gotovo sasvim izašla iz upotrebe. Ovo je u skladu sa općom konstatacijom o većoj raznovrsnosti u donjem stratumu.

— Vaze na nozi pripadaju I i II stratumu. U III stratumu ova forma izlazi iz upotrebe.

— Kod grube keramike se osjeća prilična razlika u formiranju oboda. U III stratumu se redovno nalaze valovito uvijeni obodi. To je ustvari lajtmotiv grube keramike ovog stratuma, jer su takvi obodi

nađeni u velikim količinama. U II stratumu su ovakvi obodi mnogo rjeđi, dok se u I stratumu i ne upotrebljavaju. Namjesto toga su u I stratumu vanredno mnogo zastupljena čepasta ispupčenja, koja zamjenjuju drške ili služe u dekorativne svrhe.

Da bi se moglo operisati keramičkim materijalom u utvrđivanju odnosa prema drugim neolitskim kulturama, neophodno je da na prvom mjestu iznesem precizan sistematski pregled oblika i ornamentalnog sistema ove keramike. To je naročito potrebno zbog toga što lisičićka keramika sadrži više kulturnih komponenata.

Kao i u ostalim neolitskim naseljima, tako i u Lisičićima razlikujemo grubu i uglačanu keramiku. Za naše naselje je karakteristično da se stvarno ne može odrediti neka oštra granica između ove dvije keramičke vrste. Postoji čitav niz glinenih posuda koje ne možemo opredijeliti, jer im je površina djelimično glačana, ali je ipak ostala hrpava i ponekad neravna. Izrazito grubu keramiku predstavljaju redovno ostaci posuda sa valovito uvijenim obodom (Tab. XXV, 1). Na drugom polu su smještene vanredno polirane manje posude, sa jako tankim stijenama, crne (Tab. XII, 7) ili smeđe površine⁵¹⁾, neobično lagane u ruci. Kod ovih posljednjih primjeraka se osjeća i jedan površinski premaz⁵²⁾.

Neke osnovne razlike između grube i fine keramike su ipak sasvim jasne. Tu u prvom planu mislim na tehniku rada. Skala prelaza od vrlo grubih do nježno poliranih vaza zavisna je pretežno od količine i kvaliteta bijelog pijeska sa kojim je bila pomiješana glina. Kod najgrubljih primjeraka veća zrnca pijeska vire na površini. Dosta često su ova zrnca i ispala, pa su na površini ostale rupice koje pojačavaju neravninu. Kod glačanog posuda, sa glinom je pomiješan vrlo sitan pijesak, tako da kod onih najfinijih mjesto pijeska imamo kamenu prašinu. S tim u vezi se mijenja i boja suda, odnosno količina i kvalitet pijeska uslovljava i sasvim određen intenzitet pečenja⁵³⁾. Zbog toga kod grube keramike imamo većinom crvenkasto pečene sudove, a onda one sa prelazima u sivkastotaman ton. Glačane vaze su pretežno tamnijih tonova, do potpuno crne površine. Kod ovoga, naravno, moramo uzeti u obzir i gornje premaze, koji čine površinu mnogo pogodnijom za fino glačanje.

Prirodno da su ovo samo osnovne tehničke ravike. U nekim slučajevima je mehaničkim glačanjem na crvenkastom posudu dobivena vrlo glatka površina, a ima i drugih varijacija.

Moram i ovdje, kao i u svom drugom izvještaju, podvući da su boje lisičićke keramike dosta često neodređene i mrtve. To su sivkasti tonovi, koji se približavaju crnom, smeđem, žućkastom i nekim drugim tonovima.

⁵¹⁾ GZM 1955, Lisičići, T. X (6)

⁵²⁾ Za ovaj premaz kaže M. Karšulin da predstavlja suspenziju fino dispergirane gline (vidi Prethistorijski Hvar, str. 292)

⁵³⁾ M. Karšulin kaže da se radi o reduktivnom pečenju kod crnih vaza, a kod crvenkastosmeđih o pečenju sa dovoljnim pristupom zraka (vidi na istom mjestu)

A — Oblici

U lisičićkoj keramografiji se danas mogu sasvim sigurno odrediti sve forme sudova. To nam dozvoljavaju nađeni cijeli komadi, puni profili vaza ili veći fragmenti koji tačno indiciraju oblik.

Kod grube keramike postoji čitava skala oblika, od vrlo plitkih zdjela do visokih sudova. No, nema sumnje da je zdjela ipak najčešći oblik grube vaze. Mislim da su bile najpliće velike zdjele, sa valovitim obodom (Tab. IX, 1). Ostale su zdjele konične ili bikonične. Prve su obično nešto više, a prema gornjem rubu stijene stajene (Tab. IX, 2 i 3). Bikonične zdjele povijaju gornji dio, pa se na taj način formira uspravan obod i ugao trbuha (Tab. IX, 6). Ovakve zdjele upotrebljavane su, van svake sumnje, i kao recipijent vaza na nozi (Tab. IX, 5).

Na drugo mjesto stavljamo oblik šolje. Ove se razlikuju od zdjela ne samo po visini nego i po tome što nedostaju čisti konični oblici. Šolje su ili zaobljene (Tab. IX, 4), ili bikonične (Tab. IX, 7) ili imaju loptasti oblik, sa naglašenim otvorom (Tab. IX, 8). Kao završni tip ove vrste posuđa označio bih šolju na Tab. IX, 9. Kod nje je već sasvim naglašen uspravan vrat, pa se zato sasvim približava uspravnim oblicima. Ovdje ćemo spomenuti i vazu na Tab. IX, 13. Po svom zaobljenom obliku ona bi pripadala vrsti šolja. Međutim, to je bila vaza većih dimenzija, pa joj ne odgovara ovaj naziv. Jer, ovo je ipak već pravi lonac.

Poslije zdjela i šolja dolaze viši oblici, koje bih jednim imenom nazvao lonac. Najčešće su u ovoj grupi tri varijacije: viši, koničan sud (Tab. IX, 10), zaobljen ili loptast visoki sud (Tab. IX, 14) i bikoničan oblik sa jako visokim i uspravnim gornjim dijelom (Tab. IX, 12).

Najviše upadaju u oči sudovi sa potpuno zaobljenim dnom (Tab. IX, 1—3). Oni nemaju u ovom obliku nikakve stabilnosti, pa su bez sumnje stavljeni u posebna udubljenja.

Na kraju skale stoje visoki sudovi sa izvraćenim vratom (Tab. IX, 15) i butmiroidni tipovi vaza. Ovi posljednji tipovi uključuju najveće vaze (Tab. IX, 16). Kod njih su obično sačuvani neprofilisani obodi i donji dijelovi.

I pored serije viših oblika, neosporna je činjenica da kod grube keramike prevladavaju niski tipovi vaza — zdjele i šolje. Dosta su omiljeni i loptasti oblici.

Čini se da glaćano posuđe ima nešto manje osnovnih tipova, ali su zato varijacije nekih tipova veoma brojne. Preponderancija niskih tipova je kod glaćane keramike još mnogo više naglašena nego kod grube keramike. Upravo preobilno se pojavljuju razne varijacije zdjela. Daleko su češće bikonične varijacije od koničnih. Po svemu izgleda da su niske konične zdjele služile gotovo isključivo kao recipijenti vaza na nozi (Tab. X, 1). Kod bikoničnih zdjela redovno je formiran i kratak vrat. Trbuh ovakvih zdjela je sad više zaobljen (Tab. X, 3), a sad oštro naglašen jednim uglom (Tab. X, 4). Vrat je po pravilu uspravan, a samo vrlo rijetko napolje izvraćen, kao što je slučaj sa vazom na Tab. X, 2.

Isto tako kao zdjele srećemo među glaćanom keramikom i tip šolje (Tab. X, 5—8). Postoji čitava gradacija u izradi ove vrste posuđa. Od

niske, malo zaobljene šolje na Tab. X, 5, prelazi se na više oblike šolje, sa zaobljenim ili uspravnim gornjim dijelom (Tab. X, 6, 7). Šolja na Tab. X, 8 je imala oblik prave čaše, a to je bila i po svojim dimenzijama.

Flaša na Tab. X, 11 rekonstruisana je na osnovu većih fragmenata ove vaze. To je jedini nalaz ove vrste, te s obzirom na veličinu otkopanog prostora smatram da ovaj tip nije uopće karakterističan za Lisičiće.

Na kraju dolaze kruškolike vaze (Tab. X, 9, 10, 12, 13), koje i ovdje možemo da nazovemo butmiroidnim tipovima. Posebno je karakteristična za ovu vrstu robe vaza na Tab. X, 10, koja i svojim trakastim ornamentom pripada ovom kulturnom kompleksu. Vazice na Tab. X, 12 i 13 su malih dimenzija i imaju sasvim nizak prstenast vrat. Ona na Tab. X, 13 bi se prije mogla nazvati loptastom nego kruškolikom vazom, ali svojim prstenastim vratom nesumnjivo spada u ovu grupu. Obe ove vazice su nešto grublje i ne pripadaju najfinijoj robi. Butmiroidni tipovi nađeni su u sasvim umjerenoj količini.

Prema tome, kod glačane keramike izgleda da nedostaju visoki sudovi, koje smo kod grube keramike imenovali loncima. Ovo je svakako i posljedica ukrašavanja, jer su tražene forme sa najprikladnijim pojasevima za lisičićku ornamentiku. Inače, glačano posuđe je redovno manjih dimenzija od grubo rađenog posuđa.

U keramografiji Lisičića donekle originalno mjesto zauzimaju vaze na nozi, koje su svakako češće među glačanim vazama. Sačuvane su ili noge ili gornji dijelovi; nijedna cijela vaza. Noge tih vaza su uvijek pune (nije nađen nijedan siguran primjerak šuplje noge). Jedino niske noge imaju malo konkavno udubljenje s donje strane, koje pojačava stabilnost noge. U Lisičićima razlikujemo niske prstenaste noge (Tab. XXVIII, 1), srednje valjkaste noge sa proširenom bazom (Tab. XXVIII, 2) i visoke valjkaste noge, sa ravnim ili zaobljenim stopalom (Tab. XXVIII, 3—5). Prve dvije varijacije se mogu naći i u drugim kasnoneolitskim nalazištima, ali su visoke valjkaste noge zaista osebujne. Ponešto su čak čudni oni tanki primjerci, jer je teško zamisliti da su oni mogli držati kakvu zdjelicu. A to je još više potencirano kod nogu sa zaobljenim dnom. Zato mislim da se u tom slučaju i ne radi o nogama nego o drškama za poklopce. Možda su i svi valjkasti tanki komadi ovakve drške.

U Lisičićima su vjerovatno postojali i rijetki primjerci vaza na više nogu. U drugom iskopavanju otkrivena je jedna koljenasta noga sa malo pojačanim stopalom⁵⁴), koja je mogla da pripada samo nekoj vazi na više nogu. Pored toga pronađen je i jedan keramički komad, valjda donji dio neke vaze, na kojem se naziru ostaci od više nogu. Nažalost, komad je toliko oštećen da se ne može ništa sigurno utvrditi, pa zbog toga i ne donosim ilustraciju — iako bi sigurna identifikacija ovakve vaze bila od neobične važnosti.

Na lisičićkim posudama od pečene zemlje se sasvim rijetko mogu naći prave drške. Nađeno je u svemu nekoliko komada trakastih drški, najobičnijeg tipa, sa kružnim presjekom (Tab. XXVIII, 6) i nekoliko ko-

⁵⁴) GZM 1955, Lisičići, T. II (27)

mada tzv. tunelastih drški (Tab. XIV, 6). Kod grubih posuda trakaste drške su češće položene uspravno (Tab. XXVI, 5), dok su kod glačanih vaza zauzimale više horizontalan položaj. Tunelaste drške vezemo za glačano posuđe. I one zauzimaju horizontalan položaj, a sasvim izuzetno i vertikalno⁵⁵⁾.

Za naše naselje su daleko karakterističnija razna plastična, čepasta ispupčenja, i to naročito za donji stratum. Kod grube keramike ovakva ispupčenja najčešće dolaze pri vrhu suda i vezana su u dosta slučajeva za plastične trake, kada ove postoje (Tab. XXV, 2, 3, 5). Rjeđe su smještene na trbuhu suda (Tab. XXV, 4, Tab. XXVI, 2). Kod ove vrste keramike ispupčenja imaju pretežno kružan oblik, a ponekad izdužen i uspravan. U tom obliku i položaju plastična ispupčenja kod grube keramike očito služe kao zamjena drški. Kada se radi o velikim posudama, to je i posve razumljivo, jer obične trakaste drške ne mogu odgovarati težini (pogotovo što su aplicirane!). Posebnu zamjenu za drške kod grube keramike čine polumjesečasta ispupčenja (Tab. XXVI, 4, 6). Njihova funkcionalna namjena se najbolje zapaža na Tab. IX, 16. U jednom slučaju je nađen fragmenat grubog suda sa dva polumjesečasta ispupčenja, uspravno i antitetično postavljena⁵⁶⁾. Pored funkcije drške, ovo je bio i određen ukras na sudu.

Kod finije rađene keramike i one koja stoji na granici prema gruboj, plastična ispupčenja više služe u dekorativne svrhe. To se posebno odnosi na kosa ovalna ispupčenja (Tab. XXVI, 1, Tab. IX, 14) i na redove manjih ovalnih ispupčenja na trbuhu ili vratu vaze⁵⁷⁾. Takva dekoracija je prilično česta na lisičičkom posudu. Nešto je sasvim drugo rebrasti pojas na ramenu male vaze sa Tab. IX, 7. On ide preko čitave šolje i nastao je izrezivanjem dijelova istaknutog ramena. Iako slični na neka plastična ispupčenja, on je rađen drugom tehnikom i — bez sumnje — isključivo u dekorativne svrhe.

Kada je riječ o oblicima keramičkih izrađevina, usput ću spomenuti da su svi sudovi rađeni bez upotrebe lončarskog kola. Ovo u cjelini odgovara neolitskim dostignućima u ovoj grani produkcije. Nemamo dovoljno dokaza da su se lončari služili i nekim pomoćnim sredstvima u procesu izrade keramike.

B — Ornamentalni sistem

Postoji vrlo velika razlika između ornamentalnog sistema na gruboj i glačanoj keramici. Prva je relativno siromašna u ukrasima, dok je druga dala obilje motiva i obilje varijacija pojedinih motiva.

Na gruboj keramici su kao ukrasi najčešće stavljane plastične trake modelovane prstom (Tab. XXV, 3, 5, Tab. IX, 16). Njihovo je mjesto uz obod suda, gdje ujedno i pojačavaju ovo osjetljivo mjesto. Da ove trake pored dekorativne svrhe imaju i praktičnu funkciju, najbolje ćemo zapaziti na primjercima gdje uz obod dolaze i tri reda ovakvih paralelnih traka⁵⁸⁾. Već smo naglasili funkcionalnu vrijednost okruglih čepastih ispupčenja na grubom posudu. Međutim, ovdje moramo ipak raču-

⁵⁵⁾ Ibid., T. II (6)

⁵⁶⁾ Ibid., T. II (22)

⁵⁷⁾ Ibid., T. II (19, 20)

⁵⁸⁾ Ibid., T. V (9)

nati i sa njihovom dekorativnom ulogom. Radi se, dakle, o dvostrukoj ulozi ovakvih ispupčenja. Ukoliko je posuda glomaznija, utoliko se povećava praktična funkcija ispupčenja, i obratno. Na manjem posudu, koje stoji na granici grube i glačane keramike, već srećemo redove kosih, ovalnih ispupčenja, sa izrazito dekorativnom funkcijom.

Kod grubih posuda je, najzad, sam obod bio važno dekorativno mjesto. U donjim slojevima su na obodu prstom pravljena udubljenja i na taj način se dobivala dekoracija koja je najčešće eksploatisana u neolitskom svijetu uopće (Tab. XXV, 2). Rjeđe su se namjesto udubljenja prsta, urezivale kose crte ili udubljenja pomoću nekog instrumenta (Tab. XXV, 5). U gornjem sloju apsolutno dominiraju valoviti obodi, koji su potisnuli sve druge dekorativne elemente na grubom posudu.

Pored ovih standardnih ukrasa, na grubom posudu su u izvjesnim slučajevima tehnikom urezivanja izvedeni određeni ornamentalni motivi. To su prije svega motivi u obliku trostrukih girlandi, ispod čijeg se sastava spuštaju redovi horizontalnih crtica (Tab. XXIV, 4, 5). Ovaj motiv na grubom posudu nam je važan zbog paralele sa Grapčevom Špiljom na Hvaru. Na jednom fragmentu ove grupe je sačuvan i udubljen krug, vezan savijenom linijom (Tab. XXVII, 4). Mislim da se ovaj motiv može ubrojiti među simbolične astralne motive, koji su mnogo češći na glačanoj keramici.

Motivi cik-cak linija i punktirani motivi u obliku perli na Tab. XXVII, 1, 2 ne pripadaju pravoj gruboj keramici. Površina tih fragmenata je već nešto uglačana.

U cjelini, ornamentalni sistem na gruboj keramici pokazuje uobičajeno siromaštvo motiva i tehnika (samo modelacija prstom ili nekim grubim alatom). To odgovara izgledu ove keramike i njenoj namjeni u običnim kuharskim poslovima. Zbog te namjene, stalne izloženosti djelovanju vatre, nije se niti isplatila veća pažnja pri ukrašavanju.

Boja površine kod grube keramike se najčešće kreće u okviru crvenkastosmeđih i sivosmeđih tonova. Mnogo rjeđe su zastupljeni potpuno sivi tonovi. Kod sasvim grubih posuda su neki dijelovi crnkasti, što je vjerovatno posljedica držanja na dimu i vatri. A ponekad je to posljedica i nejednakog pristupa zraka kod pečenja.

Kod glačane keramike je sasvim obratan slučaj. Tu su crvenkastosmeđe vaze vrlo rijetke (Tab. XV, 2). Ponekad samo imamo površinu boje okera (Tab. XIII, 2) ili žućkastosmeđe boje (Tab. XVI, 6, 5). Daleko najčešće dolaze u ovoj keramičkoj vrsti vaze sa površinom sivkaste boje. Naravno, sa različitim prelazima. Pravu sivu boju imaju primjerci na Tab. XIV, 4, Tab. XIX, 4, 5, Tab. XX, 1, Tab. XXII, 3. Kod velikog broja fragmenata ovaj sivi ton prelazi u malo smeđe prelive (Tab. XI, 5, Tab. XII, 5, Tab. XIV, 5, 6, Tab. XVIII, 2, 6, Tab. XXI, 1—4). Bjeličastosivi ton imaju opet fragmenti na Tab. XII, 4, Tab. XVIII, 1. Najzad, preko tamnosive površine (Tab. XXIII, 2) dolazimo do pravih crnih vaza, sa vanredno uglačanom površinom (Tab. XII, 7, Tab. XIII, 1, 2, Tab. XV, 1). Najbolje su neosporno uglačane vaze sa potpuno crnom površinom. Samo u jednom slučaju isto tako dobro je uglačan jedan fragment smeđe vaze, sa tankim, laganim stijenama⁵⁹). Najslabije su obično uglačani komadi sa svjetlosivom površinom.

⁵⁹) Ibid., T. X (6)

Ornamentalni motivi na glačanom posuđu izvedeni su u nekoliko različitih tehnika: urezivanjem, udubljivanjem, punktiranjem, kaneliranjem, inkrustacijom, bojenjem, žigosanjem. Najčešće su zastupljene tehnike urezivanja i udubljivanja, jer je ogromna većina motiva izvedena u tim tehnikama. Zatim dolaze tehnika punktiranja, bojenje površine i inkrustacija, a samo sporadično se javlja tehnika žigosanja (Tab. XIV, 4).

Urezani motivi su izvedeni vanredno tankim sječivom, vjerovatno kremenom oštricom, pa djeluju kao najpažljivije izvedeni ukrasi (Tab. XIV, 5, Tab. XV, 1, 2, Tab. XXI, 2, 4, Tab. XXII, 2, Tab. XXIII, 1). Udubljeni ornamenti djeluju malo grublje, a izvedeni su zatupljenim vrhom — vjerovatno koštanom glačanom alatkom — pa je okolna površina ponekad i uzdignuta (Tab. XII, 4, Tab. XVI, 5, 6, Tab. XXIII, 2).

Punktirani ukrasi ne dolaze samostalno. Oni su vezani uz urezane i udubljene linije i obično ispunjavaju tačno ograničena ornamentalna polja (Tab. XVI, 1—4). Ili tvore redove »perli« u ograničenim trakama (Tab. XIV, 6). Ovoj vrsti tehnike približava se i motiv na fragmentu Tab. XXIV, 1. Međutim, pravilnost punktiranja i specijalan oblik tačkica govori ipak da se ovdje radilo točkićem.

Kanelirani motivi su dosta plitki i u najviše slučajeva tvore motive prepleta.

Inkrustirani ukrasi su vezani za udubljene linije i punktirane motive. Ove linije i tačkice se ispunjavaju bijelom (Tab. X, 10) ili crvenom masom (Tab. XXX, 4—8) pa se na taj način dobiva vrlo skladna polihromija. Istom crvenom bojom se boje ograničene trake i druga polja (Tab. XXX, 1—3, 9, 10) ili se boje čitave površine vaze, kao što je slučaj sa donjim dijelom vaze na Tab. XVI, 5, 6.

Crvena inkrustacija i crvena boja imaju oker ili cinober ton.

Najdokumentarnija stvar na cjelokupnoj lisičičkoj keramici su ornamentalni motivi glačane keramike. Te motive bismo u jednoj gruboj podjeli mogli svrstati na sljedeće skupine:

- a) trakasti motivi,
- b) motivi girlandi,
- c) pravi geometrijski motivi,
- d) spiraloidni motivi,
- e) kanelirani motivi,
- f) motivi neodređenog oblika,
- g) simbolične pretstave
- h) realističke pretstave.

Daleko pretežu različiti geometrijski motivi, ali među njima nisu nikako rijetki ni motivi koji izlaze iz ovog kruga. U toj kombinaciji geometrijskih ukrasa sa simboličnim, realističnim i drugim pretstavama i leži osnovna karakteristika lisičičke umjetnosti na glačanoj keramici.

a) Trakasti motivi. Pod ovaj pojam sam uveo sve one ukrase koji u bezbrojnim varijacijama tvore ograničene trakaste pojaseve. Ovamo prije svega spadaju najprostije trake, koje se sastoje samo od dvije paralelne linije (Tab. XI, 1). Varijacije nastaju onda kada se prostor između te dvije linije ispunjava različitim drugim ukrasima.

Idući nekim postupnim redom, odmah iza ovih prvih dolaze tzv. šrafirane trake. Prostor između dvije paralelne linije ispunjava se kosim crticama, pa nam se čini da je ovakvom motivu ustvari i najadekvatniji naziv trakasti motiv. U ovom stilu izvedene su uže ili šire trake uz obod zdjela (Tab. XI, 2—6). One su pravilne, horizontalne i teku paralelno sa obodom zdjela. Samo rijetko su takve trake spuštene na trbuh vaza (Tab. XIII, 6). U drugu skupinu ovako šrafiranih traka ubrajamo razne krivolinijne trake (Tab. XIV, 3). Ove se obično javljaju u više redova (Tab. XIV, 3, 5), čime se znatno pojačava dekorativnost vaza. Najzad, šrafirane trake ulaze u sastav drugih motiva, pa zajedno s njima sačinjavaju široke pojaseve ili služe za ostvarenje neke posebne dekorativne zamisli (Tab. XII, 5, Tab. XIII, 2, 3).

Odmah do šrafiranih traka stavio bih trake kod kojih je između paralelnih linija utisnut red tačkica (Tab. XIV, 6, Tab. XXX, 5, 7). Pošto su te tačkice u većini slučajeva ispunjene — inkrustirane crvenom masom, djeluju kao redovi perla, pa ih i nazivamo motivima perla.

Među čiste trakaste motive ubrojio bih nadalje trake ispunjene neurednim, tankim i duguljastim zarezima, kao na Tab. XV, 1, 2. To je u svakom slučaju poseban tip trakastog motiva, koji bismo mogli da uključimo u pojam uglastih traka. Na isti način izvedene su i trake na kruškolikoj vazi butmiroidnog tipa pa na Tab. X, 10, odnosno 11. Međutim, u ovom slučaju šrafirane trake su upotrebljene da se pomoću njih izvede složena dekoracija romboidnih ukrasa na ovoj divnoj vazi. Prema tome, motiv trake nije ovdje samostalan niti u kombinaciji sa nekim drugim motivima, nego služi kao sredstvo za izradu drugih motiva.

Veoma je raširena u Lisičićima i upotreba pojasnih traka. Ovo su šira ukrasna polja, omeđena paralelnim linijama, koja opasuju cijelu vazu i ispunjena su raznovrsnim dekorativnim detaljima. Pojasne trake se pružaju oko gornjeg dijela vaze. Neosporno je da najčešće dolaze i da su jedan od najadekvatnijih odraza lisičićke kulture pojasne trake ispunjene polukružnim motivima. Nekad su to polukrugovi šrafirani kosim crticama (Tab. XII, 3, 5), a nekada jednostruki ili koncentrično urezani i udubljeni polukrugovi (Tab. XII, 1, 2, Tab. X, 2). Od prvog do posljednjeg iskopavanja ovi ornamentalni motivi su ostali među dominantnim pojavama i pripadaju originalnim umjetničkim ostvarenjima lisičićkih neolitskih stanovnika.

Druge pojasne trake ispunjene su kombinacijama pravolinijskih geometrijskih motiva ili čak simboličnim znacima, o čemu ćemo govoriti docnije. U ovu grupu spadaju trake ispunjene motivima običnih rombova (Tab. XI, 2), motivima šrafiranih trouglova (Tab. XI, 6) ili različitim kukastim motivima (Tab. XI, 5).

Kao što se vidi na Tab. XXX, 1—3, među trakastim motivima neki su bili obojeni crvenom bojom. Možda posebno treba skrenuti pažnju na crvene trake uz obod vaze (Tab. XXX, 3), jer se relativno često ponavljaju i nisu nikako usamljena pojava u Lisičićima.

Ne treba naročito podvlačiti da su šrafirane trake pretežno vezane za niske forme vaza, specijalno za zdjele. Forma i motiv uslovljeni su jedno drugim i čine najvažniji modni manir.

b) Motivi girlandi. Pored polukružnih motiva u pojasnim trakama, standardan je u Lisičićima i motiv girlandi. Oni zapravo spadaju u istu kategoriju kada je riječ o fizionomiji lisičićkog neolita.

Za razliku od trakastih ukrasa, motiv girlandi se stavlja po pravilu na donji dio vaze. U većini slučajeva to su dva paralelno izvedena reda urezanih girlandi (Tab. XIII, 1—5) koji se vezuju za motive sa gornjeg dijela vaze. Izuzetak čine rijetki primjeri gdje su girlande izvedene na gornjem dijelu vaze, kako to vidimo na loptastoj posudi sa Tab. X, 12. Ovdje su dva obrnuta reda takvih girlandi, a za njihovo formiranje upotrebljene su šrafirane trake. Na sličnom principu urezan i kombinovani, mali motiv girlandi na fragmentu Tab. XII, 7.

Prema tome, motiv girlandi jako rijetko čini samostalan ukras. On je vezan za gornji ukrasni pojas i nekako formira donju zavjesu na vazi.

Na fragmentu sa Tab. XXI, 4 motiv girlande je bio obojen crvenom bojom. Vremenom je boja otpala, pa je ostala samo svjetlija podloga unutar trake. Kako je to izgledalo u rekonstrukciji, donio sam u svom prethodnom radu⁶⁹)

c) Pravi geometrijski motivi. Po broju nalaza fragmenti vaza sa ovakvim motivima mnogo zaostaju iza prve dvije grupe. U masi keramičkih fragmenata (od kojih je samo u inventar muzeja uneseno 2.907 komada) jedva da ima koji komad više od ovih koje smo prikazali na Tab. XV i XVI. Ovi geometrijski motivi su izvedeni punktiranjem ili šrafiranjem, a dijele se na trouglaste, romboidne i motive šahovskih polja. To su standardni motivi na trakastoj keramici Podunavlja, a na jednom jedinom primjerku iz Lisičića vidimo tipizirani trakasti motiv toga područja (Tab. XVI, 3). Motiv trougla nije uvijek sasvim pravilan i možemo ga prije nazvati motivom vučijih zuba. Na fragmentu Tab. XV, 6 je motiv šrafiranog polja izveden u gruboj tehnici. Zbog toga smo u dvoumici da li se ovdje radi o punktiranim ili šrafiranim kvadratima.

Trouglasti motivi na Tab. XVI, 5 i 6 su crveno inkrustirani, a donje površine sudova — kako smo već naveli — potpuno su obojene crvenom bojom. Fragmenti sa ovakvim ornamentalnim motivima su sive boje, izuzev ovih na Tab. XVI, 5, 6.

d) Spiraloidni motivi. U Lisičićima nema pravih spiralnih motiva, kako smo navikli da gledamo u Butmiru. Nismo našli nijedan primjerak sa nizovima vezanih S i C motiva, a da ne govorimo o butmirskim plastičnim spiralama. Za Lisičiće su u ovoj grupi svakako najizrazitije spiraloidne urezane kuke (Tab. XVII, 3—5). To su najjednostavniji motivi ove vrste i sastavljeni su od nepažljivo urezanih paralelnih linija (Tab. XVII, 4, 5). Znatno pažljivije su izvedeni udubljeni motivi na Tab. XVII, 3. Posebno nepažljivo su urađene spiralne kuke na maloj vazici butmirskog tipa na Tab. X, 12.

Ovoj vrsti motiva ću pripisati i šrafirane spiraloidne motive na Tab. XIX, 3—6. Sačuvani su, nažalost, samo dijelovi posuda sa ovakvim ornamentima, ali su dovoljni za zaključak. Kod tih motiva odlučnu ulogu igrale su cik-cak linije, kojima se ispunjavaju spiraloidne trake. Neke

⁶⁹) Ibid., T. X (1)

kuke raspoznavamo i na fragmentima polihromne keramike sa Tab. XXX, 6, 8. No, pri tome je i okolna površina ispunjena cik-cak linijama, u ovom slučaju i crveno inkrustiranim. Sama po sebi se nameće misao da spojimo bogato ukrašavanje cik-cak linijama i ideju spiraloidnih motiva. Naravno, sa cik-cak snopovima se mogao napraviti i motiv koji je dosta daleko od spiraloidne linije, ali ih ipak ne možemo odvojiti u posebnu skupinu.

Spiralnim kukama pripada i motiv na Tab. XXX, 1 i 2. Motiv je izveden bojenom trakom, što je po tehnici jako različito od jednostavno urezanih spiralnih kuka.

Napominjem da snopovi cik-cak linija koriste i pri formiranju drugih vrsta motiva.

e) Kanelirani motivi. Ovi nisu česti. Naprotiv, možemo ih uvrstiti u manje karakteristične pojave za Lisičiće (Tab. XVII, 1, 2). Kanelarni motivi dolaze u svim stratumima, ali su ipak relativno brojniji u II i III stratumu. Jedan fragment sa ovim ukrasom nađen je u jami D-56.

Vaze sa kaneliranim ornamentima su sive boje i uglavnom manjih dimenzija. Kanelure su izvedene pretežno u kombinaciji tzv. prepleta, iako postoje i obične okomite kanelure. Vrlo su nježno izvedeni pa djeluju kao najtanji nabori.

f) Motivi neodređenog oblika. U ovu grupu bismo ubrojili sve one motive koji nagovještavaju neku neodređenu ideju ili su bez ikakvog stvarnog smisla (Tab. XVIII, 3—6, Tab. XIX, 1, Tab. XX, 1).

Šrafirane cik-cak trake na Tab. XVIII, 3, 4 kao da nagovještavaju pretstavu munje ili nešto u tom smislu. Na to posebno navodi fragment na Tab. XVIII, 3.

Da li nešto znače znaci na Tab. XVIII, 6 i Tab. XIX, 1? U prvom slučaju vidimo pravo slovo Z latinicom, a u drugom slučaju neku vrstu češljanog motiva. Jesu li to sasvim slučajne kombinacije ili svjesno oformljeni znaci? Šta oni znače? To mora da ostane bez sigurnijeg odgovora. — Vjerujem da motiv na Tab. XX, 1 znači pokušaj da se pretstavi neki biljni ornament.

Takvih se motiva nađe još u Lisičićima, a ovdje smo izabrali samo nekoliko karakterističnih primjera.

g) Simbolične pretstave. To su ustvari ukrasi koji ilustruju lunarno-solarni kult u Lisičićima. U ovom pogledu situacija se nije ništa izmijenila prema onome što smo imali nakon drugog iskopavanja. A to znači da su u ovoj grupi ostali osnovni motivi polumjesec i sunčeva lopta, kao što je i tada konstatovano. Pretstave polumjeseca su brojnije i njima je posvećena i daleko veća briga majstora. Lik lune je redovno okrenut prema dole i spojen je sa ukrasnom trakom koja ide oko suda (Tab. XXI, 1—4). Na taj način polumjesec je zapravo obješen — on visi na svodu. Daleko najreprezentativnija izrada ovakvog motiva ostala nam je sačuvana na fragmentu Tab. XXI, 1. Tu je on kombinovan sa trouglovima, što će biti nužno povezati u jednu misaonu cjelinu.

Na dijelu zdjele sa Tab. XXI, 4, lik polumjeseca je ušao u gornju pojasnu traku. I ne samo to. On je ovdje izveden u jednom posebnom stilu, sa proširenom gornjom stranom, a interpoliran je sa motivima koji mogu da se objasne kao čovječije noge. Ni to nije slučajno. Umjetnik je imao određenu ideju koju je samo stilizovano donio.

Najčistiju pretstavu sunčeva koluta ima fragment na Tab. XXII, 2; ostali su vezani za neke druge motive. Kao što se vidi, i ovdje su upotrebljeni snopovi cik-cak linija za ispunjavanje zaokružene površine.

Moguće je da i neke druge pretstave, posebno od onih u sljedećoj grupi, imaju simbolično značenje, ali nigdje za to ne možemo biti sigurni kao što smo kod lunarno-solarnih motiva.

h) Realistične pretstave. Danas već raspoložemo tolikim brojem keramičkih komada na kojima su izvedeni razni umjetnički pokušaji da možemo govoriti o grupi ukrasa sa realističkim pretstavama.

Urezana scena na Tab. XXIV, 3, odn. Tab. XXIX, 1 ilustruje prvu grupu realističkih pretstava. Umjetnik-lončar je na ovom, dosta grubom loncu prikazao čitav jedan niz životnih pojava. Neke od njih su nam sasvim jasne, a drugima moramo dati odgovarajuće tumačenje. Na krajevima su postavljeni likovi životinja. Po položaju nogu, načinu pokreta i ostalom, svakako se radi o srnama i jelenima. Kada znamo da je lov na ove životinje bio jedno od glavnih zanimanja lisičićkih stanovnika, postaje razumljiva težnja umjetnika da to prenese i na sliku (u ovom slučaju crtež na loncu!). Jer, ispod desne životinje je — nažalost oštećen — jedan drugi lik, za koji mi se čini da je predstavljao lovca. Mislim zato da je scena lova ovdje dominirala, kao što je i u stvarnom životu igrala odlučnu ulogu. U gornjem planu scene je motiv pravougaonika i motiv češlja. Bio bih sklon tumačenju da pravougaonik označava jedan astralni simbol, simbol sunca, dok će češljasti motiv simbolizirati nebeski svod, oblake ili kišu. — Središnji dio zaprema splet nejasnih linija. Tek pažljivim posmatranjem i unošenjem u detalje, mogao bih odvojiti zatvorenu donju traku i u njoj jednu sasvim malu ribicu (?). Ne znači li ovo rijeku sa ribom? Naselje je ležalo na Neretvi, stanovnici su sa ovom rijekom bili krvno vezani i zbog kamenog materijala i zbog ribe, pa nas neće iznenaditi ako je umjetnik i ovaj momenat uključio u svoju »masovnu« scenu. Ostaju još cik-cak linije iznad toga, za koje ne možemo da predložimo ozbiljnije fundirano tumačenje (ako se ne radi o linijama okolnih brda!).

Umjetnik je na ovom loncu pokušao ustvari da prikaže sve ono što ga je okruživalo i što ga je najneposrednije tangiralo u njegovu životu. Upotrijebio je jedan ležeran stil. Njegov umjetnički domet nije velik, a uz to je koristio i simbolične motive za dopunu scene.

Ovo je jedini nalaz ove vrste u Lisičićima; nadajmo se da nije mnogo izgubljeno na drugoj polovini vaze.

Pretstave pojedinačnih likova su manje realistične od naprijed opisane scene. Tako imamo jednu pticu na Tab. XXIV, 2, odn. XXIX, 2. Doista je stilizovana, noga i glava su nedovoljno izdiferencirani, ali i pored toga nema nikakve sumnje da se radi baš o ptici. Za ispunjavanje osnovne konture (perje!) i ovdje su korišteni snopovi cik-cak linija. Mislim da je na svom mjestu ako ovdje uključim i motiv na fragmentu sa Tab. XXIV, 1, odn. XXIX, 9. Taj šiljasti trugao, vezan za tanjirasti šrafirani motiv, ipak očevидno potsjeća na jato ptica u lijetu. A tome bi odgovarala i dva sljedeća tanjirasta motiva. Ovdje je sigurnost neuporedivo manja nego kod prve pretstave ptice, ali mi se čini da u ovoj ideji umjetnika treba tražiti objašnjenje.

Ostalo su ljudski likovi (Tab. XXII, 4—6, odn. Tab. XXIX, 6—8). Plastične oči i urezan nos na Tab. XXII, 4 su najizrazitije ostvarenje ljudskog lica. Ostala dva fragmenta kao da nose na sebi maske ljudskog lica, a ne prave pretstave lica. Ipak je važno naglasiti da u Lisičićima gotovo sasvim nedostaju plastične ljudske figure i da su majstori ovim putem donekle nadomjestili taj nedostatak.

Pod »pejsažem« podrazumijevam neke pokušaje lisičićkih umjetnika da pretstave drveće, a u jednom slučaju čak i drveće sa kućom. To je pretstava na Tab. XXIII, 3, odn. Tab. XXIX, 3. Već sam u prethodnom radu konstatovao da je u ovom slučaju moguće nazrijeti konture jedne zemunične nastambe. Krovni dio je zaobljen, što će potpuno odgovarati tehnici građenja ovakvih nastambi. Sprijeda je naznačen trougaoni izlaz u nastambu. Naravno, ova hipoteza o zemuničnoj nastambi je pojačana motivom dva drveta pored nje. Od lisičićkog umjetnika se ne može ni očekivati da nam uvijek daje potpuno realistične likove, kad znamo koliko je čitava umjetnost ove kulture težila ka stilizaciji. Ukoliko usvojimo ovakvo tumačenje pretstave na Tab. XXIII, 3 (a ja sam u nju uvjeren!), onda ovdje raspoložemo prvorazrednim dokumentom iz oblasti građevinske djelatnosti u Lisičićima.

U vezi sa ovim smatram da i motiv na Tab. XXIII, 1, odn. Tab. XXIX, 5, pored šrafiranog polukruga, označava malo stilizovano drvo.

Ovoj grupi sam pripojio i fragment na Tab. XXIII, 2, odn. XXIX, 4. U prvi momenat nam ovaj motiv liči na mamuta sa surlom. To je samo utisak, jer lisičićki majstor nije imao ovakav uzorak u prirodi. I drugo, ovaj motiv se da tumačiti paralelom sa pretstavom drveta na Tab. XXIII, 3. Smatram da se i ovdje radi o stilizovanoj pretstavi drveća, ili potpunije rečeno, o stilizovanoj šumi, pri čemu su uključeni i motivi uspravnih rombova. Tako se ovdje zaista srećemo sa jednom jako rafiniranom stilizacijom.

Na taj način smo iscrpili repertoar ornamentalnih motiva sa lisičičke keramike. Sagledano u jednoj cjelini, dale bi se izvući sljedeće osnovne osobenosti ove zanimljive keramičke umjetnosti.

— Pretežan dio ornamenata pripada krivolinijsnim motivima. Kod dobrog dijela osjeća se neka crta ležernosti u radu i lakoće u potezu. Mislim da je to jadransko-mediteransko nasljeđe, koje je igralo odlučujuću ulogu u formiranju kulture Lisičića.

— Postoje i pokušaji realistične umjetnosti, što inače nije svojstveno neolitskom čovjeku.

— Nedostatak antropomorfne plastične umjetnosti nadomješten je ovdje odgovarajućim pokušajima na keramici.

— Manji dio ornamenta pripada pravolinijsnim motivima butmirskog tipa.

— Astralni kultovi lisičićkih stanovnika igrali su dosta važnu ulogu pri ukrašavanju keramičkih izrađevina.

— Ornamentalni sistem ove keramike je u svakom slučaju kombinacija i miješanje različitih ornamentalnih stilova. To nam daje široke mogućnosti za ispitivanje međusobnih odnosa u ovom dijelu neolitskog svijeta.

V — VEZE I ODNOSI LISIČIČA SA DRUGIM NEOLITSKIM KULTURAMA

Zbog toga što nam lisičićka keramika prezentuje tako raznovrsne elemente, moramo da razmotrimo pojedinačno njene odnose sa drugim kulturama. Tek nakon toga moći ćemo da odredimo primarne i sekundarne uticaje i tradicije.

A — Odnosi prema naseljima butmirske kulture u Bosni

Već sam spomenuo da me je materijal prvog i drugog iskopavanja naveo na donekle pogrešan zaključak o odnosima Lisičića prema neolitskoj kulturi Butmira i butmirske grupe u cjelini. Sada to mislim da ispravim.

Prema sadašnjem poznavanju stvari, Butmir je najbliža stanica neolitskim Lisičićima. Dijeli ih, doduše, prepreka u vidu Ivan—Planine, ali ona nije neprohodna pa zato nije ni neolitskim ljudima činila neku naročitu poteškoću. Naprotiv, čini mi se sada da su oni relativno lako savladali ovakve teškoće. Važnija je bez sumnje jedna druga činjenica. Lisičići leže na Neretvi, pa su dolinom ove rijeke vezani za Jadran, a uz to su smješteni na rubu mediteranskog klimatskog područja. Butmir je dolinom Bosne vezan sa Posavinom i Podunavljem. On leži na rubu kontinentalnog klimatskog područja. Ovakav geografski položaj uslovio je i različitu kulturnu bazu kod ova dva naselja, iako je stvarna njihova razdaljina veoma mala.

U svom drugom radu o Lisičićima bio sam rekao da su paralele na keramici između Lisičića i butmirske kulturne grupe dosta rijetke i u sporednim detaljima⁶¹⁾. Sada to, naravno, ne bih mogao da kažem.

Kod oblika glačane keramike, u oba naselja srećemo jednu izrazito važnu zajedničku komponentu. To je kruškoliki oblik vaze, kao što je onaj na Tab. X, 9, 10, 12. Kada se govori o karakteristikama butmirske kulture, onda se uvijek misli i na kruškolike vaze. A one su zaista u lijepom broju zastupljene u Butmiru⁶²⁾, pa i na Biloj⁶³⁾. Ovim oblikom Lisičići su najviše vezani za Butmir. A kada se pitamo gdje je primaran kruškoliki oblik vaze, onda je posve sigurno da primarnost pripada Butmiru. Tamo je pirimorfna vaza nekako prirodno vezana za ostali materijal, dok to ne bismo mogli reći za Lisičiće.

Pa i ornamenat naše vaze na Tab. X, 10 (odn. sl. T⁶⁾) pripada sa svim butmirskom kulturnom krugu. Takvi isti mnogostruki rombovi

⁶¹⁾ Ibid., str. 67

⁶²⁾ Butmir I, Taf. VI (1, 2, 3, 7, 12); Butmir II, Taf. VI (6)

⁶³⁾ Bila, T. XVII

ukrašavaju pirimorfne vaze u Butmiru⁶⁴). I još više, rombovi su kombinovani sa redovima šrafiranih trouglova⁶⁵) kao što je i na lisičićkoj vazi.

Samo ova paralela je dovoljna da nam odnose Butmira i Lisičića osvijetli u sasvim drugom svjetlu nego što je to ranije bilo izgledalo.

Lisičićke motive, koje smo imenovali pravim geometrijskim motivima, trebamo isto tako pripisati vezama sa butmirskom kulturom. U tom pogledu je najvjerodostojniji dokumenat naš primjerak na Tab. XV, 6. Ta šahovska polja su doslovno preuzeta iz Butmira⁶⁶). Ali naš fragmenat je sačuvao i mali dio prstenastog vrata, što je također preuzeto iz butmirskog kompleksa.

Sl. T₈ — Rekonstrukcija vaze butmirskog tipa

Butmirski spiralni ornamenti su posebna umjetnička draž tog naselja⁶⁷). Međutim, u Butmiru se ponekad nađu i urezani spiraloidni motivi koji djeluju prilično neskladno prema onim plastičnim i odaju nepažljivost⁶⁸). Ovakvi spiralni motivi se jako približavaju našim motivima u Lisičićima. Mislim čak da naš motiv na Tab. XVII, 3 ima i di-

⁶⁴) Butmir I, Taf. VI (1)

⁶⁵) Butmir I, Taf. VI (2, 3, 7)

⁶⁶) Butmir I, Taf. VI (12)

⁶⁷) Butmir II, Taf. VIII

⁶⁸) Butmir II, Taf. VI (1), Taf. IX (13)

rektne analogije u Butmiru⁶⁹). U svim tim slučajevima i u Butmiru imamo ustvari posla sa spiralnim kukama.

S druge strane, ima određen broj motiva koji se pojedinačno mogu sresti u Butmiru, ali djeluju sasvim strano ovoj kulturi. Jedan jedini fragmenat sa urezanim motivom girlandi ne spada nikako među ostalu keramičku robu u Butmiru⁷⁰). Isti je slučaj i sa fragmentom u Butmiru koji uz obod ima motiv šrafiranih girlandi⁷¹). Ove motive u Butmiru moramo da smatramo proizvodom uticaja iz Lisičića, a među takve možda ulaze i neki motivi urezanih cik-cak linija⁷²).

Izvjestan broj motiva su oba naselja sigurno preuzela iz trećeg izvora, odnosno od kultura na koje se oni naslanjaju u hronološkom pogledu. Tu mislim prvenstveno na one motive kod kojih su se koristili snopovi cik-cak linija za izvođenje različitih krivolinijskih motiva. Kod nas su to fragmenti na Tab. XIX, 3—6. U Butmiru nam je poznato također nekoliko fragmenata sa ovim motivima⁷³). Te motive nismo u mogućnosti da označimo karakterističnim niti za jedno od ova dva naselja.

Neki elementi na gruboj keramici su također zajednički butmirskoj kulturi i Lisičićima. No, to su i elementi koji su opšta svojina neolitskog svijeta, pa i nekih drugih prehistorijskih epoha. Mislim napr. na plastične trake, sa modelacijama izvedenim prstom. I Butmir⁷⁴) i Bila⁷⁵) raspolazu mnogobrojnim fragmentima grubog posuda sa ovakvim ukrasima. Obadva bosanska nalazišta upotrebljavaju i okrugla plastična ispuščenja kao zamjene za drške, ali svakako u nešto manjem obimu i drugačijim varijacijama⁷⁶). Zato ovaj momenat i ne bismo uzimali u obzir pri posmatranju odnosa Lisičića sa butmirskom grupom.

Ovdje upada u oči možda samo jedna stvar. Lisičići su bogati ovalnim kosim ispuščenjima kao ukrasima (Tab. IX, 14). U Butmiru se javljaju svega u nekoliko primjeraka⁷⁷). Ne bi stoga bilo bez razloga zaključiti da je i u ovom slučaju lisičićki uticaj donio Butmiru ovakva ispuščenja. Na Bilu se već prišlo daljoj dekorativnoj razradi tih ovalnih ispuščenja. Ona su tamo uspravna i služe kao podloga crvenoj boji⁷⁸).

Najzad, među dodirnim tačkama ove dvije kulture da spomenem još dva elementa. To je upotreba crvene boje i inkrustacije, te kanelirani ornamenti.

Crvena inkrustacija i crveno bojenje površina vrlo dobro je poznato na Bilu⁷⁹), a to znači i u okviru butmirske kulture. I tamo i u Lisičićima radi se o boji koja se otire (crusted), samo je mogla biti primijenjena kod različitih varijacija motiva. Izgleda mi sigurno da i u ovom slučaju

⁶⁹) Butmir II, Taf. IX (8)

⁷⁰) Butmir II, Taf. X (3)

⁷¹) Butmir II, Taf. X (10)

⁷²) Butmir II, Taf. XII (2), Taf. XIV (10)

⁷³) Butmir I, Taf. V (4); Butmir II, Taf. IX (15—17)

⁷⁴) Butmir I, Taf. IX

⁷⁵) Bila, T. VIII

⁷⁶) Butmir II, Taf. XIV (12, 13, 16, 17); Bila, T. IX (3)

⁷⁷) Butmir I, Taf. VIII (12)

⁷⁸) Bila, T. XIV (1, 3)

⁷⁹) Ibid., T. XIV—XIX

ne možemo dati primarnost nekoj od dvije kulture. Upotreba crvene boje je daleko šira pojava i biće bolje da o njoj kažemo još neku riječ prilikom razmatranja odnosa sa zapadnim Mediteranom.

Kanelirani ornamenti nisu naročito česti u butmirskoj kulturnoj grupi. Isto kao u Lisičićima. U Butmiru su sasvim izuzetni fragmenti sa kaneliranim prepletom⁸⁰). U okviru butmirske kulture su nešto češće crne zdjele sa gornjim konusom ukrašenim okomitim kanelurama⁸¹). Ovoga gotovo nema u Lisičićima. Zato možda i ovdje treba gledati na treći izvor.

U razmatranju dodirnih tačaka, neobično je važno podvući i bitne razlike koje razdvajaju ove dvije kulture.

Lisičići nemaju vanrednih spiralnih ukrasa Butmira i u tome je jedna od osnovnih njihovih razlika. Istu vrijednost ima nedostatak girlandi i šrafiranih polukrugova u Butmiru. Tu se ove dvije kulture dijametralno razlikuju.

U Lisičićima pravi geometrijski motivi ne igraju neku značajnu ulogu. U Butmiru su oni jedna od osnovnih karakteristika. Tu je bitan odnos kvantiteta, a zatim dolazi i odsustvo neomeđenih traka u Lisičićima.

Vaze na nozi u butmirskoj kulturnoj grupi upotrebljavaju šuplje noge⁸²) ili imaju široku bazu na nogama⁸³). Po tome se one jako razlikuju od lisičićkih cilindričnih nogu.

I najzad jedna razlika, koja valjda potpuno spada u domen duhovne nadgradnje. Butmir (pa nešto i Bila) je u okviru neolitskog umjetničkog stvaranja zauzeo posebno mjesto svojim ljudskim figurama od pečene zemlje. One su odraz ne samo jednog posebnog (po mom mišljenju realističkog⁸⁴) umjetničkog stila nego i određenih pretstava o životu i svijetu. A toga nema u Lisičićima. I to je ovdje posljedica određenih shvaćanja o životu i svijetu među lisičićkim stanovnicima. Iz toga vidimo da se duhovna nadgradnja u dvije susjedne neolitske kulture ne podudara. Bar se ne podudara u određenim pravcima, a to je i te kako bitno kada razmatramo odnos ove dvije kulture.

Kada smo sve ovo naveli, nije teško dati i definitivn sud o odnosu Lisičići — butmirska kultura. Kulturna osnova je bez sumnje različita. Ovdje, u Lisičićima, moraćemo tu osnovu da tražimo na Mediteranu. Tamo, u Butmiru, moramo prvenstveno da se okrenemo prema Podunavlju. Ovdje izvjesna umjetnička sloboda i ležernost, a tamo više ukorenosti, ali i mnogo više preciznosti i dotjeranosti. Tako je to bilo uslovljeno psihičkim osobinama različitih rasnih elemenata, različitim klimatskim prilikama i različitim kulturnim tradicijama. Neke razlike (specijalno one u okviru duhovne nadgradnje) usloвила je sigurno i različita ekonomska struktura kod ove dvije kulturne grupe.

I jedna i druga grupa smještene su na rubovima dva velika kulturna kompleksa.

⁸⁰) Butmir II, Taf. XIII (2)

⁸¹) Butmir I, S. 24, Fig. 40; Butmir II, S. 32, Fig. 32; Bila, T. XI (1, 2)

⁸²) Butmir I, S. 17, Fig. 27

⁸³) Bila, T. XII

⁸⁴) GZM 1953, str. 73—85

Ali njihova geografska blizina je usloвила određen međusobni kontakt. Ovaj se potpuno jasno očitavao u međusobnom preuzimanju pojedinih formi i ukrasnih elemenata. Posebno mjesto u tim dodirima zauzima prodor u Lisičiće kruškolikog oblika vaze, te vaza sa prstenasto naglašenim obodom. Čitavu skalu miješanja dvaju stilova čitamo na primjerku sa Tab. X, 13. Ovaj loptasti oblik, sa malim prstenastim vratom, nosi sve odlike butmirske keramografije. S druge strane, na njemu su urezani motivi girlandi, koji su posebno svojstvo Lisičića. Tu je, dakle, majstor savršeno kombinovao dva stila. A onda dolaze drugi elementi, koji su preuzimani na obe strane i o kojima smo naveli dovoljnu dokumentaciju.

Vanredno je značajno što su obje grupe ostale zatvorene kada se radi o elementima kulturnih shvatanja. To znači da su obje kulture ostale u višoj duhovnoj nadgradnji nepristupačne, a da su međusobno izmjenjivale druga umjetnička iskustva.

Na osnovu čitavog pregleda možemo tvrditi da je mnogo više onih elemenata koje su Lisičići preuzeli od Butmira, odnosno butmirske kulturne grupe, nego obratno. Ovome se pridružuje i primjer kamenog oruđa i oružja, gdje se također osjeća jak uticaj Butmira. Na drugoj strani, Butmir nije preuzeo od Lisičića vanredna dostignuća u obradi kosti. Ne govori li to o duhovnoj i ekonomskoj prevalenciji Butmira nad Lisičićima? Čini mi se da je to neosporno. Ali to ni najmanje ne umanjuje vrijednost Lisičića u proučavanju neolitskog svijeta. Naprotiv!

Ovdje se postavlja, naravno, i pitanje mehanike odnosa, koje smo upravo doveli do kraja. Da li je to direktna razmjena robe ili razmjena iskustava?

Već ranije sam govorio o tome da se ne može usvojiti teza J. Boehlau-a⁸⁵⁾ i nekih drugih arheologa, koji su tvrdili da je Butmir bio samo radionica kamenog oruđa, a da je u zamjenu za to dobivao umjetnički dotjeranu keramiku⁸⁶⁾. Ovo je neodrživo zbog toga što je neolitski svijet imao neku vrstu prirodne privrede i što u svim istovremenim neolitskim naseljima susrećemo tragove obrade kamena. Zar to i u Lisičićima ne svjedoči veliki okresani budak na Tab. II, 1. U svim savremenim neolitskim naseljima su se izrađivale i ostale potrepštine, pa svakako i keramika. Mi stvarno ne nalazimo u Lisičićima butmirsku robu, posebno grnčarsku robu. Već na prvi pogled, po tehnici rada, jasno odvajamo izradvine sa različitom strukturom, različitom obradom površine i različitim načinom pečenja. Ovo se specijalno primjećuje kod glačane keramike, a djelomično i kod grube. Potpuno odsustvo košanog alata u Butmiru je također jedan od dokaza da nije postojala neka direktna razmjena u obliku importa. Uzimamo zatim u obzir još jednu činjenicu. Keramika je tada bila, a i kasnije ostala, osnovni izraz domaće radinosti u jednom naselju. Zbog toga nije bilo niti prirodno da se ta roba potražuje i uvozi.

A ostaje ipak činjenica da u Lisičićima srećemo butmirske elemente, pa i u Butmiru lisičićke. To nije opet slučajnost. Mislim da se radi o

⁸⁵⁾ Johannes Boehlau, Die Spirale in der Bandkeramik, Zft. für Ethn. 1903, Heft 2 u. 3, S. 65

⁸⁶⁾ Bila, str. 87 i 144—145

prenošenju iskustava i o prenošenju određenih dekorativnih elemenata, odnosno o jednostavnom uticaju. Lisičićki lovci su bili vanredno pokretni. Oni su lutali u širokom radijusu oko svog naselja, pošto im je lov predstavljao odlučujući izvor ishrane. Butmirski stanovnici su u svojim zanimanjima kombinovali i lov. U tom kretanju je bio moguć svaki dodir. To možemo kao sigurno ustvrditi. O detaljima takvih dodira nije moguće govoriti. Bilo bi sve vrlo hipotetično. No, ostaje neosporno da su stanovnici oba ova naselja tokom tih dodira (vjerujem sasvim povremenih) uspjeli da prime neka iskustva jedni od drugih.

O uzrocima prevalentnosti Butmira nad Lisičićima govoriću u idućim odjeljcima.

B — Dolina Neretve kao komunikaciona veza prema Jadranu

Dolina Neretve se jednim dijelom između Lisičića i Mostara toliko sužava da tvori gotovo kanjone. Na tim mjestima se rijeka probija kroz stijenje i prolaz pored korita je jako otežan. Ali nije nemoguć. S obzirom na vrlo oštre litice na tim mjestima, smatram ipak da je neolitski čovjek koristio trasu rijeke kao svoju pravu komunikaciju.

Ovo je samo uzgredna napomena. U Hercegovini je sada otkrivena još jedna neolitska stanica sa ostacima kulture tipa Lisičići. To je Zelena Pećina nad izvorom Bune u Blagaju⁸⁷). Vanredno slični keramički nalazi i ornamentalni sistem na keramici govore o skoro potpunoj kulturnoj istovjetnosti u dva naselja. Zbog toga je i potrebno da se dolina Neretve označi kao prirodna komunikaciona veza među njima. Jer, i Zelena Pećina gleda na dolinu Neretve.

Kada uzmemo u obzir kulturne veze lisičićke kulture sa Jadranskim bazenom, tada dolina Neretve dobiva još veći značaj, a Zelena Pećina postaje jedna od međustanica kretanja neolitskog mediteranskog stanovništva prema Lisičićima.

U II stratumu Zelene Pećine, koji pripada lisičićkoj kulturi, dominiraju crno glačane zdjele, sa obodima ukrašenim crvenom bojom⁸⁸). To je jedna od karakteristika bojene keramike u Lisičićima (Tab. XXX, 3). Ako tome dodamo motive urezanih girlandi i šrafiranih polukrugova u Zelenoj Pećini⁸⁹), te identične urezane motive na grubljoj robi⁹⁰), tada imamo one elemente koji ilustruju izrazitu kulturnu srodnost između ova dva lokaliteta. I njihovu pripadnost širem, zajedničkom krugu!

U radu o Zelenoj Pećini je već dovoljno obrađena i potvrđena ta konstatacija, pa na ovom mjestu nema potrebe za daljom razradom. Danas će nas interesirati dalji rezultati istraživanja na području Hercegovine i primorskog pojasa uopće. Jer, situacija se danas iz temelja izmijenila u pogledu hercegovačkog neolita. Do pred nekoliko godina izgledalo je sasvim normalno da u Hercegovini nema neolitskih stanica, da je taj kraj zbog posebnih geografskih i drugih uslova bio nenastanjen u neolitu! Sada vidimo (kada ovome dodamo i vanredne na-

⁸⁷) A. Benac, Zelena Pećina, GZM 1957 (dalje samo Zelena Pećina), str. 61 i dalje

⁸⁸) Ibid., T. III (1—3)

⁸⁹) Ibid., T. III (7, 8)

⁹⁰) Ibid., T. IV (1—3)

laze u Crvenoj Stijeni nad dolinom Trebišnjice⁹¹⁾ da je pred nama iskrsao obilan dokumentacioni materijal, koji omogućava studiranje razvijenog hercegovačkog neolita. Lisičići i Zelena Pećina pružaju solidnu bazu za to. Ali u isto vrijeme ovi lokaliteti obavezuju na intenzivna rekognosciranja i arheološka istraživanja u dolinama rijeka i bezbrojnim hercegovačkim pećinama. Sigurno je da će se otkriti dokumenti jednog dinamičnog kretanja u neolitu kroz Hercegovinu. Neretvanska komunikacija sa Zelenom Pećinom i Lisičićima je sigurno samo jedna od komunikacionih veza — naravno, najvažnija.

C — Odnos prema neolitu Jadranskog bazena

Neolitski nalazi na jadranskim ostrvima i jadranskoj obali, te njihova komparacija sa Lisičićima, sasvim sigurno utvrđuju da je dolina Neretve bila komunikaciona veza između Jadrana i hercegovačkog zaleđa u to doba. Pri tome mislim na ova nalazišta: Vela Špilja na Korčuli, Grapčeva Špilja na Hvaru, Gambera na Lastovu i Danilo kod Šibenika. Za komparativne izvode u prvi plan stavljam Grapčevu Špilju na Hvaru, pa zato od nje i polazim.

Svojom monografijom o Grapčevoj špilji, prof. Grga Novak nam je prikazao cjelokupan materijal sa ovog lokaliteta. Zbog toga smo u mogućnosti da pridemo detaljnoj analizi kulturnih odnosa između tog nalazišta i Lisičića.

G. Novak je kulturni sloj u Grapčevoj špilji podijelio u sedam stratum, a najdonji od njih naziva velikim kulturnim slojem⁹²⁾. To je pravi neolitski sloj i on jedini dolazi u obzir pri komparaciji sa Lisičićima. U velikom kulturnom sloju Grapčeve Špilje najčešće se nalaze »dijelovi zdjela i plitica«. Te posude su iznutra i izvana crne ili smeđe, te polirane. Niski vratić zdjela uvijek je obojen crvenim cinoberom ili okerom poslije pečenja⁹³⁾. Ovaj keramički oblik je najčešći i u Lisičićima, a posebno je važna srodnost u bojenju oboda crvenom bojom poslije pečenja. Vidjeli smo da je ovo isto karakteristična pojava i u Zelenoj Pećini.

U Grapčevoj Špilji su nađeni još neki oblici posuda koji mogu jako lijepo da se uklape u keramografiju Lisičića. To je visoka šolja⁹⁴⁾, a specijalno loptasti sud, sa oštećenim, ali vjerovatno prstenastim vratom⁹⁵⁾. Ovaj posljednji oblik se u potpunosti poklapa sa malom vazom iz Lisičića na Tab. X, 13. Zanimljivo je odmah pogledati i ornamente na dva ova posljednja suda iz Grapčeve Špilje. Visoka šolja je ukrašena urezanim girlandama, gusto poredanim na gornjem dijelu vaze. Loptasti sud opet ima uz obod jednostavno urezane rombove, kao što su oni na našim primjercima sa Tab. XXIII, 2. Uz odgovarajuće forme, dakle, dolaze i odgovarajući ornamenti.

Rekao bih zbog toga da postoji očita konkordansa između Grapčeve Špilje i Lisičića u jednoj osnovnoj keramičkoj formi i nekim dru-

⁹¹⁾ GZM 1957, str. 19 i dalje

⁹²⁾ Prethistorijski Hvar, str. 22, 31, 32

⁹³⁾ Ibid., str. 47; vidi i T. CCLIV (CT. 8), sl. 1—5

⁹⁴⁾ Ibid., T. CCXXXVIII, sl. 1

⁹⁵⁾ Ibid., T. CCXXXV, sl. 3

gim, možda manje karakterističnim formama, ali zato ne manje zapaženim u odnosu između ova dva naselja.

Prema ornamentalnim motivima, G. Novak je podijelio neolitski veliki kulturni sloj na tri faze. U svim tim fazama javlja se bojena keramika. Urezana keramika se javlja već u najdonjem dijelu njegovog velikog kulturnog sloja, ali su spiralni ornamentii zastupljeni tek u srednjem dijelu ovog sloja. Za usporedbu sa Lisičićima, ova fina diferencijacija u neolitskom sloju Grapčeve Špilje nema neke važnosti, pa veliki kulturni sloj uzimam kao jednu cjelinu.

Izvanredno je značajno da se na hvarskoj keramici upotrebljavaju urezani motivi u obliku girlandi. Oni su tamo rjeđi u vidu dvostruke linije⁹⁶⁾, a daleko češći u vidu gustih snopova urezanih girlandi⁹⁷⁾. Čini mi se osim toga da su tamošnje girlande mnogo pliće. Pored pomenutog oblika zdjele, ovaj ornamentalni motiv najviše doprinosi utvrđivanju apsolutne kulturne srodnosti između Grapčeve Špilje i Lisičića.

Pored čistih motiva girlandi, Grapčeva Špilja posjeduje i mnoge uzgredne varijacije ovog motiva⁹⁸⁾, za koje možemo također reći da se podudaraju sa odgovarajućim pojavama u Lisičićima.

Poslije girlandi spomenuo bih spiralne kuke. U Grapčevoj Špilji zapažen je stanovit broj urezanih motiva u obliku spiralnih kuka⁹⁹⁾, koje se odlično slažu sa našim spiraloidnim motivima na Tab. XVII, 3—5.

Ako ovome dodamo pomenuti motiv urezanog romba i neke motive neodređenog oblika, koji se lijepo slažu sa odgovarajućim pojavama u Lisičićima¹⁰⁰⁾, naveli smo primarne motive koji u istovjetnom liku vezuju dva naselja.

Međutim, kod posmatranja odnosa između Lisičića i Grapčeve Špilje moramo veliku pažnju da posvetimo i jednoj drugoj komponenti. Veliki sloj u Grapčevoj Špilji obiluje bojenom keramikom, u neuporedivo većem broju i u mnogo brojnijim varijacijama nego što je slučaj u Lisičićima. U Lisičićima znamo jedino za bojenje crvenom bojom i za crvenu i bijelu inkrustaciju. U Grapčevoj Špilji, pored ovakvih ukrasa, imamo druge u svjetložutim, tamnožutim, sivim pa i drugim tonovima. Čitava površina sudova se pojavljuje u mnogo raznovrsnijim tonovima nego u Lisičićima¹⁰¹⁾. U Grapčevoj Špilji je, dakle, neuporedivo više bila u modi bojena keramika, odnosno ljubav prema šarenilu boja nego u Lisičićima. Kada se uzme u obzir samo geografska sredina Grapčeve Špilje, sa obiljem tonskih preliva i njena razlika prema često natuštenoj sredini Lisičića, ovo nas ne može iznenaditi. S druge strane, u Lisičićima su se razvile neuporedivo brojnije varijacije urezanih motiva, tako da se ovim kompendira suprematija Grapčeve Špilje u bojenoj keramici.

⁹⁶⁾ Ibid., T. CLI, sl. 1

⁹⁷⁾ Ibid., T. CCLXXIV (CT. 28), sl. 1, T. LXV, sl. 2, T. CLXXV, sl. 1 i već pomenuta visoka šolja na T. CCXXXVIII, sl. 1

⁹⁸⁾ Ibid., T. CXI, sl. 1, T. CXCIV, sl. 1 i dr.

⁹⁹⁾ Ibid., T. LXXVII, sl. 1, T. CCXXV, sl. 1

¹⁰⁰⁾ Ibid., T. CLXXVII, sl. 1

¹⁰¹⁾ Ibid., str. 48 i 49

Pri tome nam upada u oči da su isti motivi izvođeni u jednom i u drugom naselju u raznim tehnikama. Tamo su oni obojeni, a ovdje su urezani ili inkrustirani. Tako su u Grapčevoj Špilji često nađeni keramički fragmenti sa ukrasima uskih bojениh traka, a između njih redovi bojениh sitnih kružića¹⁰²). U Lisičićima su to urezani i punktirani motivi, ispunjeni crvenom inkrustacijom, koji daju isti utisak perli kao i oni u Grapčevoj Špilji (vidi Tab. XIV, 6, Tab. XXX, 5, 7). Sasvim je očito da se u oba slučaja radi o istom motivu. Neke od spomenutih spiralnih kuka, pa i neke varijacije girlandi, u Grapčevoj Špilji se izvode bojom¹⁰³). U Lisičićima su jedan od lajtmotiva šrafirani polukrugovi, dok oni u Grapčevoj špilji potpuno nedostaju. U ovom slučaju se opet pomažemo koïncidencijom motiva izvedenih u drugoj tehnici. Tako su u Grapčevoj Špilji vrlo dobro poznati bojени motivi kod kojih obojeni polukrugovi više na trakama iznad njih¹⁰⁴). I ovo je ustvari isti motiv, možda manje upadan nego u Lisičićima, ali u osnovi izrađen po istoj ideji.

Nije potrebno dalje nabrajati ovakve slučajeve. Navedeni su najmarkantniji. Iz njih vidimo da su majstori u oba naselja radili svoje ornamente na osnovu zajedničke formalne tradicije. Neki motivi su izrađeni i istom tehnikom, dok je dobar njihov broj izrađen različitim tehnikama u svakom od ovih naselja. To su umjetničke i stilske finese, koje ne mogu uticati na naš sud o srodničkom kulturnom odnosu između njih.

I dalje, vidjeli smo da su u Lisičićima bili relativno omiljeni realistički orteži. U Grapčevoj Špilji nema takvih scena kao što je naša na Tab. XXIV, 3, odn. Tab. XXIX, 1. Ali, u Grapčevoj Špilji je ipak pronađen jedan keramički fragmenat na kome je pretstavljena lađa¹⁰⁵). Motiv je i tamo izveden tehnikom urezivanja. Prema tome i stanovnici Grapčeve Špilje su gajili jednu vrstu realističke umjetnosti. I šta vidimo. U Lisičićima imamo pretstavu lova, pa pretstavu ptice ili drveća. To je prenošenje na posudu duhovnih preokupacija nastalih životom u određenom ambijentu. A u Grapčevoj Špilji? Tamo je nacrtana lađa; dakle, opet prenošenje jedne preokupacije nastale životom uz morsku obalu. Zato ćemo bez sumnje biti na pravom putu ako ka-
žemo da i ova naklonost prema realističkim predstavama potiče iz kulturne srodnosti ova dva naselja. A to nije nimalo beznačajan podatak.

Kod nalaza u Veloj Špilji na Korčuli primjećujemo jače zastupljene urezane ornamente. Bojeni su — bar zasada — daleko rjeđi nego u Grapčevoj Špilji. U tom pogledu je Vela Špilja bliža Lisičićima, ali je još prerano donositi definitivni sud, dok ova ne bude detaljnije ispitana. Podvlačim posebno da su u Veloj Špilji nađeni i keramički fragmenti sa urezanim šrafiranim polukrugovima¹⁰⁶). Vidjeli

¹⁰²) Ibid., T. CCLXIII (CT. 17), sl. 1—5, T. CCLXIV (CT. 18), sl. 6

¹⁰³) Ibid., T. CCLXXIV (CT. 28), sl. 4, T. CCXV, sl. 1

¹⁰⁴) Ibid., T. XC, sl. 1, T. CCLXIV (CT. 18), sl. 3, T. CCXXVII (CT. 31) sl. 2, 6

¹⁰⁵) Ibid., T. CXCIV

¹⁰⁶) M. Gjirovoje, Vela spilja na otoku Korčuli novo predhistorijsko nalazište, Speleolog 1955, Br. 1—2, Tab. III, sl. 10

smo da toga nema u Grapčevoj Špilji. Jedan od glavnih ornamentalnih motiva u Veloj Špilji je urezani motiv dvostruke girlande¹⁰⁷). U tom pogledu nam izgleda čvršća veza sa Lisičićima nego što je bio slučaj kod Grapčeve Špilje. Čini mi se čak da će Vela Špilja općenito biti bliža, odnosno jače kulturno vezana za Lisičiće nego za hvarski neolit. Naravno, to je ipak preliminaran zaključak, dok ne bude poznat cjelokupni keramički repertoar iz korčulanskog naselja.

Isto tako na prvi pogled izgleda da je nalazište u pećini Gambera na Lastovu po svojoj keramici bliže hvarskom neolitu. Tako na Lastovu više dolazi do izražaja bojena keramika i ornamenti koji odgovaraju toj tehnici u Grapčevoj Špilji¹⁰⁸). No, tamo nalazimo i urezane motive girlandi i dvostrukih cik-cak linija¹⁰⁹), koji su opet sasvim bliski lisičićkom stilu. Nažalost, i na Lastovu su izvršeni samo manji istraživački radovi i nemamo još nikako uvida u cjelokupan materijal i karakter tamošnje kulture.

Prema dosada objavljenom materijalu, u okviru jednog zajedničkog kulturnog kompleksa, nešto više srodnih elemenata pokazuju Lisičići — Vela Špilja, a Grapčeva Špilja — Gambera na Lastovu. Ovo bi nekako odgovaralo i njihovom geografskom položaju.

Poslije ovakve analize, možemo već izvesti sigurnije zaključke o odnosu Jadran — Hercegovina — Bosna u neolitskom dobu. Prof. G. Novak veli da je najvjerojatnije da je urezana hvarska keramika došla s juga, preko Krete i Egejskog Mora¹¹⁰). On ide dalje i kaže da je takva keramika, zajedno sa spiralom, importirana u Butmir putem Jonsko More — Otrantska vrata — Jadransko More — Neretvanska dolina — Butmir¹¹¹). Potrudio sam se da detaljno analiziram kulturne odnose između Lisičića i Butmira. Ta analiza nije išla u prilog ovakvoj tezi o porijeklu butmirske urezane i spiralne ornamentike. Ovaj put upozoravam na nekoliko činjenica. U Lisičićima se osjeća kulturni uticaj Butmira (a i obratno). Međutim, već u Zelenoj Pećini se taj uticaj uopće ne primjećuje. Dakle, on će prestajati negdje u Jablaničkom kanjonu. U Lisičićima su usvojene neke karakteristične forme vaza iz Butmira, kao što je napr. kruškolika vaza. Negdje dalje na Jadranskom arealu nisu nađene odgovarajuće forme. Ali zato srećemo kruškoliku vazuu na istoku (napr. u Cucuteni¹¹²) ili Tripolju¹¹³). Isto tako u jadranskom neolitu ne možemo da pronađemo tipičnu trakastu ornamentiku. A to je bez sumnje prva kulturna karakteristika Butmira i po njoj se Butmir uvijek vezivao za područje neolitskih kultura sa trakastom keramikom. Spirala je vrlo dobro poznata i u Podunavlju i u istočnom Balkanu u odgovarajućem periodu. Doduše, pretežno bojena. No, zar tu ne bismo mogli da postavimo isti odnos kao i odnos Hvar — Lisičići? Isti motivi su izvedeni u raznim tehnikama. Cjelo-

¹⁰⁷) Ibid., Tab. III, sl. 1, 4, str. 10, sl. 2, 3, 5, 7, 8, 10, 12

¹⁰⁸) A. M. Radmilli, *L'isola di Lagosta nella preistoria*. Societa tipografica editrice Modenese 1955, Fig. 8 (2, 3)

¹⁰⁹) Ibid., Fig. 8 (4—6)

¹¹⁰) Prehistorijski Hvar, str. 36

¹¹¹) Ibid., str. 43 i 53

¹¹²) H. Schmidt, *Cucuteni*, Berlin und Leipzig 1932. Taf. 6 (1)

¹¹³) T. Passek, *Tripoljska kultura*, 1941, ris. 35

kupna butmirska kultura više naginje kontinentalnom nego mediteranskom neolitu.

Ali, ovdje je neophodno ukazati i na neolitsku kulturu u Danilu. Prof. Korošec je dosada objavio nekoliko radova o ovom nalazištu i pružio dovoljno ilustrativnog materijala za uspoređivanje sa ostalim neolitskim kulturama Jadrana¹¹⁴). On sam se uz to zabavio svim tim problemima. U svojoj cjelini danilska keramika je mnogo dekorativnija od one u Grapčevoj Špilji ili naše u Lisičićima. Tamo je ta dekorativnost jako naglašena kod bojene keramike, kao i kod keramike sa urezanim ornamentima. Zato danilska keramika i daje drugi utisak od hvarsko-lisičićke. To je uslovljeno i hronološkom razlikom. Ali i pored toga, između Danila i našeg kulturnog kompleksa postoje očigledne dodirne tačke. Tako je u Grapčevoj Špilji nađen fragment vaze sa urezanim ornamentom koji gore nosi kružni završetak¹¹⁵), što je bitna odlika danilske ornamentike¹¹⁶). U Danilu su, nadalje, neobično omiljeni motivi koji se zatvaraju cik-cak snopovima¹¹⁷). To je stilsko osobina koju smo posebno izdvojili u Lisičićima (vidi Tab. XIX, 3—5), a upozorio sam i na njeno mjesto u Butmiru. Ili motiv okomite, cik-cak šrafirane trake (vidi Tab. XVIII, 3). Isti taj motiv je primijetio J. Korošec u Danilu i objavio jedan keramički fragmenat sa takvim motivom¹¹⁸). Sve su ovo još malobrojni elementi da bi se moglo govoriti o bilo kakvom hronološkom paralelizmu između Danila i Grapčeve Špilje — Lisičići. Ali je na osnovu navedenih elemenata jasno da je između ovih kultura postojao bar jedan manji vremenski i kulturni dodir (kod izumiranja starije danilske kulture i nastajanja mlađeg hvarsko-lisičićkog kompleksa!). Ovakva postavka sasvim odgovara i najnovijem mišljenju J. Korošeca, koji veli da se najmlađa faza Danila vezuje za početak butmirske kulture i početak Hvara I¹¹⁹).

Prema današnjem stanju stvari čini mi se da je neosporna činjenica da je u jadranskom neolitskom kompleksu danilska kultura prethodila hvarskoj, a to znači i lisičićkoj. Neolitska keramika Grapčeve Špilje i Lisičića preuzela je izvjesne dekorativne motive iz Danila. Ne u velikom broju, što znači da ovaj noviji neolitski kompleks nije direktan nasljednik danilskog kompleksa. Već je G. Novak konstatovao da je hvarski ornamentalni sistem u genetskom pogledu vezan za Egeju, odnosno područje van Jadrana¹²⁰). Vidjećemo da i Lisičići svojim motivima vuku više vanjadranskim oblastima. Sve, dakle, govori o tome da je hvarsko-lisičićki neolit dospio u Jadranski bazen u toku mlađeg neolita. Tu je već postojao i danilski kulturni kompleks, koji je također bio vezan za Egeju, ali je svom razvoju dao i mnoge originalne

¹¹⁴) J. Korošec, Nova neolitska kulturna grupa na području Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 1952; J. Korošec, Ceramica dipinta della costa dalmata, BPI, N. S., Vol. 65, Fasc. 2, 1956

¹¹⁵) Prethistorijski Hvar, T. CLXXVIII, sl. 1

¹¹⁶) J. Korošec, Ceramica dipinta..., fig. 4 (6), ili isti, Nova neolitska grupa na području Dalmacije, Sl. 5 (22)

¹¹⁷) J. Korošec, Ceramica dipinta..., fig. 3 (3), fig. 4 (7, 13)

¹¹⁸) Ibid., fig. 3 (6)

¹¹⁹) Ibid., p. 320

¹²⁰) Prethistorijski Hvar, str. 53

crte. Prirodno je onda da mlađa neolitska kultura Jadranskog bazena (tipa Grapčeva Špilja — Lisičići) preuzme bar neke umjetničke tekovine od već postojeće neolitske umjetnosti na Jadranu (danijskog tipa). Ostalo bi otvoreno pitanje izumiranja danijske kulture, odnosno mehanike kretanja društvenih grupa i njihovog smjenjivanja, prerastanja, daljeg razvoja u tom vremenu. Vjerovatno nedostaju još neke karike u čitavom lancu, koje bi dale odgovor na postavljena pitanja. I to će pružiti dalji rad u ovom pravcu.

Ovdje moram dodirnuti još jedan problem koji je vezan za naprijed izloženi skup pitanja jadranskog neolita i njegovog odnosa sa zaleđem. U Bosni je neolitska kultura Kaknja starija od one u Butmiru. U isto vrijeme svojim ritualnim vazama na četiri noge, kakanjski neolit je vrlo jako vezan za Danilo. U drugim elementima postoje, doduše, i znatne razlike između Danila i Kakanja¹²¹).

Neću ovdje ulaziti u odnose Danilo — Kakanj, ali se postavlja pitanje da li je Butmir možda od Kakanja direktno primio one ornamentalne elemente koje smo pripisali lisičićkom uticaju?! Jer, to bi na prvi pogled izgledalo prirodno. Moram da izrazim svoje negativno mišljenje o tome. Nijedan od ornamentalnih motiva u Butmiru koje sam pripisao Lisičićima nije uopće poznat u Kakanju. Zato on nije mogao tim putem da bude prenesen u Butmir. Zbog toga zasada izgleda da je pri formiranju butmirske kulture kakanjski neolit igrao nešto manje važnu ulogu. Naprotiv, Lisičići su mogli da preuzmu jedan manji broj ornamentalnih elemenata iz danijskog neolita, a tim putem oni su došli u Butmir.

Ovo reljefno ilustrira koliko je zamršen mehanizam kretanja prehistorijskog svijeta i koliko su neočekivani obrti u tom smislu. Već sam u nekoliko mahova bio i ranije rekao da je to ustvari rezultat i odraz društveno-ekonomskih promjena, od kojih su zavisili svi međusobni dodiri i uticaji.

Ovaj zaključak o odnosima Danilo — Lisičići — Butmir nimalo ne protivrječi onome što sam rekao o butmirskoj kulturi kao cjelini. Ona ostaje kontinentalnog karaktera, a samo dodiri sa Lisičićima usloviili su unošenje nekih stranih kulturnih elemenata u njen krug.

Da zaključim. Lisičići se sa nekim osnovnim obilježjima uključuju u veliki jadranski kompleks mlađeg neolita, sa Korčulom, Hvarom i Lastovom. Nešto više se možda vezuje za Korčulu nego za druga dva centra ovog kompleksa. Zajedno sa Grapčevom Špiljom, Lisičići su preuzeli nekoliko ornamentalnih elemenata od starije neolitske kulture u Danilu (ili neolita danijskog tipa).

Poslije ovoga, kada smo smjer kulturnih veza sasvim okrenuli prema moru, prelazim na razmatranje odnosa sa ostalim područjima zapadnog Mediterana.

¹²¹) GZM 1956, str. 176—179

D — Lisičići i zapadni Mediteran

Neolit sa impresso keramikom u Hercegovini (mislim na Zelenu Pećinu) vrlo mnogo je vezan za Arene Candide na ligurskoj obali¹²²). Očekivali bi istu takvu bliskost i kod mlađeg neolita lisičićkog tipa. Međutim, ovdje toga nema, kao što nema te bliskosti Arene Candide sa hvarskim i drugim ostrvskim neolitom na Jadranu. To ipak ne znači da se uopće ne može povući paralela između Lisičića i Arene Candide. Pored ostalog, u Arene Candide su dobro zastupljene vaze sa urezanim linearnim ornamentima (»vazi con decorazione graffita«). Među tim ornamentima dominiraju šrafirane ukrasne trake. Ali se uz to nađe i neki motiv koji se može povezati sa urezanom ornamentikom lisičićkog tipa. Takvi su napr. pojedinačni ukrasi sa snopovima urezanih cik-cak linija i izvjesni ostaci urezanih girlandi¹²³). Sve te urezane motive stavio je Bernabo Brea u stratum »dei vasi a bocca quadrata« — 24—14 stratum¹²⁴). Zbog toga smo u pravu da Lisičiće paralelišemo sa kulturom »a bocca quadrata« u Arene Candide. Naravno, tamo ovoj kulturi pripada 11 stratum i vremenski interval između 2550—2100 god. pr. n. e. prema Bernabo Brea-i. Da li ćemo naše naselje uklopiti u čitav taj interval, raspravićemo pri tretiranju hronologije Lisičića.

Da kulturu Lisičića treba paralelisati (barem djelomično) sa kulturom »a bocca quadrata« u Arene Candide, potvrđuje i situacija u Zelenoj Pećini. Uz druge keramičke nalaze u Zelenoj Pećini, ostao je i dio jedne vaze koja je imala četvrtast oblik¹²⁵). Očita veza sa odgovarajućom keramikom u Arene Candide. Po svojoj fakturi i drugim osobinama, taj komad se opet u Zelenoj Pećini vezuje za tamošnji II stratum, odnosno za stratum lisičićke kulture.

Ovime je zatvoren krug u pogledu paralela Lisičići — Arene Candide.

Mного je teže odrediti odnose sa ostalim dijelovima italijanskog kopna. U sjevernoj Italiji se pronađu tu i tamo ornamentalni elementi koji se približavaju ovim našim u Lisičićima. Takve su napr. velike urezane girlande na neolitskoj keramici nalazišta Toscanella Imolese¹²⁶) ili neki motivi na neolitskoj keramici di Chiosa¹²⁷). Ali to je sve nedovoljno oblikovano, da bi nam poslužilo za bliže paralelisanje.

U južnoj Italiji, odnosno Apuliji, poznato neolitsko nalazište Matera ima razvijenu urezanu ornamentiku na keramici. Među ostalim motivima upala mi je u oči jedna poluloptasta posuda sa cik-cak šrafiranim trakama¹²⁸). Tehnikom izvođenja i općim izgledom, taj ornamenat se jako približava našim trakastim motivima u Lisičićima.

¹²²) Zelena Pećina, vidi razmatranja o III stratumu

¹²³) Arene Candide, Tav. XLV (A, D, F)

¹²⁴) Ibid., p. 196—200

¹²⁵) Zelena Pećina, T. IV, 6

¹²⁶) Eric Peet, The stone and bronze ages in Italy and Sicily, Oxford 1909, Pl. VI (9)

¹²⁷) P. L. Zambotti, Le piu antiche culture agricole europee, 1943, Tav. XI, 1, 2, 6

¹²⁸) M. Mayer, Molfetta und Matera, 1924, T. XXII (5)

ćima (Tab. XIII, 6, Tab. XIV, 2, 3). Nadalje, u Materi su korišteni urezani cik-cak snopovi za formiranje motiva, a i neki drugi ornamenti se malo približavaju lisičićkim¹²⁹). Posebno je interesantna činjenica što se u raznovrsnoj i bogato dekorisanoj bojenoj keramici Matera pojavljuju i primjerci sa lijepo bojenim girlandama. Kada dodamo da girlande ukrašavaju plitke zdjele¹³⁰), vrlo bliske onim u Lisičićima, imam utisak da se opet radi o dvije tehnike u izvođenju istog motiva.

Nažalost, u Materi su nedovoljno diferencirani slojevi, pa nam nije moguće da vršimo bilo kakvu precizniju paralelizaciju. Moramo se zadovoljiti konstatacijom da u okviru bogate Matera kulture ima elemenata koji se daju vezati, odnosno za koje se mogu vezati određeni elementi lisičićke keramografije.

Neuporedivo je lakše ukazati na analogije u ostrvskom neolitu zapadnog Mediterana. Tu su veze čak vrlo jake.

Polazim od Sicilije.

Mlađem neolitu na Siciliji pripada i kompleks nalazišta S. Cono-Piano Notaro-Grotta Zabbia-Gela. Sva ova nalazišta imaju neke zajedničke crte: težnja ka nižim posudama, obilna upotreba girlandi, te crvene inkrustacije i crvene boje. Sasvim dovoljno da zapazimo jedan drugačiji odnos prema lisičićkim elementima. Keramika iz S. Cono (funerarna) mnogo upotrebljava girlande od uskih šrafiranih traka¹³¹). Keramičari ove ibero-ligurske nekropole, kako je Cafici opredjeljuje¹³²), kombinuju dva lisičićka elementa: girlande kao motiv i šrafirane trake kakve su u Lisičićima na Tab. XIII, 6 i Tab. XIV, 2, 3, 5.

Možda najviše analognih elemenata imamo u nalazištu Grotta Zubbia. Vrlo često su na posudama ove stanice izvučene crvene trake, sa bojom koja se otire. Tu dolaze, dalje, krivolinijske šrafirane trake, pa girlande na donjim dijelovima posuda¹³³). Na posudama u Grotta Zubbia izvanredno mnogo efekata se postiže koncentričnim krugovima, čija je sredina također obojena crvenom bojom. Samo po sebi se opet nameće usporedba sa našim kružnim solarnim znacima (Tab. XXII, 2).

Girlande su u najvećem broju izvedene na odgovarajućoj keramici iz Gele. Pored toga, i tamo vidimo koncentrične krugove sa crveno obojenom sredinom¹³⁴).

U poređenju sa sjevernom i južnom Italijom, Sicilija nam se pojavljuje kao teren gdje nalazimo neke osnovne elemente neolitske umjetnosti iz Lisičića. Iako to izgleda čudnovato, broj tih elemenata raste na još daljim ostrvima zapadnog Mediterana.

Za nas je napr. od osobite važnosti nalazište u pećini S. Bartolomeo (Cagliari na Sardiniji). To je opet jedna funerarna stanica, čiji donji sloj pripada neolitu¹³⁵). Ovdje pretežu niži oblici vaza, napr.

¹²⁹) Ibid., T. XXII (11, 1)

¹³⁰) Duhn, Matera, Ebert-Reall., Bd. VIII, Taf. 15 (9)

¹³¹) Ippolito Cafici, Di un sepolcro neolitico scoperto a S. Cono presso Licodia-Eubea (Catania), BPI 1899 № 4—6, Tav. VI, 1, 5, 6

¹³²) Ibid., p. 64

¹³³) Autopsijom ustanovio pri posjeti Arheološkom muzeju u Sirakuzi

¹³⁴) P. Orsi, Sepolcri Protosiculi di Gela, BPI 1908, № 5—8, p. 119—139, Tav. III, 7, 8, 11

¹³⁵) G. A. Colini, Il sepolcreto di Remedello e il periodo eneolitico in Italia, BPI 1898, № 7—8, p. 253—256

bikonične zdjele i konične šolje¹³⁶), a u ornamentici nailazimo na vanredne bliskosti sa Lisičićima u pojedinim slučajevima. Takva je jedna sasvim plitka zdjela iz ovog sloja u S. Bartolomeo, koja je sa vanjske strane ukrašena snopovima girlandi od šrafiranih traka, potpuno istim kakve imamo na našem komadu sa Tab. XIV, 5¹³⁷). Ova ista zdjela je sa unutarne strane ornamentisana šrafiranim volanom, kakav je na našem primjerku na Tab. XIX, 2. Jedna druga vaza iz S. Bartolomeo nosi istovjetan ornament šrafirane trake kao naša vaza na Tab. XIV, 2.

U poređenju sa Sicilijom, S. Bartolomeo na Sardiniji nam izgleda mnogo bliži rođak Lisičićima. Sardinija već ulazi u red onih mediteranskih ostrva bez kojih se ne da zamisliti objašnjenje lisičićke kulture.

Na eolskim ostrvima Lisičićima odgovara »periodo dello stile di Diana«. Crno glačane zdjele iz Diane, na podnožju akropole Lipari¹³⁸), frapantno se podudaraju sa lisičićkim formama u Zelenoj Pećini¹³⁹). Bernabo Brea i M. Cavalier vele da je ovakva keramika nađena na Malti i da tamo odgovara periodu I a² — periodu stila Zebbug¹⁴⁰).

Tako smo dospjeli do najvažnijeg punkta za razmatranje odnosa Lisičića sa zapadnim Mediteranom, do Malte. Relativno dobra ispitanost ostrva i veći broj publikacija o njegovoj prehistoriji su upravo dobro došli. I u prvom i u drugom svom radu o Lisičićima dao sam Malti prednost u kulturnom vezivanju. Poslije trećeg iskopavanja, bliskost Lisičića sa Maltom došla je do punog izražaja.

Najpuniji pogled na neolitsku keramiku sa Malte dao je T. Zammit¹⁴¹) na osnovu nalaza u Tarxu. On je u ovom nalazištu sa monumentalnim građevinama vrlo dobro odvojio bronzanodopski i neolitski stratum. Zato će nam neolitska keramika iz Tarxa i poslužiti kao baza za komparaciju sa Lisičićima.

Neolitski Tarx rado upotrebljava bikonične zdjele¹⁴²) i niske šolje sa slabo naglašenim vratom¹⁴³). Mnogo rjeđe visoke sudove. U ornamentici dominiraju girlande, izvedene urezanim linijama¹⁴⁴) ili šrafiranim trakama, odnosno redovima kružića¹⁴⁵). Ponekad su to čitavi spletovi girlandi¹⁴⁶), ali po pravilu ipak ukrašavaju donje dijelove zdjela. U ovom pogledu »klasična« keramika Lisičića nalazi najvjernije analogije. U Tarxu imamo dalje jednu vrstu šrafiranih polukrugova, motive šrafiranih volana, motive izvedene upotrebom cik-cak snopova, redove perli i bojene spiraloidne trake crvenom bojom¹⁴⁷). I kada to sve

¹³⁶) Ibid., Tav. XVII (9, 11)

¹³⁷) Ibid., Tav. XVII (7, 7 bis)

¹³⁸) L. Bernabo Brea e Madeleine Cavalier, *Civiltà preistoriche delle isole e del territorio di Milazzo*, Roma 1956, fig. 17 (a-e)

¹³⁹) Zelena Pećina, T. III

¹⁴⁰) Ibid., str. 34

¹⁴¹) Themistocles Zammit, *Prehistoric Malta, The Tarxien temples*, London 1930

¹⁴²) Ibid., Fig. 21, 24, 25, Pl. XXXII (2)

¹⁴³) Ibid., Fig. 31

¹⁴⁴) Ibid., Fig. 24

¹⁴⁵) Ibid., Fig. 19—22, 31, 33

¹⁴⁶) Ibid., Fig. 32

¹⁴⁷) Ibid., Fig. 31, 32, 33, Pl. XXX (1), Pl. XXXII (2)

zajedno pogledamo, ponovili smo repertoar motiva koje smo označili kao najkarakterističnije za ornamentalni sistem Lisičića (izuzev onoga što je nastalo pod uticajem Butmira). Vrlo je važno i to što su faktura i izgled tih vaza sasvim bliski našim glačanim vazama iz Lisičića¹⁴⁸).

Konačno, u vezi sa neolitskim Tarxom još jedan vanredno značajan detalj. Zammit je objavio jedan keramički fragmenat, na kojem je tehnikom urezivanja prikazano stilizovano drvo i pod njim dva bika¹⁴⁹). Pretstava je osim toga inkrustirana. U Tarxu je, dakle, njegovana i realistička umjetnost na posudu; i to mnogo bliža onoj u Lisičićima nego što je takva umjetnost na Hvaru.

Pored Tarxa, iskopavanja na drugim nalazištima Malte pružila su također za nas obilan komparativni materijal. U nalazištima Santa Verna, Bradley razlikuje četiri grupe neolitske keramike: grubu, maltešku poliranu, Bahria robu i bojenu keramiku¹⁵⁰). U drugoj grupi su česti urezani motivi. Tako je jedna bikonična zdjela ukrašena u donjem dijelu dvostrukim girlandama, a na gornjem konusu dvostrukim redom urezanih polukružića¹⁵¹). Ne mogu se oteti utisku da je ornament sa naše zdjele na Tab. X, 2 savršena imitacija ornamenta iz Santa Verne. I to u jednom motivu koji nigdje drugdje nismo našli u ova-kojoj formi.

Odgovarajuće ornamente srećemo i na drugim nalazištima, odnosno njihovoj neolitskoj keramici. Takva su nalazišta Corradino Hill i Hagiar Kim, sa urezanim ornamentima u raznim varijacijama girlandi¹⁵²).

Mislim da je ovim primjerima jasno dokazano da su u genetskom procesu ornamentalne umjetnosti Lisičića, vanredno važna neolitska umjetnička dostignuća na Malti. Čak, daleko više nego sam Hvar u određenim varijacijama.

Analiza odnosa Lisičića sa mlađim neolitom zapadnog Mediterana, pokazala je donekle iznenađujuće rezultate. Neolitski Lisičići su, sasvim prirodno, uključeni u jedan jadranski kompleks mlađeg neolita. No, idući dalje, ova kultura u dolini Neretve se relativno slabo vezuje za odgovarajuće faze na italijanskom kopnu. Naprotiv, što idemo dalje na zapadnomediteranska ostrva, nalazimo sve češće dodirne tačke. I ako bismo hteli da uporedimo geografsku udaljenost sa intenzitetom kulturnih veza, dobili bismo obrnut odnos; što udaljenije ostrvo, to intenzitet odnosa jači. U sasvim konkretiziranoj formi, jačina odnosa Lisičića prema zapadnom mediteranskom neolitu raste ovim redom: Sicilija — Sardinija — Eolska ostrva — Malta. Ovo bez sumnje nešto znači, kada se posmatra u vezi sa genezom cjelokupne kulturne slike u Lisičićima.

¹⁴⁸) Ustanovio pregledom materijala u zbirci Engleske arheološke škole u Ateni

¹⁴⁹) Zammit, o. c., Pl. XXX (2)

¹⁵⁰) R. N. Bradley, *Malta and the Mediterranean race*, London 1912, p. 142

¹⁵¹) Ibid., Fig. 31

¹⁵²) Thomas Ashby, R. N. Bradley, E. Peet, N. Tagliaferro, *Excavations in 1908—11 in various megalithic buildings in Malta and Gozo*, PBSR, Vol. VI, 1913, Pl. IX, XVII

E — Kulturni odnosi Lisičića prema Egejskom neolitu

Mnogo je drugačija situacija kada pridemo traženju analogija između Lisičića i Egejske oblasti. I koliko zapadni Mediteran, a specijalno Malta, imaju odlučujuću ulogu za problem Lisičića, toliko u Egeji nemamo ni približno tako srodnih elemenata. U genezi lisičićke kulture egejski neolit je igrao sasvim sporednu ulogu.

Ova konstatacija možda zvuči kontradiktorno prema onome što je za Hvar utvrdio G. Novak. On je u analizi hvarskog neolita pronašao da je obojena keramika došla na Hvar sa obala Egejskog Mora, u doba mlađeg Dimini stila, a da su se veze Hvara sa Egejom nastavile i poslije neolita, uključujući Kiklade, Kretu, Kipar, Prednji Istok i Malu Aziju¹⁵³). Očekivali bismo tako nešto i u Lisičićima, a ipak je potpuno suprotno. Mi zapravo nismo u stanju da uopće direktno kompariramo Lisičiće i Egeju.

I pored toga, mi možemo da izvedemo hronološki paralelizam između Lisičića i egejskog zaleđa u Tesaliji i na Halkidici. Pošto je odnos Tesalija — Egeja uglavnom poznat, to je posredan put za paralelizam Lisičići — Egeja.

Prije svega, u okviru neolitskih stupnjeva Sesklo i Dimini u Tesaliji je relativno visoko razvijena obrada kosti. Pored glačalica, koje su svojim oblikom vrlo bliske našim komadima na Tab. V, 5, Tab. VI, 3, 4¹⁵⁴), od kosti su pravljene razni privjesci, oružje od rogova i sl.¹⁵⁵). Tsuntas veli da ove koštane izradevine idu od najstarijeg neolita do bakarnog doba¹⁵⁶). I ovdje je, dakle, postojao jedan ustaljeni manir i tradicija. U isto vrijeme kameno oruđe se jako razlikuje, jer i u toj oblasti dolazi tipična mediteranska, zadebljala sjekira, kao što je slučaj i u zapadnom Mediteranu. Po ovome izgleda da u pogledu oruđa i oružja postoji isti odnos kao i prema zapadnom Mediteranu. Ili je ovdje mjesto da se kaže da je Mediteran općenito imao zajedničke navike u izradi glačanog kamenog oruđa (koje se znatno razlikuju od podunavskih, a Lisičići su baš uzeli ove!) i zajedničku naklonost za obilnu upotrebu koštanog alata.

Ovo je samo jedna opća konstatacija. Ona nam ne pomaže ništa da ustanovimo bliži hronološki odnos Lisičići — Tesalija — Egeja.

Čini mi se, međutim, da nas neki detalji u ornamentici tesalske keramike dovode do sigurnije paralele. Naravno, i ovdje se radi o sasvim drugačijoj ornamentalnoj tehnici, ali o donekle podudarnim motivima. Na jednoj plitkoj koničnoj vazi iz Tsanglia izvana je izveden crvenom bojom trostruki motiv girlandi; ove girlande više pod obodom, a to je uobičajen manir kod naših urezanih girlandi. Wace i Thompson stavljaju ovu vaz u Dimini robu B 3 g^{156a}). Drugi jedan fragment bojene vaze iz Tsanglia ima među žućkastosmeđim trakama redove crnih tač-

¹⁵³) Prehistorijski Hvar, str. 53

¹⁵⁴) Chr. Tsounta, *Ai proistorikai Akropoleis Diminiou kai Sesklou*, 1908, pin. 45

Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912, p. 148, Fig. 92 (Tsangli)

¹⁵⁵) Tsounta, l. c. pin. 46, 47

¹⁵⁶) Tsounta, l. c. str. 356—357

^{156a}) Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Pl. II (4)

kica. Taj motiv nas izvanredno podsjeća na naše motive sa redovima »perli« (Tab. XXX, 7). Wace i Thompson ga stavljaju u Dimini robu B 3 g¹⁵⁷), a Milona u stupanj B 3 d¹⁵⁸). Pa i neki drugi komadi sa bojanim šrafiiranim trakama mogli bi da se u pogledu motiva paralelišu sa Lisičićima, a pripadaju Dimini B 3 b¹⁵⁹). Idući ovim putem mogli bismo spomenuti i neke spiralne kuke u tehnici bojenja (B 3 b¹⁶⁰), pa možda čak i neke antropomorfne pretstave na keramici (B 3 a¹⁶¹).

Ne bih mogao mimoći ni izvjesne pojave u Galepsosu. Schachermeyr je Galepsos robu paralelisao sa Dimini robom B 3 g¹⁶²). No, za nas je od naročitog interesa da na Galepsos keramici nalazimo trake ispunjene polukrugovima, pa onda i spiralnim kukama¹⁶³). Opet sasvim druga tehnika, u kojoj se motivi izvode crnom bojom na crvenoj ili smeđoj, poliranoj osnovi, ali nas motivi podsjećaju na naše u Lisičićima.

Tako dobivamo neki, iako slabo naglašen, odnos Lisičića prema egejsko-tesalskoj oblasti. Čini mi se da će u kulturnom pogledu Lisičići ići paralelno sa Dimini stupnjem u Grčkoj i njegovom robom B 3 b, B 3 g, B 3 d. Naravno, i opet podvučeno, u jednom dalekom vezi-vanju.

F — Uticaji Podunavlja

Kada smo odredili odnos Lisičića prema Butmiru, dobrim dijelom smo odredili i odnos prema Podunavlju. Jer, ako trakaste butmirske motive uzmemo kao tvorevinu podunavske grnčarske umjetnosti¹⁶⁴), tada smo neke uticaje iz Butmira sveli u krajnjoj liniji na najperifer-nije pojave podunavskog neolita.

Ipak, ne smijemo mimoći ni jedan elemenat direktnog uticaja. To su fragmenti keramike sa kaneliranim ornamentima na Tab. XVII, 1, 2. Nekako i svojom fakturom, a posebno kaneliranim prepletom, ovi fragmenti se ne daju svesti nikako pod uticaj Butmira. A strani su pogotovo jadransko-mediteranskoj komponenti u Lisičićima.

To je sigurno najdirektniji produkt podunavskog uticaja. Ja bih rekao i sasvim određeno da je to uticaj vinčanske kulture.

U Bosni je danas poznato nekoliko nalazišta sa elementima vinčanskog neolita. To je sojaničko naselje u Tuzli i malo naselje kod Goražda¹⁶⁵), kao i Gradina kod Turbeta¹⁶⁶). Naselje u Goraždu pripada

¹⁵⁷) Ibid., Pl. II (5)

¹⁵⁸) G. Milona, E neolitike epohe en Eladi, 1928 str. 33, eik. 37

¹⁵⁹) Wace-Thompson, l. c., Pl. II (1, 3)

¹⁶⁰) G. Milona, l. c. str. 30, eik. 32

¹⁶¹) Ibid., str. 29, eik. 31

¹⁶²) Srbiji, GZM 1947, str. 11; A. Benac, Archaeologia iugoslavica III, Fr. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands, 1955, S. 108

¹⁶³) Ibid., Abb. 23

¹⁶⁴) Bila, str. 139—140

¹⁶⁵) Vidi moj članak: La zone frontière de la culture de Vinča et de Butmir en Bosnie, Archaeologia iugoslavica III

¹⁶⁶) J. Korošec, Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika, GZM 1957, str. 5 i dalje

kraju vinčansko-tordoške faze, i njegovi kanelirani ornamenti na keramici su redovno u okomitim redovima. U Tuzli svi elementi ukazuju na mlađu, vinčansko-pločničku fazu, pa i tamošnji kanelirani prepleti¹⁰⁷⁾. To specijalno potvrđuju odgovarajuće analogije u Pločniku¹⁰⁸⁾. Zato i fragmente sa kaneliranim ornamentima u Lisičićima možemo sasvim sigurno uključiti u vinčansko-pločničku fazu vinčanske kulture. Ne ulazimo ovdje u pitanje originalnosti ovih ornamentalnih elemenata u samoj Vinči i vinčanske kulture u cjelini, jer je taj problem dovoljno jasno izložio M. Garašanin¹⁰⁹⁾.

Pošto elementi vinčanske kulture u Turbetu nisu izdiferencirani, ostaju nam Goražde i Tuzla kao prenosne stanice podunavskih uticaja. Goražde je geografski bliže, ali su njegovi vinčanski elementi stariji. Tuzlanski neolit je opet kulturno mnogo bliži. U svakom slučaju, podunavski uticaji, odnosno uticaji vinčanske kulture, došli su dolinom Drine. Buduća istraživanja će iznijeti na svjetlo nova neolitska nalazišta vinčanske kulture i dolini Drine i bosanskoj pozadini, pa će se moći preciznije povući putevi ovih uticaja. Zasada nam ostaje Tuzla, a međustanice prema Lisičićima moramo svakako pretpostaviti.

Uticaji vinčanske kulture su puno slabiji nego oni iz butmirske grupe. Taj uticaj indicira samo jedan siguran elemenat, koji se ne pojavljuje u velikom broju. Dodiri Lisičića sa naseljima vinčanske kulture su prema tome sporadični i ne mogu da se ubroje u one kulturne komponente koje znače sastavni dio lisičićke kulture. Oni će imati više hronološku vrijednost.

¹⁰⁷⁾ Archaeologia iugoslavica III, citirani članak, sl. 10

¹⁰⁸⁾ Corpus vasorum antiquorum, Beograd, Fasc. 3, Pl. 12 (8)

¹⁰⁹⁾ M. Grašanin, Hronologija vinčanske grupe (i čitav niz drugih radova o tom problemu)

VI — PORIJEKLO NEOLITSKE KULTURE U LISIČIĆIMA

Razmatranja izvedena na osnovu keramike su nam najbolji putokaz za postavljanje nekih teza o porijeklu lisičićkog neolita. Izgleda mi čak da se u ovom slučaju daju postaviti i sasvim sigurne teze.

Keramički nalazi su pokazali da put vodi: Malta — zapadnomediteranska ostrva — Jadran — Lisičići.

Zašto je baš Malta igrala ovako odlučnu ulogu? To ćemo najbolje objasniti ako se koristimo nekim mislima istraživača Malte.

Th. Zammit je konstatovao da su već neolitski stanovnici Malte razvili visok stepen graditeljstva i kulture uopće, o čemu svjedoče prvenstveno njihove megalitske građevine. On doslovno kaže da su oni bili naučeni na zajedničke akcije pod upravom savršenih zanatlija¹⁷⁰⁾. Kao razlog za veliku povezanost Malte sa okolnim zemljama, Zammit vidi dva osnovna razloga. Malta nije imala kremen a i tvrdog kamena za izradu litičkih oruđa i oružja. Zato su tamošnji neolitski stanovnici morali da dovoze ovaj materijal iz okolnih područja¹⁷¹⁾. Opkoljeni sa svih strana morem, oni su to morali da čine morskim putem. Zato je i sasvim logično da su oni bili dobri pomorci, u okviru tehničkih mogućnosti neolitskog svijeta. I dalje. Malta je prema Zammitu bila sveto ostrvo neolitske religije i sjedište ranih moreplovaca, koji su se »pod zaštitom štčvanih sila« otiskivali sa ostrva na pučinu. Putovanja pomoraca prema raznim pećinskim i drugim orakulima uz more bio je i kasniji običaj, a Tarx i Hal Saflieni stoje na čelu takvih orakula. Ovamo su često pristizali neolitski moreplovci iz drugih krajeva¹⁷²⁾. Ovakvo stanje se odražava i u tome što megalitski hramovi Tarxa nisu razrušeni, nego su doživjeli prirodno propadanje¹⁷³⁾. Tako nam to objašnjava Zammit.

Ovakve postavke upravo odgovaraju teoriji koju je postavio Luigi Ugolini. On je Malti dao ulogu centra primitivne mediteranske kulture neolitskog doba. To je po njegovom mišljenju ostrvo odakle je, kao sa primarnog žarišta, zračila ova kultura na druge mediteranske oblasti¹⁷⁴⁾.

Albert Mayr je došao do zaključka da se može govoriti o jednoj zapadnomediteranskoj ostrvskoj kulturi koja se razvijala daleko prije dolaska Feničana i koja je posebno evidentna na Malti, Panteleriji, Sar-

¹⁷⁰⁾ Th. Zammit, o. c., p. 120

¹⁷¹⁾ Ibid.

¹⁷²⁾ Ibid., p. 122—123

¹⁷³⁾ Ibid., p. 45

¹⁷⁴⁾ Luigi Ugolini, Malta — origini della civiltà mediterranea, 1934, p. 242 i dalje

diniji, Balearima i jugoistočnoj Španiji¹⁷⁵). On to, doduše, tvrdi za najstarije bronzano doba Malte, iako mi izgleda da je u to doba umiješao i neke neolitske pojave.

Veze Malte i nekih drugih zapadnomediteranskih ostrva konstatovali su i drugi istraživači¹⁷⁶).

Najstarije stanovnike Malte Mayr pripisuje doseljenicima iz sjeverne Afrike. Put bi išao iz Liibje preko Tunisa, a to je biblijsko stablo, prema Mayru, nastanilo i Sardiniju i Siciliju i Baleare¹⁷⁷). Ovdje je za nas naročito važno da Mayr upozorava specijalno na bliskost malteške keramike sa onom iz grotta S. Bartolomeo kod Cagliari-a na Sardiniji¹⁷⁸).

Ima, doduše, autora koji odriču neku veću ulogu Malti. Takav je napr. Orsi, koji veli da je Malta samo jedna epizoda u tretiranju velikih kulturnih i etničkih problema¹⁷⁹). Čini mi se, međutim, da sam geografski položaj Malte ne bi govorio za epizodnu ulogu ostrva. Mislim, naprobit, da će Zammit imati mnogo više pravo kada tretira Maltu kao važnu neolitsku stanicu na Mediteranu.

Vrlo je važno da se svi autori slažu u tome da su postojale čvršće kulturne veze Malte sa drugim zapadnomediteranskim ostrvima¹⁸⁰).

U svjetlu ovih činjenica moramo da posmatramo i porijeklo neolitske kulture u Lisičićima. Njene veze sa Jadranom i zapadnomediteranskim bazenom sasvim sigurno potvrđuju da se ovdje radi o jednoj maritimnoj kulturi, koja je prodrla dolinom Neretve. Na to će ukazivati i astralni kultovi, koji su se tako vidno manifestovali na lisičićkoj keramici. Uže kulturne veze sa Maltom mogu se u ovom slučaju objasniti jedino ako stvarno shvatimo Maltu kao značajan centar neolitske iradijacije i kao centar neolitskih moreplovaca. Samo na taj način je moglo doći do ovako intenzivnog kulturnog dodira udaljenih Lisičića sa Maltom.

Prema sadašnjem stanju ispitivosti i poznavanja hercegovačkog neolita, lisičićki neolit se ne naslanja neposredno na neku stariju civilizaciju u dolini Neretve. Nemamo zasada mogućnosti da ga kulturno vezemo za Zelenu Pećinu III, što bi u hronološkom pogledu bilo normalno. Zato nam ova maritimna kultura Lisičića izgleda kao posljedica jedne duže migracije iz oblasti zapadnog Mediterana. U tom seljenju ove grupe su napustile krstarenje morem i prešle u pozadinu Jadrana. Sa sobom su donijele i mnoge elemente svoje zapadnomediteranske neolitske civilizacije. Tokom vremena i tokom kretanja, te u dodiru sa drugačijim uslovima života, neki elementi su izgubili prvobitne finese, ali je stil ostao isti. Došavši u zonu periferne radijacije podu-

¹⁷⁵) Albert Mayr, *Die vorgeschichtlichen Denkmäler von Malta*, München 1901, *Abhandl. der K. Bayer. Akademie der Wiss.*, I Cl., XXI Bd., III Abt., S. 716

¹⁷⁶) Thomas Ashby, R. N. Bradley, T. E. Peet, N. Tagliaferro, o. c., p. 17

¹⁷⁷) Albert Mayr, *Die Insel Malta im Altertum*, München 1909, S. 63—64

¹⁷⁸) *Ibid.*, S. 53

¹⁷⁹) Paolo Orsi, *Per Malta preistorica*, BPI 1930—31, p. 207

¹⁸⁰) Da spomenem još i E. Peet-a, *Contributions to the Study of the prehistoric period in Malta*, PBSR V, 1910, p. 142

navskih kulturnih elemenata neolita, nosioci ove zapadnomediteranske civilizacije su usvojili i neke njene elemente.

To bi danas bilo najlogičnije rješenje.

Može se desiti tokom daljih ispitivanja da se u Hercegovini otkrije neka starija kultura koja će moći poslužiti kao izvjesna kulturna baza lisičićkom neolitu. Može se desiti da ćemo morati ublažiti postavku o tako direktnoj i neposrednoj imigraciji stanovništva. Ali nikakav nalaz neće moći da promijeni sliku o bliskim kulturnim vezama Lisičića sa Maltom i zapadnomediteranskim ostrvima. Lisičići će ostati snažna podrška teoriji o kulturnoj iradijaciji sa Malte u doba neolita i najmanje o kulturnoj ekspanziji ove maritimne kulture do dalekih Lisičića. Nova otkrića bi mogla samo da dovedu do traženja nove mehanike kretanja. Zasada je najvjerovatnija imigracija pomorskog stanovništva u dolinu Neretve u mladoj fazi neolitskog doba.

Ovakvim zaključkom problem nije iscrpen.

Ostaje otvoreno pitanje odnosa sa Hvarom. G. Novak je utvrdio da je obojena hvarska keramika došla do Grapčeve Špilje sa obala Egejskog Mora u doba mlađeg Dimini stila¹⁸¹⁾. Za dva fragmenta pretpostavlja da su direktan import iz Dimini¹⁸²⁾. G. Novak je bojenu hvarsku keramiku stavio u raspon B 3 a i B 3 b Dimini stila, a po importu je vezuje direktno uz B 3 b robu¹⁸³⁾.

Nema sumnje da je G. Novak sasvim pravilno povukao ovu paralelu i odredio odnos Hvar — Dimini. Vidjeli smo da se i Lisičići mogu hronološki i kulturno paralelizirati sa istom Dimini robom i Dimini periodom. Opet sasvim prirodno s obzirom na paralele Lisičići — Hvar.

I sada dolazimo do problema. Lisičiće sigurno vezujemo za Hvar, a u Lisičićima nemamo bojene hvarske keramike, koja bi se mogla čvršće vezivati za Egeju u kulturnom pogledu. S druge strane Lisičići su daleko više vezani za zapadnomediteranska ostrva nego Hvar. Tako izlazi na vidjelo jedno čudno ukrštavanje istočni-zapadni Mediteran u Jadranskom bazenu. Korčula i Zelena Pećina, a posenbo Lisičići, potvrđuju jedan krak, a Hvar i Lastovo drugi krak. Svaki od ova dva kraka nosio je svoje kulturne osobine; bilo da se radi o direktnom seljenju pomoraca, bilo da se radi o prenošenju uticaja.

Sasvim prirodno da je u ovakvim ukrštanjima dolazilo do mnogostrukih međusobnih dodira, a iz toga rezultira i onaj odnos koji smo ustanovili za Lisičiće i Hvar.

Svim ovim razmatranjima donekle je osvijetljen i problem odnosa Kikladi — Podunavlje. F. Schachermayr je iznio mišljenje da se otkrićem u Grapčevoj Špilji postavilo pitanje odnosa Butmir — Hvar i da je postala vrlo aktuelna veza Kikladi — Dinarska oblast preko mora¹⁸⁴⁾.

¹⁸¹⁾ Prehistorijski Hvar, str. 53 i 52

¹⁸²⁾ Ibid., str. 51

¹⁸³⁾ Ibid., str. 50 i 52

¹⁸⁴⁾ Fr. Schachermeyr, o. c., S. 144

Mislím da sam uspio svesti u prave okvire odnose Butmir — Hvar, zahvaljujući Lisičićima. To ne znači da nije ostao aktuelan problem Hvar — Kikladi.

Schachermayr je posebnu važnost pridavao odnosu baze Butmir — Lengyel sa Kikladama. Mislím da čitav niz novih nalaza (pa i onih o kojima se ovdje govori) ne doprinosi praksi vezivanja izolovanih prehistorijskih stanica. Tim putem se neće moći objasniti složeni proces odnosa u neolitskom društvu i porijeklo pojedinih kulturnih manifestacija. Imam utisak da su neki osnovni elementi neolitske kulture obuhvatili velike komplekse i da su se na raznim tačkama različito manifestovali. Takav je slučaj i sa Umlaufspiralom, na čemu vrlo mnogo insistira Schachermayr pri tretiranju odnosa Podunavlje — Kikladi.

VII — HRONOLOGIJA LISIČICA

Kao što je i inače čest slučaj, tako i u Lisičićima nemamo nikakvih direktnih podataka za određivanje apsolutne hronologije naselja. U relativno-hronološkoj skali Lisičići odgovaraju pretežno velikom sloju u Grapčevoj Špilji, stratumu sa bocca quadrata u Arene Candide, periodu S. Cono—Grotta Zubbia na Siciliji, najstarijem stratumu u pećini S. Bartolomeo, neolitskom stratumu u Tarxu i, na drugoj strani, Butmiru u Bosni.

G. Novak je u svojoj knjizi o prehistorijskom Hvaru nabacio mišljenje da je Grapčeva Špilja bila nastanjena od 3.500 — 1.000 godina pr. n. e.¹⁸⁵⁾. To bi značilo da je veliki kulturni sloj, odnosno neolitski sloj, počeo oko 3.500 god. pr. n. e. Za neolit u Tarxu Zammit je stavio raspon od 3.000 — 2.000 god. pr. n. e.¹⁸⁶⁾. Ukoliko neolit Grapčeve Špilje parališemo sa Dimini fazom u Grčkoj, onda je prof. Novak malo predaleko postavio početak u Grapčevoj Špilji. Jer, početak Dimini stupnja ide negdje oko 2.800 god. pr. n. e.¹⁸⁷⁾.

U svakom slučaju je III milenij pr. n. e. najširi vremenski spatium u koji se moraju smjestiti Lisičići.

Bernabo Brea je stratum »a bocca quadrata« u Arene Candide stavio u vremenski raspon od 2.600 — 2.100 god. pr. n. e.¹⁸⁸⁾ Ovaj stratum on poredi sa Dimini — Vinča II — Butmir — Potiska kultura¹⁸⁹⁾. Čini mi se ipak da ćemo, s obzirom na različit geografski položaj i na izvjesnu retardaciju na koju moramo računati u unutrašnjosti Balkana, ovu donju granicu u Lisičićima morati barem za jednu nijansu povisiti. Isto tako ne možemo negirati svaki dodir Lisičića prema stratumu Arene Candide sa kulturom della Lagozza. Zbog toga bismo i gornju granicu u Lisičićima opet pomakli za jednu nijansu. Predložio bih stoga kao širi hronološki okvir za hronologiju Lisičića i kulture tipa Lisičića u Hercegovini vremenski raspon od 2.500 — 2.000 god. pr. n. e.

U tom vremenskom okviru se sigurno razvijalo naselje u Lisičićima. Teže je još uže fiksirati trajanje života u samim Lisičićima, jer nemamo importirane robe pomoću koje bismo mogli odrediti siguran sinhronistički lanac.

Na drugoj strani se Lisičići vežu za Butmir, odnosno butmirsku kulturu, pa za vinčansko-pločničku fazu vinčanske kulture. Danas je već sasvim usvojeno gledište da butmirska kultura odgovara vinčansko-

¹⁸⁵⁾ Prehistorijski Hvar, str. 19

¹⁸⁶⁾ Th. Zammit, o. c., p. 45

¹⁸⁷⁾ Vl. Milojević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost Europas, S. 43

¹⁸⁸⁾ Arene Candide, p. 343

¹⁸⁹⁾ Ibid., p. 334

pločničkoj fazi u Vinči¹⁰⁰), pa se to potvrdilo i u Lisičićima. Početak Butmira bi, prema paralelama koje su izveli J. Korošec i M. Garašanin, padao oko dubine od 6,5 m u Vinči. Bilo bi najprirodnije da tu stavimo i početak Lisičića, jer elementi butmirske kulture su najviše zastupljeni u donjem stratumu ovog naselja.

Prelaz iz starije u mlađu fazu Vinče stavio je V. Milojević oko 2.400 god. pr. n. e.¹⁰¹), dok je M. Garašanin ovu granicu fiksirao oko 2.300 god. pr. n. e. na osnovu paralela sa tesalskom fazom¹⁰²). To je razlika od 100 godina, ali u okviru dugotrajnog vinčanskog sloja ona ne predstavlja problem. Nema oštre granice između starije i mlađe faze Vinče, pa se time može tumačiti i ova razlika u hronološkoj skali. S obzirom na naše paralele sa kompleksom Butmir — Vinča, smatram da je vremenski dijapazon od 2.400 — do 2.200 god. pr. n. e. najsigurniji period u kojem je trajao život u Lisičićima. To bi u izvjesnom smislu bila uža hronološka skala u Lisičićima.

No, ovo nikako ne znači da se može napustiti širi okvir, koji smo stavili između 2.550 i 2.000 god. pr. n. e. Za starije datiranje govore izvjesni lisičićki elementi koji se podudaraju sa Danilom. Danilo je paralelno sa Kaknjem, odnosno sa starijim stratumom u Vinči. A Kakanj bi počinjao negdje oko 2.650 god. pr. n. e.¹⁰³). Na drugoj strani moramo uzeti u obzir i situaciju u dolini Bile, odnosno u naselju butmirske kulture na nalazištu Nebo. Tamo je napr. nađena glačana keramika sa redovima punktiranih girlandi¹⁰⁴). Nema sumnje da je to u izvjesnom smislu uticaj naše mediteransko-jadranske oblasti. U isto vrijeme, sloj naselja Nebo sadrži i neke sasvim evidentne elemente slavonske kulture¹⁰⁵). Prema tome, naselje Nebo se dodiruje sa eneolitskim kulturama ove oblasti. Ako sada Lisičiće hronološki vezemo za Nebo, a to nam nalaže i paralela Lisičići — Butmir, onda ne bismo mogli negirati mogućnost i daljeg života u Lisičićima. Mislim, daljeg od 2.200 god. pr. n. e., kada se vezujemo sa eneolitskim pojavama. (Za ovo donekle govori i kameno dugme na T. VIII, 7).

Iz svega bi, dakle, ipak morao ostati širi vremenski raspon od 2.550 — 2.000 god. pr. n. e. kao okvir u kojem se mogao kretati nastanak i razvoj neolitske kulture u Lisičićima. Vrijeme od 2.400 — 2.200 god. je vrijeme najveće moguće sigurnosti za život u Lisičićima.

Najzad, ostaje ipak jedan hronološki problem u vezi sa Lisičićima. Ovo naselje je sigurno vezano za Grapčevu Špilju na Hvaru. Neolitski sloj u Grapčevoj Špilji je vezan za Dimini fazu u Tesaliji i Grčkoj, što je G. Novak lijepo pokazao. Mi smo ovdje pokazali neke elemente iz Lisičića koji bi mogli govoriti u prilog kulturnom paralelizmu Lisičići — Hvar — Dimini. M. Garašanin je, međutim, u razradi vinčan-

¹⁰⁰) J. Korošec, Butmirska keramika, *Zgodovinski časopis* 1947, str. 145; M. Garašanin, Položaj Butmira prema preistoriskim nalazištima u Srbiji, *GZM* 1947, str. 11; A. Benac, *Archaeologia iugoslavica* III, citirani članak

¹⁰¹) V. Milojević, o. c., S. 74

¹⁰²) M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, str. 130

¹⁰³) *GZM* 1956, sveska za arheologiju, str. 178

¹⁰⁴) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, *GZM* 1953, T. XII (9)

¹⁰⁵) *Ibid.*, str. 261, T. XII (11), T. XIII (7, 8, 9)

ake kulture vezao vinčansko-tordošku fazu za Dimini¹⁰⁶). On je, dakle, povezao stariju Vinču sa Diminijem. S druge strane, Hvar je ustvari savremen sa mlađom fazom u Vinči, a ipak se vezuje za Dimini. Tu je jedna kulturna i hronološka nejasnoća, koja čeka na svoje rješenje u daljim istraživanjima i studijama.

A uz to se vezuje i čisto hronološki problem. V. Milojčić, a i drugi autori, stavljaju Dimini period otprilike u vrijeme od 2.800 — 2.600 god. pr. n. e.¹⁰⁷). Za hronologiju Grapčeve Špilje (eo ipso i Lisičići) to je prenisko. U komparativnoj tabeli, Milojčić Dimini fazu dodiruje sa starijom Vinčom¹⁰⁸). Ne možemo stoga nikako da spojimo lanac Lisičići — Butmir — vinčansko-pločnička faza u Srbiji sa lancem Lisičići — Hvar — Dimini. Čini mi se da je problem u daljem produbljivanju i diferenciranju odnosa Dimini — Vinča. Tu će vjerovatno mnogo doprinijeti i najnoviji nalaz u Grivcu u Srbiji^{108a}). Prije toga ne bismo se mogli upustiti u rješavanje ove privremene kontradikcije. Ostaje, naravno, i elemenat retardacije na Jadranu, a posebno u Lisičićima.

Pored svega ovog, mislim da možemo sigurno ostati u širim i užim hronološkim okvirima za Lisičiće koje sam naprijed predložio.

¹⁰⁶) M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, str. 139—143

¹⁰⁷) Vl. Milojčić, o. c., S. 74

¹⁰⁸) Ibid.

^{108a}) Materijal mi ljubazno pokazao Dr. Branko Gavela, doc. Univ. u Beogradu

VIII — EKONOMSKI ŽIVOT STANOVNIKA LISIČIĆA

Pored oružja i oruda, koje uslovljava i odražava ekonomsku situaciju u naselju, veliku uslugu kod razmatranja ekonomske slike pružaju nam životinjske kosti, žrvnjevi i mali ostaci žitarica. Ovi ostaci sačinjavaju bazu za proučavanje zanimanja lisičićkih stanovnika. Građevinski objekti i ovi ostaci su u Lisičićima možda sačuvani u dosta sretnom stanju, tako da nam mogu obilježiti neke glavne konture životnih uslova u naselju. Međutim, daleko smo od toga da bismo stvorili potpuno jasnu i zaokruženu sliku. Mnogo toga ostaje fragmentarno, a neke stvari ostaju u sferi hipoteza.

Za vrijeme druge kampanje — 1953 god. — nađeno je mnogo životinjskih kostiju. Od onih komada koji su se dali odrediti, nešto preko 200 primjeraka pripadalo je jelenu, a oko 80 kostiju svim drugim životinjama. Tako su pored jelena nađene kosti vepa (29 komada), srne (19 komada), govečeta (15 komada), divokoze (14 komada), vulka, psa i jazavca (po 1 komad)¹⁰⁰). Gotovo polovina svih kostiju nađena je na prostoru oko centralnog ognjišta B-5.

Iskopavanje u 1954 godini dalo je nešto drugačiju sliku za kv. XVII — XXXI. Da bismo mogli napraviti sintetičnu analizu, donosim i ovdje nešto detaljnije podatke o nađenim životinjskim kostima iz ove kampanje.

U kvadratima XVII — XXXI sakupljene su u svemu kosti sljedećih životinja:

— jelen, 259 komada (73 čeljusti, 137 pojedinačnih zuba, 48 rogova, 1 papak),

— vepar: 105 komada (66 čeljusti, 37 pojedinačnih zuba, 2 lubanje),

— divokoza: 38 komada (35 čeljusti i 3 roga),

— srna: 32 komada (24 čeljusti, 1 zub i 7 rogova),

— jazavac: 28 komada (22 čeljusti, 4 zuba i 2 lubanje),

— medvjed: 20 komada (4 čeljusti, 13 zuba-derača i 3 druga zuba),

— goveče: 16 komada (2 zuba i 14 rogova),

— vuk: 12 komada (8 čeljusti, 3 lubanje i 1 zub),

— kuna: 9 komada čeljusti,

— pas: 8 komada čeljusti,

— lisica: 5 komada čeljusti,

— divlja mačka: 1 zub.

U navedenim kvadratima nađeno je u svemu 533 životinjske kosti, koje su se mogle tačno odrediti. Uz njih je bilo mnoštvo rebara, polo-

¹⁰⁰) GZM 1955, str. 56

mljenih cjevanica i drugih kostiju²⁰⁰). Ovdje je iznesena samo skala grubo određenih kostiju. Čitav osteološki materijal iz Lisičića ostaje deponovan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Specijalna studija o ovim nalazima, sa naznakom i diferencijacijom svih podvrsta, čeka svoga autora. Ali, za proučavanje ekonomskih prilika u neolitskim Lisičićima sasvim je dovoljan ovaj pregled.

Već sam u svom radu iz 1955 godine naglasio da je u Lisičićima bila izvanredno razvijena lovačka tradicija. Novi podaci, koje sam ovdje citirao, to opet potvrđuju. Zato se mora i zaključiti da su se stanovnici Lisičića prvenstveno bavili lovom. To im je, kako mi izgleda, bio osnovni izvor hrane. Ovo znači da su okolne planine pred 40—45 vijekova bile pune divljih životinja i zvijeri. S druge strane, ovakav način zanimanja je prilično neobičan fenomen za kraj neolita, u kojem su živjeli stanovnici Lisičića. To je period u kojem obično i stočarstvo zauzima važnu komponentu u zanimanju stanovništva. U Lisičićima, međutim, nema o tome govora. Tamo stočarstvo nije bilo uvedeno ili je bilo tek u jednom sasvim rudimentarnom stadiju. — Nalazi jezičastih kamenih sjekina pokazuju da je lovačka tradicija daleko jača u I i II nego u III stratumu.

Stanovnici Lisičića su se bez sumnje bavili i zemljoradnjom. To su nam posvjedočila brojna žrvnjišta, a i ostaci zrnja u pečenom lijepu, koji su identifikovani kao pšenica, ječam i raž^{200a}). Moramo pretpostaviti da žrvnjevi nisu služili samo za mljevenje žitarica, proizvoda zemljoradničkog procesa. Vjerovatno da su pomoću žrvnjeva mljeveni i izvjesni sakupljeni plodovi iz slobodne prirode. U svakom slučaju ishrana je bila jako nadopunjavana hranom od mljevenih biljnih plodova.

Uz lov je, dakle, zemljoradnja imala određenu važnost u zanimanju lisičićkog stanovništva.

Prije nego bih ukazao na neke paralele, zanimljivo će biti da iznesem još neke statističke podatke i osobitosti u ekonomici Lisičića.

Od 533 određene kosti u kv. XVII — XXXI, u zemuničnim i drugim jamama ležalo je svega 86 komada. Ostalo pripada uglavnom srednjem i nešto gornjem stratumu. Od ovih kostiju u jamama, 42 komada pripada jelenu, 33 komada srni, vepriu, divokozi i govečetu, a samo 11 komada zvijerima (kuna, jazavac, vuk, medvjed i lisica). Skoro polovina otpada na jelena. To bi otprilike bila situacija u I stratumu navedenih kvadrata.

Ostale kosti, dakle iz II i III stratuma, imaju nešto drugačiji odnos.

- jelen — 217 komada,
- vepar — 91 komad,
- divokoza — 29 komada,
- srna — 26 komada,
- goveče — 12 komada,

²⁰⁰) Kao i ranije, određivanje ovih kostiju izvršio je g. Ljubo Čorić iz Biološkog instituta u Sarajevu, kome se na ovom mjestu lijepo zahvaljujem

^{200a}) Određivanje žitarica izvršila Dr. Maria Hopf iz Mainza, čiji će rad o tome biti objavljen u GZM 1958

- jazavac — 25 komada,
- medvjed — 18 komada,
- vuk — 9 komada,
- pas — 8 komada,
- kuna — 7 komada,
- lisica — 4 komada,
- divlja mačka — 1 komad.

Od ovih 447 komada, manje od polovine pripada jelenu, no i cvdje jelen zauzima potpuno dominantno mjesto. Mnogo je važnije da u ovim stratumima 72 komada pripada zvijerima (od jazavca do divlje mačke), što predstavlja veći procenat nego u jamskom stratumu, a daleko veći nego u kv. V — XVI.

Statistički podaci pokazuju još neke zanimljivosti. U vanjamskom sloju XVII — XXXI kvadrata najmasovniji broj kostiju pronađen je u kv. XIX, XX, XXI. Tako je u kv. XX nabrojano 107 kostiju, u kv. XXI 116 kostiju, a u kv. XIX 35 kostiju. Procenat jelenjih kostiju u ovim kvadratima se smanjuje. Tako u kv. XX, od 107 kostiju jelenu pripada 40 komada, a u kv. XXI, od 116 kostiju na jelena otpada 46 komada. Prema tome, procenat se osjetno spustio ispod polovine. S druge strane, u ovim kvadratima je procenat kostiju od zvijeri daleko veći nego u svim drugim kvadratima. Tako u kv. XX zvijerima pripadaju 33 kosti, a u kv. XXI im pripadaju 22 kosti. Dakle, od 72 komada, 55 kostiju zvijeri otpada na kv. XX i XXI. Naročito je to upadno kod jazavca. U ova dva kvadrata jazavcu pripada 17 komada kostiju. Samo je, dakle, 8 komada nađeno u drugim kvadratima.

Ovi posljednji podaci su od posebnog interesa zbog toga što je to u vezi sa ognjištem B-7.

Moram opet podvući da, kako u ova dva kvadrata, tako i u svim ostalim kvadratima iz posljednje kampanje iskopavanja, osnovna masa kostiju pripada dubini od 0,60 m do zemlje zdravice. To znači ustvari II stratumu.

Nakon pregleda statističkih podataka, pokušaću da ih saobrazim sa slikom komunalnog uređenja u naselju.

Prije svega naglašavam da su osnovne mase kostiju vezane za dva centralna ognjišta: u prvom iskopavanju za centralno ognjište B-5, koje smo uključili u I stratum, a u drugom za centralno ognjište B-7 iz II stratuma. Značajno je da kod ognjišta B-5 imamo neuporedivu prevlast jelenjih ostataka, dok je kod ognjišta B-7 jako mnogo porastao broj kostiju od raznih zvijeri. To nas navodi na ovakav zaključak. U najstarijoj fazi Lisičića stanovnici su lovili prvenstveno jelena, zatim u manjoj mjeri ostale krupnije životinje. Sitnije i krupnije zvijeri su ubijali tek uzgredno. Pošto je u centru zemuničnog dijela sloja bilo i građeno centralno ognjište B-5, onda se ovim objašnjava i takva prevalencija jelenjih kostiju u kv. V — XVI.

U idućoj fazi života, lov na jelena i krupniju divljač je i dalje zauzimao vrlo važno mjesto, ali se u isto vrijeme naglo povećao lov na zvijeri. Ovo se odnosi u prvom redu na jazavca i medvjeda, a tek onda na druge zvijeri. Za ovakvu promjenu može se naći nekoliko tumačenja. Prvo je u tome da se jelen mnogo tamanio, stada su se smanjila ili otiselila na sigurnija mjesta. U zamjenu za jelenje meso lovile su se

druge životinje. Pored ovoga moramo uzeti i mogućnost da su se stanovnici Lisičića naučili i na druge vrste mesa. Meso jazavca je vrlo ukusno za jelo, a također je dobro i medvjede meso. I treće, možda su se postepeno mijenjale i navike u odijevanju kod lisičićkih stanovnika. Neke od nabrojanih zvijeri imaju odlično krzno (kuna, lisica, vuk), pa je sasvim vjerovatno da su ih lovili najviše zbog njihova krzna. Kada ovome dodamo vnaredno lijepe ukrasne igle, te koštani i drugi nakit, dobivamo pretstavu da su lisičićki stanovnici imali ne samo određene navike u odijevanju nego da su u tom pogledu morali imati i relativno veliku dozu dobrog ukusa.

Mogla bi se možda postaviti još jedna alternativa. U naselju je kod ognjišta B-5 čuvana tradicija pečenja jelenjeg mesa, pa je zato ovo mnogo veće od ostalih ognjišta, a kod ognjišta B-7 je čuvana tradicija pečenja ubijenih zvijeri. Čini se da ovu alternativu ipak treba isključiti, jer bi tada ova dva ognjišta morala biti istovremena. To opet ne dopuštaju stratigrafski podaci, pošto ognjište B-7 bez sumnje pripada II stratumu. To što kosti kod ognjišta B-5 idu i u II stratum posve je prirodno. Oko tog ognjišta je bila čitava hrpa kostiju, pa je tek postepenim izravnjavanjem okolnog terena (onda kada ovo ognjište više nije bilo u upotrebi) pokrivena i ova hrpa. Tako je nivo hrpe izravnat sa nivoom II stratuma.

Pošto su stanovnici Lisičića bili ovako odlični lovci, neosporno je da su se koristili uslugama psa u lovu. To je sigurna domaća životinja. Pomalo iznenađuje prisustvo pasjih čeljusti među ostalim razbacanim i nabacanim kostima. Ovo znači da su i pse jeli. Navika, koju svakako ne smijemo mjeriti današnjim shvatanjima o kvalitetu životinjskog mesa. Kulturna uloga ovih pasjih vilica je također moguća.

Životinjske su kosti, osim ovih koje su ovdje određene, uglavnom rascijepljene po dužini. Vidi se da je vadena moždina kod jela. U svakom slučaju je zanimljiva činjenica da ostale kosti ne odgovaraju po broju nađenim čeljustima, zubima i rogovima. Tako sasvim nedostaju papci, rebra su nađena u mnogo manjem broju nego što bi odgovaralo broju čeljusti, lopatice i velike kosti su dosta rijetke, a isto tako i ledni pršljenovi. Ne ukazuje li to na zaključak da su ostavljane samo kosti koje su se mogle praktično upotrebiti u izradi koštanog alata i čeljusti zbog zubi. Velike kosti su bacane dalje.

Neolitski lovci iz Lisičića su se u lovu služili nasadenim kamenim sjekirama, strelicama od kamena i vjerovatno okruglim, vezanim »buzdovanima« od kamena. Uz ovo su vrlo dobro dolazili koštani mlatovi i nadžaci, kao i dugački koštani bodeži. Ne smijemo, naravno, zaboraviti ni na drveno oružje (koplja, toljage i sl.), koje nam se nije moglo sačuvati.

Lov na velike jelene, pa i na sve ostale lovne životinje i zvijeri, bio je kolektivna stvar. Pojedinaac sa ovakvim oružjem ne bi sam mogao ništa da učini. Ovo nam ustvari objašnjava i komunalno uređenje u naselju. Pošto je lov bio osnovno zanimanje lisičićkih stanovnika, a morao se obavljati kolektivno, onda su nam razumljiva i centralna ognjišta u pojedinim fazama. Ona su odraz kolektivne ishrane u naselju. Čitav taj sistem života je zasada jedinstven u mlađem neolitu ove oblasti.

Čini mi se da su u pojam kolektivne ishrane bile uključene prvenstveno ulovljene životinje. Usto je sigurno i svako domaćinstvo imalo neko svoje gazdinstvo. To dokazuju napr. nađeni žrvnjevi u nekim zemuničnim jamama, neka vatrišta i sl. Ovo individualno gazdinstvo će se najviše odnositi na sakupljačku djelatnost stanovništva. U ovom slučaju se najevidentnije manifestuje kako je ustvari stočarstvo igralo odlučujuću ulogu u promjenama društvene strukture. Brjusov naglašava u općem tretmanu neolitske ekonomike da je stočarstvo, uz metalurgiju, najviše uticalo na promjenu odnosa u prvobitnim društvenim zajednicama²⁰¹). U Lisičićima takoreći i nije bilo stočarstva, pa su i društveni odnosi ostali dugo nepromijenjeni.

Zbog ilustracije navodim nekoliko paralela u susjednim neolitskim nalazištima.

G. Novak je konstatovao da u Grapčevoj Špilji na Hvaru gotovo sve životinjske kosti pripadaju domaćim životinjama. Među njima je bio svega jedan rog košute i možda nekoliko kostiju divlje svinje. U neolitskom sloju su nađene pretežno kosti ovce i kože²⁰²). Izvanredno velika razlika, iako su ova dva nalazišta vremenski, a pogotovo kulturno bliska.

S druge strane stoji Butmir. Tamo je nađeno relativno malo životinjskih kostiju u odnosu na otkopanu površinu. Ali to je bilo dovoljno Radimskom za zaključak da su stanovnici Butmira bili odgajivači stoke, premda su se u isto vrijeme bavili i lovom²⁰³). Zbog ovako malog broja kostiju, Truhelka je zaključio da je stočarstvo (kao i zemljoradnja) bilo uzgredno zanimanje u Butmiru, a osnovno je bilo izrada kamenog alata i lončarstvo²⁰⁴). Već ranije sam bio mišljenja da je ovakav zaključak neosnovan. Stanovnici Butmira se nisu mogli hraniti kumenom i zemljanim izrađevinama, pa ova situacija govori samo o tome da su kosti bile odbačene iz naselja. Inače, nikakav ozbiljniji argument ne bi se mogao navesti u prilog tezi o nekom intenzivnom »izvozu« navedenih butmirskih izrađevina.

Ovdje je glavno da su stanovnici Butmira njegovali i stočarstvo, pa se i tu osjeća razlika između ova dva naselja.

Draga Garašanin je ustanovila da je u Starčevu sakupljeno naročito mnogo kostiju govečeta. Poslije toga dolazi ovca (ili koza), pa tek onda jelen i vepar. Na osnovu toga ona govori o pripitomljavanju, a kao glavno zanimanje starčevačkih stanovnika navodi stočarstvo i primitivnu zemljoradnju²⁰⁵).

U hronološkom pogledu Starčevo je znatno starije od Lisičića. A ipak je tamo stočarstvo već uvedeno, dok su lisičićki stanovnici još uvijek bili lovci. (Naravno, treba uzeti u obzir i različite geografske uslove).

²⁰¹) A. Brjusov, *Arheologičeskie dannie ob ekonomike doklasnogo obščestva v neolitičeskuju epohu*, Sovjetskaja arheologija XXV, 1956, str. 52

²⁰²) *Prehistorijski Hvar*, str. 267

²⁰³) Butmir I, S. 37

²⁰⁴) GZM 1914, str. 59

²⁰⁵) Draga Arandelović-Garašanin, *Starčevačka kultura*, 1954, str. 142

Prema svemu ovome, Lisičići se u pogledu zanimanja stanovništva nalaze u nešto izuzetnom polčžaju prema okolnim neolitskim kulturama. To naročito vrijedi u odnosu na Grapčevu Špilju. Već sam iznio mišljenje o dva kraka uticaja u Jadranskom bazenu, od kojih je zapadnomediterranski bio odlučujući za Lisičiće. Nije li u tom kraku bila sadržana i jača lovačka tradicija? Kompleksno ispitivanje osteoloških ostataka i na jednoj i na drugoj strani (zapadni — istočni Mediteran) moglo bi dati odgovor na to pitanje. Danas još ne postoje utvrđene činjenice za takav zaključak. Stoga ovo ostaje samo jedna nabacena misao.

U odnosu na okolne kulture, ovako jaka lovačka tradicija izgleda ipak kao suviše naglašena retardacija. Nema sumnje da je bogatstvo divljači u okolnim šumama i planinama uslovalo održavanje lovačkog načina života i ovu retardaciju. No, ipak iznenađuje snaga ove retardacije. Stanovnici Lisičića su imali neke dodire sa okolnim neolitskim grupacijama. Oni su iz okvira butmirske kulture primili mnoga tehnička i formalna dostignuća u obradi kamenog alata i oružja. Očekivali bismo da su morali primiti i stočarstvo, kao vanredno značajnu komponentu u ekonomskom životu neolitskog društva. A ipak ga nisu primili. Da li je tu tradiciju podržavala i posebna duhovna struktura stanovnika Lisičića? Vidjećemo u idućem odjeljku da ovdje imamo jako naglašenu duhovnu individualnost. Ili je obratno? Čini mi se najprirodnije i najbliže zakonima razvoja društva da se ova dva elementa međusobno proživljavaju i da uzajamno utiču jedan na drugi.

Lovački stadij se obično uzima kao stariji stadij od zemljoradničko-stočarskog stadija. Svi podaci ovo uglavnom i potvrđuju. No, već je Clark naglasio da je velika zablude misliti da uvođenjem zemljoradnje prestaje lov. Naprotiv, lov je još vrlo dugo njegovan — naročito zbog kože i rogova²⁰⁰). Clark je naveo primjer neolitske stanice Port — Conthy, gdje se vidi da u starijem neolitu jako pretežu ostaci domaćih životinja, u srednjem neolitskom sloju se oni gotovo izjednačuju sa divljim, da bi u mlađem neolitu opet naglo porastao broj ostataka domaćih životinja²⁰⁷). Situacija sa zanimanjem i ishranom, dakle, jako varira. Situacija u Lisičićima svjedoči o takvom variranju na širem planu. Lovačka tradicija je ostala i u stadiju u kojem je stočarstvo obično već preuzelo vodeću ulogu.

Primjer Lisičića je vanredno poučan i sa jednog drugog aspekta. Na prikazanim ostacima se jasno vidi kako je određeni ekonomski stadij konzervirao i odgovarajuće društvene odnose. Lisičići sa svojim centralnim ognjištima i posebno poredanim nastambama, sa svojom kolektivnom ishranom, zauzimaju posebno mjesto među kasnoneolitskim naseljima. Nigdje drugdje u savremenim nalazištima susjednih oblasti nismo mogli primijetiti ovako dobro sačuvane tragove kolektivne ishrane. A oni su u Lisičićima uslovljeni tom snažnom lovačkom tra-

²⁰⁰) J. G. D. Clark, *L'Europe préhistorique — Les fondements de son économie*, Payot, Paris 1955 (preveo sa engleskog J. Gouillard), p. 80

²⁰⁷) Ibid., p. 83

dicijom. Povezujući to dalje sa društvenim odnosima, sigurno je da je i gentilna zajednica u Lisičićima bila daleko čvršća nego u drugim naseljima okolnih oblasti iz ovog doba.

I drugi aspekt. Koliko god je analiza nalaza u Lisičićima pokazala usku povezanost između ekonomske baze u naselju i društvenih odnosa, toliko ovaj primjer ilustruje opasnost shematizacije po svakoj cijenu. U općoj shemi razvoja ekonomike i društva, Lisičići bi morali pripadati zemljoradničko-stočarskom stadiju, sa lovačkom nadopunom. To je faza izumiranja kolektivne ishrane, što dokazuju nalazi u drugim neolitskim nalazištima. A to je i prodor u gentilnu društvenu organizaciju. Međutim, u Lisičićima su oruđa za proizvodnju istovjetna sa onim u odgovarajućim neolitskim naseljima, a ekonomska struktura je ipak različita. Prema tome, život i društveni razvitak, u svojim mnogostranim varijacijama, dozvoljava i odstupanja, iznimke i sl. Ostaje stalan i zakonomjeran odnos između ekonomske baze i društvene nadgradnje, ali na ravnomjernu postupnost u razvoju utiču razni faktori. Oni mogu da stvore razne i neočekivane varijacije.

I na kraju, još jedna napomena. Bogata lovačka tradicija je u Lisičićima bez sumnje uslovila i razvijenu izradu koštanog alata. To je jedno s drugim uslovljeno. Čini mi se da je ovo i jedan od osnovnih uzroka što su se u naselju našle ovako brojne životinjske kosti. Ostavljano je ono što je moglo bar u nekom vidu da se iskoristi za proizvodnju cruda ili nakita. Tu valjda spadaju i čeljusti sa zubalima i zubi (karakteristično je napr. da su kod medvjeda pretežno sačuvani deraci!).

Ovaj momenat je dobrim dijelom uslovio i odsustvo životinjskih kostiju u Butmiru. Tamo se nisu izrađivale koštane alatke, pa su životinjske kosti odbacivane izvan naselja.

Naravno, ovim ne mislim da negiram i svaku ulogu kulta lubanje, koja je mogla da postoji u Lisičićima i koja je mogla da utiče i na čuvanje životinjskih lubanja i njihovih dijelova.

IX — DUHOVNI ŽIVOT NEOLITSKOG STANOVNIŠTVA U LISIČIČIMA

U nekim dijelovima dosadašnjeg izlaganja već sam spomenuo i manifestacije duhovne kulture u Lisičićima. Podijelio bih ih u tri osnovne grupe: tragovi kulta lubanje, astralni kultovi i izvjestan realizam na keramičkim ukrasima.

Tragovi kulta lubanje mogu se dokumentovati jednim jediniim nalazom. To je donja vilica ljudske lubanje, nadena uz vatrište V-10 u zemunici A-15. Pošto je to jedini ostatak ljudskog kostura koji je nađen tokom otkopavanja u Lisičićima, vanredno je karakteristično da je to dio glave i da je nađen uz vatrište u nastambi.

Notorna je stvar da u Bosni i Hercegovini (a i u drugim okolnim oblastima) nisu nađene neolitske nekropole uz odgovarajuća neolitska naselja. Grobni nalazi iz ovog perioda na Balkanu su općenito dosta rijetki i o njima je donio cjelovite podatke M. Garašanin²⁰⁸). Ovdje je zanimljivo da se u jadransko-hercegovačkom kompleksu, kome pripadaju Lisičići, naišlo u nekoliko naselja na pojedinačne nalaze ljudskog kostura. Tako je u Zelenoj Pećini otkriveno nešto kostiju ruke i lubanje jednog djeteta²⁰⁹). U Grapčevnoj Špilji je Grga Novak pronašao u neolitskom stratumu koštane ostatke od nekoliko individua²¹⁰). Vanredno je instruktivno da su među njima bile i dvije čeljusti djeteta²¹¹). Po tome što se radi o čeljustima imamo koincidenciju sa Lisičićima, dok dječija dob odgovara nalazu u Zelenoj Pećini. G. Novak je bio mišljenja da je Grapčeva Špilja kultno mjesto, da su tamo donošena ljudska trupla koja su onda životinje rastrgale²¹²). Sam autor je to postavio kao hipotezu, koja će ostati dok ne bi bila potvrđena tačno fiksiranim nalazima na većem broju nalazišta.

Nalaz iz Lisičića pregledala je antropolog Vida Brodar iz Ljubljane i o njemu dala svoje mišljenje^{212a}).

²⁰⁸) M. Garašanin, Sahrnjivanje u balkansko-anatolskom kompleksu mlađeg neolita, GZM 1956, str. 205 i dalje

²⁰⁹) Zelena Pećina, str. 65

²¹⁰) Prethistorijski Hvar, str. 266

²¹¹) Ibid., str. 269

²¹²) Ibid., str. 57

^{212a}) Vida Brodar je dala sljedeći izvještaj:

»Mandibula nađena u Lisičićima nažalost nije potpuna. Nedostaje zadnji dio desne polovine sa ramusom od M₂ pa dalje i lijevi ramus. Zubalo je inače kompletno osim manjkajućeg M₃. Naročito je izrazita vrlo prominentna i bilateralna protuberantia mentis. Insertio mišića za žvakanje je u manjoj mjeri naglašen. Mandibula je srednje veličine i nije jako krupna. Korpus je u simfizi viši nego u molarnom dijelu. Ugao između korpusa i ramusa je više zatvoren što bi govorilo za muški pol:

Donja vilica u Lisičićima očito ne govori o bilo kakvom ostavljanju tijela pokojnika životinjama. U zemunici to nisu ni ostaci nekog pokopa. Mislim da se ovdje radi o čuvanju vilice u zemunici, baš zato što je ona dio pokojničkove lubanje.

Kult lubanje je vrlo starog datuma i vuče svoje porijeklo iz paleolitskog perioda. Ne bi imalo smisla vezati uz nalaz vilice u Lisičićima neko šire razmatranje o ovom pitanju, koje je inače našlo veći broj interpretatora²¹³). Suština stvari svodi se uglavnom na ono što je rekao E. Lips. Glava se smatra sjedištem duha ili posebne mistične snage. Zato je ona i objekat naročitog interesa i intenzivnog kulta²¹⁴).

O odnosu kulta lubanje i ognjišta govorio je zaokruženo O. Mandić. On veli da se u nekim slučajevima zapravo radi o dvije strane istog kulta. »Okolo ognjišta se redovito okuplja čitava grupa, vatra je središte njihova života«. Lubanje umrlih se pokopavaju uz ognjište, sa ciljem da oni i dalje budu u pomoći grupi u borbi za opstanak²¹⁵). Pri kraju kamenog doba, prema Mandiću, izostavlja se kult neprijatelja, a dalje ostaje samo kult umrlih predaka²¹⁶).

Ove misli O. Mandića upravo će nekako odgovarati onome što bi se moglo reći u vezi sa nadenom donjom vilicom u zemunici A-15. Imam utisak da je ta vilica posljedica kulta predaka. Ona je u tu svrhu i čuvana kraj ognjišta.

Značajno je bez sumnje da je u jednoj zgradi u Vinči naden isto tako karbonizirani dio lubanje. M. Garašanin kaže da je ovdje možda lubanja »bila čuvana u samoj zgradi gdje je pokojnik živio«²¹⁷). Uz ovaj slučaj on spominje i nalaze u Kolominščini u Ukrajini, iz kasne faze tripoljske kulture. Tamo se isto tako mogao konstatovati izveštan kult lubanje²¹⁸). Na osnovu ovo nekoliko primjera već bi se moglo ustanoviti da je kult lubanje bio znatno više raširen u mlađem neolitu

visina u simfizi	31,0 mm
visina u predjelu foramen mentale	30,0 mm
visina u predjelu drugog molara	26,5 mm
prednja širina mandibule	41,5 mm
visinsko-debljinski index korpusa	38,3 mm

Zubi su čvrsti i zdravi, znakove cariesa pokazuje samo lijevi M₂. Zubne krune su kod svih zbog upotrebe jako istrošene, šta se najbolje vidi na molarima. Između njih je po veličini najmanji M₃, koji je ujedno najmanje istrošen. Možda bismo mogli zaključiti zbog prije navedene činjenice, da ta individua nije bila stara. Morfološki znakovi nisu dovoljno karakteristični i ubjedljivi, da bismo iz njih mogli izvoditi zaključak o rasnom tipu. Sama mandibula sa svojom velikom varijacijskom širinom nije dovoljna za sigurnu dijagnozu i zato će morati tipološku pripadnost populacije koja je naseljavala našu teritoriju u neolitu i sljedećim dobama razjasniti potpuniji i brojniji nalazi.«

²¹³) Vidi popis literature u djelu Olega Mandića: *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb 1954

²¹⁴) L. E. Lips, *Les origines de la culture humaine*, Payot, Paris 1951, p. 328

²¹⁵) O. Mandić, o. c. str. 25

²¹⁶) Ibid., str. 26

²¹⁷) M. Garašanin, *Sahranjivanje u balkansko-anatolskom kompleksu*, 1. c. str. 230

²¹⁸) T. Passek, *Tripoljska kultura*, 1941, str. 79—80

nego što se obično misli. Taj kult nalazi potvrdu i u jadransko-hercegovačkom i u istočno-balkanskom kompleksu. Bila bi nužna dalja istraživanja u tom pravcu na oba kraja. Ukoliko buduća otkrića potvrde definitivno ovu pojavu, biće to velik doprinos našem inače mršavom poznavanju neolitske duhovne kulture.

Podatke o astralnim kultovima opremo iz nekih pretstava na zemljanom posudu. Kod klasifikacije ornamentalnog sistema u Lisičićima iznio sam da se tu radi o pretstavi polumjeseca i sunčanog koluta.

U svom radu o drugoj kampanji u Lisičićima iznio sam svoje mišljenje o karakteru ovih pretstava i samog kulta²¹⁹). Ono bi se dalo svesti na sljedećih nekoliko misli:

U Lisičićima se očito radi o razvijenom lunarno-solarnom kultu. Ovaj kult je općenito raširena pojava među primitivnijim društvenim grupama. Vidimo ga u neolitskom svijetu na obalama Onješskog Jezera²²⁰) i na kasnoneolitskim grobnicama u zapadnom Sredozemlju²²¹). On dolazi naročito do izražaja u vremenu kada se ljudi počinju baviti zemljoradnjom. Primitivni zemljoradnik je itekako zavisao od sunčeve topline, pa nije nikakvo čudo što je on sunce uvrstio među osnovne objekte svog kulta. Primitivan čovjek je osim toga vanredno dobro opažao promjene koje se svakodnevno dešavaju sa mjesecom. Ne znajući suštinu ovih promjena, on im je svakako pridavao natprirodni značaj i štovanje mjeseca je došlo u prvi plan.

Kod stanovnika Lisičića je bez sumnje bila vrlo važna i tradicija koju su sa sobom donijeli u novo mjesto obitovanja. Pomorci su vrlo davno spoznali vezu između promjena na mjesecu i plime i osjeke na moru²²²). Ova međusobna veza je u isto vrijeme izazivala kod njih strahopoštovanje prema mjesecu. Nije zato čudo što je ta tradicija ostala jaka i kod stanovnika Lisičića, kada smo već ustanovili njihovu usku povezanost sa lutanjem zapadnomediteranskih neolitskih navigatora.

Ovo nam možda objašnjava i činjenicu da su na lisičićkoj keramici mnogo češći lunarni nego solarni motivi.

Čini mi se da bi u ovom pogledu i odnosi Lisičići — Butmir mogli dati jedno novo osvjetljenje. Pored već iznesenih međusobnih veza i uticaja, ovdje postoji izvanredno izrazita razlika. Butmir nije primio ni jedan jedini astralni znak iz riznice ovakvih pretstava u Lisičićima, isto kao što stanovnici Lisičića nisu uopće prihvatili bogato iskustvo Butmira u izradi ljudskih statueta. Iz ovoga možemo izvući nekoliko zaključaka, koji su očito u vezi sa duhovnim životom ovih dvaju naselja.

Prvo. Različita duhovna shvatanja u pomenutim naseljima su odraz različite ekonomske strukture i odraz različite tradicije. Gledajući u okviru opće razvojne linije, Butmir je u ekonomskom pogledu bio napredniji. Stočarstvo i zemljoradnja su igrali mnogo važniju ulogu; po-

²¹⁹) GZM 1955, str. 64—65

²²⁰) Ravdonikas, Istorija pervobitnogo obščestva II, str. 121, Ris. 18

²²¹) G. Wilke, Kult mjeseca u priči i umjetnosti indogermanskih naroda, GZM 1913, str. 551

²²²) Ibid., str. 515

sebno stočarstvo, koje u Lisičićima i ne postoji. U Lisičićima lov na-protiv stoji na prvom mjestu. To je podloga i različitih duhovnih dispozicija. Osim toga itekako je važna maritimna tradicija u Lisičićima, koja je odražavala njegovanje astralnih kultova.

Drugo. U oblasti duhovnih shvatanja su daleko teži međusobni dodiri nego u oblasti materijalne kulture. I pored različitih predispozicija, dodir Lisičića i Butmira mogao je donijeti i uticaje na duhovnom planu. Međutim, na toj strani nemamo nikakvih međusobnih dodira.

I treće. Ovaj primjer ubjedljivo potvrđuje da nedostatak plastičnih izradevina (odnosno zemljanih antropomorfnih figura) ne odražava neko posebno društveno stanje prvobitnog gentilnog društva. Takve izradevine nedostaju općenito u jadransko-hercegovačkom neolitskom kompleksu. A ne bi se moglo reći da je ovdje gens nešto drugo nego u Butmiru ili drugim dijelovima Balkana. To je u jadransko-hercegovačkom kompleksu možda više nedostatak jedne grane umjetničke tradicije.

Određeni realizam u ornamentalnoj umjetnosti je bez sumnje posljedica jake tradicije mediteranske maritimne kulture, prvenstveno u zapadnomediteranskoj oblasti. O tome je sasvim dovoljno rečeno u prethodnim razmatranjima. Moram opet podvući osnovnu činjenicu. Maritimni karakter lisičićke kulture dao je bez sumnje onu lakoću koju opažamo kod ornamentalne umjetnosti u Lisičićima. Bježanje od pravilnosti je jedan od izraza te psihe.

Neke od motiva smo označili kao stilizovane ljudske likove (Tab. XXII, 4—6). Lips veli da je vjerovanje primitivnih naroda u nadnaravnu moć glave dovelo do pravljenja maski. To su pretstave mrtvih²²³). U Lisičićima smo se već sreli sa vjerovatnim tragom kulta lubanje. Ako s ovim povežemo stilizovane ljudske pretstave na keramičkim fragmentima, možemo u krajnjoj liniji ove pretstave dovesti u vezu sa pomenutim kultom. Naravno, u tom slučaju se postavlja pitanje upotrebe takvih sudova, jer su mogli biti upotrebljeni u kakvim kulturnim obredima.

Tako u cjelini vidimo da se sve duhovne manifestacije koje smo ovdje naveli odlično uklapaju u opću sliku neolitske kulture u Lisičićima, njenu ekonomsku strukturu i njenu maritimnu tradiciju. To je jedna sasvim zaokružena cjelina, koja nam je pružila zadovoljstvo da uđemo u suštinu nekih osnovnih elemenata ove kulturne oblasti i u neke nijanse varijacija bogatog životnog procesa neolitskog društva ove oblasti.

Na kraju samo mali dodatak.

G. Novak je uz obradu Grapčeve Špilje iznio mišljenje da je na sjeverozapadnim obalama i ostrvima Balkanskog Poluostrva, prije indoevropskih Ilira, stanovalo stanovništvo koje se može jednim imenom nazvati Mediterancima. Oni su, prema njegovim riječima, doselili

²²³) J. E. Lips, o. c., p. 330

na obale Jadrana prije seobe Ahajaca, odnosno prije 2.000 godina pr. n. e.²²⁴⁾

Usvajam potpuno ovu tezu o Mediterancima u neolitu i smatram da će i stanovnici Lisičića pripadati jednoj takvoj velikoj rasnoj grupaciji (bolje rečeno — mješavini!). Svi arheološki nalazi to potvrđuju. U velikoj mediteranskoj grupaciji neolitskog stanovništva treba ipak odvojiti istočne i zapadne Mediterance. Stanovnici Lisičića će pripadati onim zapadnim.

Čini mi se, međutim, da ni lisičićka kultura, kao ni ostale kulture kasnog neolita u Bosni i Hercegovini, nije ostala bez uticaja na formiranje kasnijeg ilirskog etničkog stabla. U Zelenoj Pećini je lisičićku kulturu naslijedilo stanovništvo sa elementima bronzanodopske civilizacije²²⁵⁾. Na gradini Varvari kod Prozora, koja je geografski relativno bliska Lisičićima, nađeno je i koštano oruđe i keramički fragmenti koji u neku ruku produžavaju tradiciju Lisičića²²⁶⁾. Ove pojave na Varvari će svakako pripadati postneolitskom periodu, dok u isto vrijeme predstavljaju neku protoilirsku gradinsku civilizaciju ovog kraja.

Ako se samo ovo uzme u obzir, onda ne možemo tako strogo odvojiti predilirske Mediterance od »indoevropskih« Ilira. Mislím da su prehistorijska istraživanja naših oblasti danas usmjerena u pravcu osvjetljavanja kulturne baze u formiranju ilirskog etnosa (odnosno komponenata te baze). Među komponente ove baze moraćemo, smatram, jednom čvrsto da ubrojimo i jadransko-hercegovački neolitski kompleks, kome pripadaju i Lisičići.

Sarajevo, 10 septembra 1957 g.

²²⁴⁾ Prehistorijski Hvar, str. 12

²²⁵⁾ GZM 1957, str. 82

²²⁶⁾ V. Čurčić, Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, GZM 1900, str. 104, sl. 11, T. III (1, 2), T. V (9—12), T. VI (1—6, 10, 11)

A. Benac, DIE NEOLITISCHE SIEDLUNG IN LISIČIĆI BEI KONJIC

Zusammenfassung

Die neolitische Siedlung in Lisičići lag am rechten Ufer der Nere-tva. Dies ist bis jetzt die bekannteste Lokalität aus der jüngeren Steinzeit in der nördlichen Herzegowina und entspricht ihrer Bedeutung nach der Siedlung Butmir in Bosnien.

Die Ausgrabungen an dieser Fundstelle wurden in drei Etappen ausgeführt: eine Probeausgrabung 1953³⁾ und zwei systematische Ausgrabungen 1953⁴⁾ und 1954. In dieser Monographie liegen die Resultate dieser drei Kampagnen vor, benützt wurden aber in erster Linie die Resultate der dritten Ausgrabung, die bisher überhaupt nicht bekannt waren.

Stratigraphie. Den Funden und den erhaltenen Profilen nach wurde festgestellt, dass in Lisičići drei Baustrata bestanden haben. In Tiefenmassen ausgedrückt, umfasst das Stratum III die Schichten von 0,00—0,50 m, Stratum II von 0,50—1,00 m und Stratum I die Schichten unter 1,00 m Tiefe. Eine solche Einteilung der Kulturschicht ist am klarsten auf den Profilen P-1 und P-2 ausgedrückt. Das untere Stratum ist durch Wohngruben gekennzeichnet, im mittleren Stratum sind Häuser mit in die Erde gerammten Pfählen gebaut, während im oberen — dem dritten Stratum — Häuser von viereckiger Form mit dichter Holzkonstruktion und Lehmverputz sind. — Hier handelt es sich natürlich nicht etwa um ideale Strata. Das Leben in der Siedlung war dynamisch und konnten auch keine ideale Schichtenfolge hinterlassen. In jedem Baustratum erfolgte der Ausbau allmählich, was verschiedene Verschiebungen in der Kulturschicht verursachte. Eine solche Störung (Verlagerung) ist auf Profil P-3 sehr schön sichtbar.

In unserer Bearbeitung der architektonischen Objekte sind die Wohngruben mit A, mit B die Herdstellen aller Strata, mit V die Feuerstellen und mit D kleinere Gruben auf jungsteinzeitlich unversehrtem Boden bezeichnet.

Auf Plan III ist die Situation im I Stratum dargestellt. Diesem Stratum gehören die Wohngruben A-1-16, die Gruben für das Brennen von Tonwaren D-8 und D-56, die kleineren Gruben D-6, 13, 24, 39, 44, 45, 115, 136, 137, die Herdstellen B-1-5 und die Feuerstellen V-1-10 an. Hier könnte man schon von einer bestimmten kommunalen Einrichtung sprechen. In der Mitte steht das zentrale Herdsystem B-5 und östlich davon befindet sich ein freier Raum, auf dem keine Bautätigkeit stattfand. Hier war wahrscheinlich der allgemeine Zusammenkunftsort. Neben Herdplatz B-5 selbst befand sich ein grosser Haufen Tierknochen,

die gelegentlich des gemeinsamen Mahles dort hingeworfen worden waren. Um das zentrale Herdsystem herum reihten sich die Wohngruben und bildeten einen ganzen Kreis um den freien »Platz«. Fast die Hälfte der Wohngruben besass kleine Feuerstellen, für die gewisse Erhebungen in den Gruben benutzt wurden. Der obere Teil der Wohngruben war aus Flechtwerk mit Lehmverputz. Die Reste des gebrannten Verputzes erweisen, dass der Bewurf dünn war. — Einen besonderen Platz nehmen hier die Wohngruben A-10 und A-13 ein. In architektonischer Hinsicht unterscheiden sie sich bedeutend von den übrigen Wohngruben und hatten ihren Dimensionen nach eine besondere, wahrscheinlich öffentliche Funktion. Allgemeinen Bedürfnissen werden demnach in diesem Stratum das zentrale Herdsystem, die Töpferöfen D-8 und D-56 und die Erdbauten A-10 und A-13 gedient haben.

Auf Plan IV wurden Objekte aus dem II Stratum gebracht. Hier sind die Reihen von kleinen Gruben betont, die von den eingerammten Hauspfählen herstammen. Auf Grund dieser Reihen darf man behaupten, dass im Laufe des II Stratums viereckige Häuser gebaut wurden; den Dimensionen nach sind sie viel grösser, auch sprechen die Reste des Bewurfes von bedeutend festeren Mauern. Die Verteilung der freigelegten Objekte weist auf gemeinsame Eigenschaften der kommunalen Struktur mit dem I Stratum hin. Die Herdstelle D-7 hatte die Funktion eines zentralen Herdsystems. Um sie herum war eine grosse Menge Tierknochen angesammelt, was von einer massenhaften Speisezubereitung an dieser Stelle zeugt. Der ganze Raum auf der Ostseite ist wieder relativ leer. Westlich von der zentralen Herdstelle B-7 sind sieben andere Herdstellen aneinandergereiht. Dabei wurde die grösste Menge von Stein- und Knochengeräten in der Ansiedlung aufgefunden. Durch ihre Bestimmung sind diese Herdstellen eng mit dem zentralen Herdsystem verbunden. Wenn wir die Verteilung der Bauten im II Stratum betrachten, bemerken wir, dass sie um dieses zentrale Herdsystem herum gruppiert sind. Deshalb indiziert diese Verteilung eine ganz bestimmte Tradition der kommunalen Einrichtung in Lisičići. Unter den Bauten des II Stratums nimmt der Bau in den Quadraten XXIII und XXIV einen besonderen Platz ein. Er wird hier wahrscheinlich eine öffentliche Funktion haben.

Die Situation im III Baustrium ist ziemlich unklar (s. Plan V). Infolge der Bearbeitung des Bodens kam es zu grossen Veränderungen in der oberen Schicht, so dass nur die Trassen zweier viereckiger Häuser festgestellt werden konnten. In einem derselben war auch eine Herd- oder Feuerstelle. Nähere Angaben über das kommunale Gefüge werden für dieses Stratum unbekannt bleiben.

Im ganzen gesehen wird das Bausystem und das kommunale Gefüge in Lisičići durch folgende, gut fixierte Eigenschaften gekennzeichnet:

— Entwicklung der Behausung von der Wohngrube bis zum viereckigen Haus auf der Erdoberfläche, wobei die Wohngruben leichtere obere Konstruktionen und die viereckigen Häuser solidere gebaute Mauern haben.

— Gemeinsame Herdstellen im I und II Stratum, die als zentrales Herdssystem in der Ansiedlung bezeichnet sind.

— Formierung eines freien Raumes im I und II Stratum um das zentrale Herdssystem herum, der durch eine Art Platz bezeichnet ist.

— Gemeinsame Töpferöfen im I Stratum. Das führt zur Schlussfolgerung, dass es in den nächsten Strata ebenso gewesen sein musste.

— Besondere Technik im Bau von Herdstellen, die im II Stratum vorzugsweise zum Ausdruck kommt. Nach dieser Technik wurde die Oberfläche des Herdes von Kieseln und einem Lehmewurf gemacht.

— Absonderung einiger Bauten im I und II Stratum aus dem Rahmen der gewöhnlichen Behausungen, was zweifellos bedeutet, dass denselben in der Siedlung eine besondere Stellung zukam.

— Endlich, der kleiner Raum zwischen der Häusern, dann die allgemeine Unordnung und Sorglosigkeit, was eine Reinhaltung des Raumes anbelangt, spiegelt in gewissem Sinne die kommunale Psychologie der jungsteinzeitlichen Bewohner von Lisičići wider.

Geräte und Waffen (T. I-VIII). Im Laufe der drei Ausgrabungen in Lisičići wurden insgesamt folgende Geräte und Waffen gefunden:

— Aus Stein: 183 Beile, 10 Hämmer, 219 kleine Messer, 61 Schaber, 45 Pfeile und 30 Bohrer.

— Aus Knochen: 154 Ahlen, 29 Poliergeräte und 40 andere Geräte und Gegenstände.

Die Verteilung der Funde auf die einzelnen Strata zeigt, dass die Erzeugung von Knochengeräten in den unteren Strata viel grösser als im oberen Stratum war. Umgekehrt ist es mit den kleinen Feuersteingeräten, die im unteren Stratum in unbedeutender Zahl vertreten sind. Die Steinbeile sind fast alle in den zwei unteren Strata gefunden worden.

Die angeführten Zahlen zeigen uns die Neigung der Bewohner von Lisičići zu Knochenprodukten. Das weist einerseits auf die reichen Jagdgründe auf dem Prenj und dem Ivangebirge hin, woher man das Knochenmaterial erhielt, und andererseits auf die mediterrane Tradition in der Ausarbeitung von Knochengeräten, die diese Bewohner mit sich gebracht haben.³¹⁻³⁹) Durch diese Erzeugnisse unterscheidet sich die Siedlung in Lisičići wesentlich vom benachbarten Butmir, welches Knochengeräte nicht kennt³⁹). Das vielleicht grösste Interesse rufen die Knochennadeln aus Lisičići hervor, die das beste Abbild der hohen Technik und der Erfindungsgabe der Meister von Lisičići in dieser Art von Arbeit sind (T. VIII, 1—4). Einige dieser Nadeln stellen in der Form eine Verbindung zu den entsprechenden Formen von Nadeln in der Bronzezeit her²³⁻²⁵). Deshalb können wir feststellen, dass einige Formen aus Metall viel früher aus Knochenmaterial hergestellt worden sind.

Im Gegensatz zum Knochenwerkzeug entspricht das polierte Steinwerkzeug in Lisičići vollkommen solchem Werkzeug in Butmir, in Bosnien überhaupt und im Donaauraum³⁷⁻⁴¹), während die Formen des kleinen Feuersteinwerkzeugs weit allgemeineren Charakter haben⁴²⁻⁴⁵).

Alle diese Feststellungen sind für die Erforschung der Beziehungen Lisičić—Butmir, als auch für die Erforschung der Abstammung der Kultur von Lisičić wichtig. Beim Knochengerät besteht eine vollkommene Ungleichheit zwischen Butmir und Lisičić, während wir bei den Erzeugnissen aus Stein sehr betonte Verwandtschaft bemerken. Das spricht für zwei verschiedene Kulturen, zwischen denen es in der Ausarbeitung von Steinwerkzeugen zu naher Berührung kam.

Einige Formen von Feuersteinwerkzeugen erkennen wir als typische Vorläufer des entsprechenden Werkzeugs aus Kupfer wieder (T. III, 8—10)^{47, 48}). Das ist von Wichtigkeit wegen der Chronologie, wegen des Studiums der Entwicklung der Metallzeiten und wegen der Erforschung der Teilnahme von autochthonen kulturellen Errungenschaften in dieser Richtung.

Keramik. In der Entwicklung der Keramik in Lisičić gibt es keine besonderen Strata. Von der Wohngrube bis zum Humus verläuft die Entwicklung der Grundelemente in der Keramographie der Siedlung gleichmässig. Im Laufe der Geschichte der Siedlung sind nur kleinere Veränderungen fühlbar, die man so formulieren kann:

— Das I Stratum ist das reichste an ornamentalen Variationen. In diesem Stratum wurden auch fast alle bildlichen Darstellungen an keramischen Gefässen freigelegt.

— Im I Stratum wurden die meisten Elemente der Butmir—Kultur entdeckt. Hier wurden die Vasen auf T. X, 12, 13, T. X, 9, 10 gefunden. Die Anfänge der Siedlung bedeuten also gleichzeitig auch den grössten Geistesschwung.

— Je höher wir kommen, desto weniger Bandmotive gibt es.

— Der Gebrauch von roter Farbe für Inkrustationen und für das Färben ganzer Flächen ist besonders im I Stratum häufig. Im II Stratum dauert ihre Verwendung in der Ornamentik noch an, aber in geringerem Masse, im III Stratum fast ganz ausser Gebrauch zu kommen. Das ist im Einklang mit der allgemeinen Feststellung einer grösseren Mannigfaltigkeit im unteren Stratum.

— Die Vasen auf Füßen gehören dem I und II Stratum an. Im III Stratum kommt diese Form ausser Gebrauch.

— Bei der Grobkeramik ist ein ziemlicher Unterschied in der Formung des Randes zu bemerken. Im III Stratum sind regelmässig wellenförmig geschwungene Ränder vorhanden. Das ist in Wirklichkeit das Leitmotiv der Grobkeramik dieses Stratums, da solche Ränder in grossen Mengen aufgefunden wurden. Im II Stratum sind solche Ränder viel seltener, während sie im I Stratum gar nicht gebraucht wurden. Anstatt dessen sind im I Stratum sehr viel Zapfenartige Ausbuchtungen vertreten, die Henkel ersetzen oder für dekorative Zwecke dienen.

Die Grundmotive der Keramik in Lisičić sind auf T. IX und X gezeigt.

Die ornamentalen Motive auf feiner gearbeiteter Keramik sind in mehreren verschiedenen Techniken ausgeführt: Ritzung, Vertiefung, Punktierung, Inkrustation, Bemalung und Stempelung. Ganz grob können diese Motive in folgende Gruppen eingeteilt werden:

- a) Bandmotive,
- b) Girlandenmotive,
- c) spiraloide Motive,
- d) kanelierte Linien,
- e) Motive von unbestimmter Form,
- f) sinnbildliche Darstellungen,
- g) realistische Darstellungen.

Ein überwiegender Teil der Ornamente gehört den krummlinigen Motiven an. Bei einem beträchtlichen Teil ist ein Zug von Ungezwungenheit in der Arbeit und Leichtigkeit in der Linienführung spürbar. Das wird die Folge des adriatisch-mediterranen Erbes sein, das eine entscheidende Rolle in der Formierung der Kultur von Lisičić spielte.

Das Typischste für Lisičić sind die Girlandenmotive, mit schraffierten und anderen Halbkreisen ausgefüllte Bänder (T. X, XII), symbolische Darstellungen und realistische Darstellungen. Die symbolischen Darstellungen drücken den lunar-solaren Kult in Lisičić aus. Die Monddarstellungen sind zahlreicher und ihnen wurde die weitaus grössere Sorgfalt des Meisters gewidmet. Das Mondbild ist immer nach unten gerichtet und manchmal auch mit anderen Motiven kombiniert (T. XXI). Die reinste Darstellung des Sonnenrades hat das Fragment auf T. XXII, 2. während die übrigen an andere Motive gebunden bleiben. Unter realistischen Darstellungen verstehen wir Szenenbilder (T. XXIV, 3, bzw. XXIX, 1) dann einzelne Vogeldarstellungen oder schematisierte Menschenköpfe (T. XXIV, 2, bzw. XXIX, 2, XXII, 4—6, bzw. XXIX, 6—8), dann den Versuch der Darstellung einer Landschaft auf T. XXIII, 1 und 2, bzw. XXIX, 5 und 4; XXIII, 3, bzw. XXIX, 3. Während auf den Verzierungen auf T. XXII, 1 und 2 der Meister versuchte, einen stilisierten Baum zu zeigen, hat er auf T. XXIII, 3 sogar eine schematische Darstellung seiner Wohngrube mit zwei Bäumen gebracht. Deshalb ist dieses Fragment sehr dokumentär.

In Lisičić fehlt die anthropomorphe plastische Kunst fast ganz. Das ist teilweise durch die erwähnten realistischen Darstellungen wettgemacht.

Ein kleinerer Teil der Ornamente gehört den geradlinigen Motiven des Butmirer Typs an (T. XV und XVI). Und das beweist uns, dass es im ornamentalen System der Keramik von Lisičić zur Vermischung verschiedener ornamentaler Stile gekommen war, obwohl seine Ursprünge fest mit dem adriatisch-mediterranen Komplex verbunden waren.

Verbindungen und Beziehungen zu anderen jungsteinzeitlichen Kulturen. — Nach dem heutigen Stand der Forschung ist Butmir die nächste jungsteinzeitliche Station für Lisičić. Wenn wir diese zwei Lokalitäten vergleichen, kommen wir zur unzweifelhaften Feststellung, dass es sich hier um zwei verschiedene Kulturbasen handelt. Es ist aber ebenso evident, dass es zwischen ihnen zu kulturellen Berührungen und kulturellen Verbindungen kam. Es scheint, dass uns in dieser Hinsicht die birnenförmigen Vasen auf T. X, 9, 10 und 11⁶² und ⁶³) die be-

ste Bestätigung bieten. Dem schliesst sich auch das Ornament der Vase auf T. X, 10 an, das ganz dem Butmirer Kreis angehört^{64, 65}), und dann eine bestimmte Zahl von bandförmigen und spiraloïden Motiven⁶⁶⁻⁶⁹). Andererseits wurde (obwohl nur ausnahmsweise) das Girlandenmotiv in Butmir bemerkt^{70, 71}) und auch einzelne durch Bündel von Zickzacklinien ausgeführte Motive⁷²). Endlich bestehen noch einige weniger wichtige Berührungspunkte in der Keramik, die im serbo-kroatischen Text angeführt wurden.

Bei der Erörterung dieser Beziehungen ist jedoch auch das Anführen der wesentlichen Unterschiede, die diese beiden Kulturen voneinander trennen, von Wichtigkeit.

Lisičići hat die ausserordentliche spiralförmigen Verzierungen von Butmir nicht und darin besteht einer grundlegenden Unterschiede. Denselben Wert hat auch das Fehlen von Girlanden und scraffierten halbkreisen in Butmir. Hier unterscheiden sich diese beiden Kulturen diametral.

In Lisičići spielen die echten geometrischen Motive keine wichtige Rolle. In Butmir sind sie einer der Grundzüge. Hier ist das Verhältnis der Quantität wichtig, und daran schliesst sich das Fehlen unumrandeter Bänder in Lisičići.

Die Fussvasen der Butmirer Kulturgruppe haben hohle Füße⁸²) oder sie haben eine breite Basis auf den Füßen⁸³). Dadurch unterscheiden sie sich sehr von den zylindrischen Füßen in Lisičići.

Und endlich noch ein Unterschied, der vielleicht ganz in das Gebiet des geistigen Überbaus fällt. Butmir (und teilweise auch Bila) hat im Rahmen des künstlerischen Schaffens im der jüngeren Steinzeit einen besonderen Platz dank seiner menschlichen Tonfiguren eingenommen. Sie sind das Abbild nicht nur eines besonderen (nach der Meinung des Autors realistischen⁸⁴) künstlerischen Stils, sondern auch der Ausdruck bestimmter Vorstellungen von Leben und Welt. Und das gibt es in Lisičići nicht. Und das ist auch hier die Folgeerscheinung bestimmter Anschauungen von Leben und Welt der Einwohnern von Lisičići. Daraus sehen wir, dass der geistige Überbau der beiden benachbarten neolithischen Kulturen nicht übereinstimmt. Wenigstens deckt er sich nicht in bestimmten Richtungen und das ist ganz besonders wichtig, wenn wir das Verhältnis dieser beiden Kulturen untersuchen.

Beide Kulturen sind an den Rändern zweier grosser Kulturkomplexe loziert. Ihre Nähe hat bestimmte Kontakte untereinander bedingt, die aber dennoch keine wesentlichen Veränderungen der Kultur in keiner von beiden hervorgerufen haben. Auf grund der Durchsicht aller Elemente der dekorativen Kunst kann man behaupten, dass es viel mehr Elemente gibt, die Lisičići von der Butmirer Kulturgruppe übernommen hat als umgekehrt (hierher ist auch das Steinwerkzeug zu rechnen!). Das spricht wahrscheinlich von einer kulturellen und wirtschaftlichen Prävalenz Butmirs über Lisičići. Ausserordentlich wichtig ist indes, dass beide Gruppen geschlossen blieben, als es sich um Elemente Kulturschauungen handelte.

Die Übertragung des Einflusses wurde vielleicht durch die Berührung der beweglichen Jäger von Lisičići mit der Bevölkerung von Butmir bedingt.

Da Lisičići in kultureller Hinsicht eng mit der Adria und dem Mediterran verbunden ist, ist das **Tal der Neretva** die natürliche Verbindung mit diesem Gebiete. Das bestätigen die Funde des II Stratum in der **Zelena Pećina** bei Mostar, die alle charakteristischen Elemente der Kultur von Lisičići tragen⁸⁷⁻⁹⁰).

Auf den Adriainseln sind einige Fundorte freigelegt, die ihren kulturellen Eigentümlichkeiten nach Lisičići ähnlich sind. Das sind die **Vela Špilja** auf Korčula, **Grapčeva Špilja** auf Hvar und die Höhle **Gambera** auf der Insel Lastovo.

Vela Špilja ist der nächste Fundort und hat die meisten Berührungspunkte mit Lisičići^{106, 107}). Am besten ist aber unter den Inselfundorten doch die **Grapčeva Špilja**⁹²) untersucht, und so ist da die Komparation am vollständigsten. In der sog. Grossen Schicht der **Grapčeva Špilja** erscheinen Schüsseln, Schalen und balförmige Gefässe als typischste keramische Formen dieser Fundstelle⁹³⁻⁹⁹). Und das ist gerade jenes Geschirr, das für Lisičići besonders charakteristisch ist. Wenn wir nur rote Inkrustationen und in geringem Masse rotgefärbte Bänder dekorativen Kunst aus Lisičići¹⁰⁶⁻¹⁰⁹) hinzufügen, so ist es klar, dass diese beiden Fundstellen der jüngeren Steinzeit demselben Kulturkomplex angehören. Man darf indes nicht vergessen, dass die Keramik aus der **Grapčeva Špilja** von verschiedenartiger bemalter Keramik einfach strotzt. Darin liegt auch der grundlegende Unterschied zu Lisičići, wo wir hier die Girlandenmotive und einige andere Motive aus dem Kreis der haben. Die dritte der erwähnten Inselfundstellen — die Höhle **Gambera** auf Lastovo — steht den Eigenschaften ihrer Kultur nach der **Grapčeva Špilja** sehr nahe.

Lisičići reiht sich also dank einiger Grundmerkmale seiner Kultur in den grossen adriatischen Komplex der Jungsteinzeit, zusammen mit Korčula, Hvar und Lastovo ein. Es ist vielleicht mit Korčula etwas näher verbunden als mit den beiden andern Zentren dieses Komplexes. Ebenso wie die **Grapčeva Špilja** hat Lisičići einige ornamentale Elemente aus der älteren Neolithkultur in Danilo (oder des Neoliths von Danilo^{typus})¹¹⁴⁻¹¹⁸) übernommen. Diese Elemente sind indes von gar keiner relevanten Wichtigkeit für das Formieren des jüngeren Neolithkomplexes an der Adria und in Lisičići.

Es ist interessant, dass Lisičići keine Berührungspunkte mit der gleichzeitigen ägäischen Zivilisation hat. Nur der Reichtum in der Ausarbeitung von Knochenwerkzeug^{151, 155}) und manche entsprechenden Motive indizieren den chronologischen Parallelismus zwischen Lisičići und Dimini B-3 b, B-3 g, und B-3 d. Natürlich handelt es sich hier um ganz andere Techniken in der Ausarbeitung ähnlicher ornamentaler Motive^{156a-161}).

Eine Analyse des Verhältnisses von Lisičići zu jüngeren neolithischen Kulturen im westlichen Mediterran brachte einigermassen seltsame Resultate. Wir hätten hier eine Verbindung über den Komplex der Adria-inseln mit dem italienischen Festland erwartet. Indes hat Lisičići ganz wenige (oder fast gar keine) kulturellen Verbindungen mit dem italienischen Festland. Wir finden im Gegenteil jedoch immer mehr Berührungspunkte, je weiter wir gegen die westmittelländischen Inseln kommen.

Gehen wir von Sizilien aus! Dem jüngeren Neolith in Sizilien gehört der Fundstellenkomplex S. Cono—Piano Notaro—Grotta Zubbia—Gela an. Alle diese Fundstellen haben einige gemeinsame Elemente: die Bevorzugung niedriger Gefässe, der reichlichen Gebrauch von Girlanden, roten Inkrustationen und roter Farbe. Vollkommen genügend, um ein anderes Verhältnis zu den Elementen von Lisičići als auf dem italienischen Festland festzustellen. Die (funerale) Keramik aus S. Cono gebraucht viele Girlanden von schmalen schraffierten Bändern¹³¹). Die Keramiker dieser Station, bzw. der ibero-ligurischen Nekropolis, als die sie Cafici bestimmt¹³²), kombinieren zwei Elemente von Lisičići: Girlanden als Motiv und schraffierte Bänder wie die in Lisičići auf T. XIII, 6 und T. XIV, 2, 3, 5 dargestellt sind. — Die meisten analogen Elemente haben wir vielleicht in der Fundstelle Grotta Zubbia. Sehr oft sind auf den Gefässen dieser Station rote Bänder mit verwischbarer Farbe gezogen. Hierher gehören weiter krummlinige schraffierte Bänder, dann Girlanden an den unteren Teilen der Gefässe¹³³). Viele Effekte werden auch durch bemalte Kreise erzielt, wobei sich der Vergleich mit unseren solaren Zeichen von selbst aufdrängt.

Von besonderer Wichtigkeit ist ferner die Fundstelle in der Höhle S. Bartolomeo auf Sardinien¹³⁵⁻¹³⁷). Im Vergleich zu Sizilien scheint S. Bartolomeo ein noch näherer Verwandter von Lisičići zu sein.

Auf den Äolischen Inseln entspricht Lisičići der »periodo dello stilo di Diana¹³⁸⁻¹⁴⁰).

So kommen wir zum wichtigsten Punkt für die Betrachtung des Verhältnisses von Lisičići zum westlichen Mediterran, bis nach Malta. Hier nützt uns der Vergleich mit der Jungsteinzeitkultur in Tarx am meisten. In Tarx gebraucht man gerne bikonische Schüsseln¹⁴²) und niedrige Schalen¹⁴³). In der Ornamentik dominieren Girlanden, die aus eingritzten Linien¹⁴⁴) oder schraffierten Bändern und kleinen Kreisen geformt werden¹⁴⁵). In Tarx haben wir ferner eine Art schraffierter Halbkreise, Motive schraffierter halbkreisförmige Verzierung, Perlenschnüre u. Ä.¹⁴⁷). Und endlich wurde in Tarx auch die realistische Kunst gepflegt¹⁴⁹). Reiches Vergleichsmaterial boten noch einige Fundstellen auf Malta: Santa Verna^{150 151}), Corradino Hill und Hagiar Kim¹⁵²).

Diese Beispiele beweisen, dass im genetischen Prozess der ornamentalen Kunst von Lisičići die Errungenschaften der Neolithkunst von Malta ausserordentlich wichtig sind. Wenn wir nun die geographische Entfernung der westmediterranen Inseln und die Intensität der kulturellen Beziehungen zu Lisičići vergleichen wollten, bekämen wir ein umgekehrtes Verhältnis: je entfernter die Insel, desto stärker

die Intensität der Beziehung. In konkretisierter Form: die Intensität der Beziehungen von Lisičići wächst in dieser Reihenfolge: Sizilien—Sardinien—Äolische Inseln—Malta.

Und jetzt kommen wir zu einem Problem. Lisičići haben wir erwiesenermassen mit Hvar verbunden, in Lisičići haben wir aber keine bemalte Keramik, die in kultureller Beziehung sicher mit der Ägäischen Kultur in Verbindung gebracht werden könnte. Andererseits ist Lisičići weitaus mehr mit den westmediterranen Inseln verbunden, als das Hvar ist. So kommt nun eine seltsame Kreuzung Ostmediterran—Westmediterran im Adriabassin zum Vorschein. Korčula und die Zelena Pećina und besonders Lisičići stellen einen Strahl dar, Hvar und Lastovo bestätigen den andern. Jeder dieser beiden Strahlen trug seine kulturellen Eigenschaften mit sich, ob es sich nun um direkte Auswanderung der Seefahrer oder nur um Übertragung des Einflusses handelte.

Oben haben wir die Beziehungen zu Butmir bestimmt. Über Butmir haben wir in Wirklichkeit die Beziehungen zum **Donauegebiet** bestimmt. Hier müssen nur die Fragmente der Keramik mit kanellierten Ornamenten auf T. XVIII, 1, 2 hervorgehoben werden, die ein Element des direkten Einflusses der Kultur von **Vinča** vorstellen. Das sind die Elemente der **Vinča—Pločnik—Phase¹⁶⁸**, die auch an einigen Fundstellen aus der jüngeren Steinzeit im östlichen und nordöstlichen Bosnien auftreten¹⁶⁷).

Die Einflüsse der **Vinča-Kultur** sind viel schwächer als diese der **Butmirer Gruppe**. Diesen Einfluss indiziert nur dieses eine sichere Element, das in nicht grosser Zahl auftritt. Die Berührungspunkte von Lisičići mit den Siedlungen der **Vinča-Kultur** sind demnach sporadisch und können nicht zu jenen kulturellen Komponenten gezählt werden, die einen Bestandteil der Kultur von Lisičići bedeuten. Sie haben mehr chronologischen Wert.

Die erwähnten Verbindungen mit der **Adria** und dem westmediterranen Bassin bestätigen ganz sicher, dass es sich in Lisičići eigentlich um eine **maritime Kultur** handelt, die im **Neretvatal** vorgedrungen ist. Das ist ihre Herkunft. Nähere kulturelle Beziehungen zu **Malta** können in diesem Falle erklärt werden, wenn wir **Malta** als bedeutendes Zentrum jungsteinzeitlicher **Irradiation** und als Zentrum **neolithischer Seefahrer** auffassen. Nur auf diese Weise konnte es zu einer so intensiven Kulturberührung zwischen dem entfernten Lisičići und **Malta** kommen.

Nach dem heutigen Forschungsstand und auf Grund der Kenntnis des **Neoliths** aus der **Herzegowina**, lehnt sich nicht der **Neolith** in Lisičići unmittelbar an eine ältere Zivilisation im **Neretvatal** an. Wir haben einstweilen noch keine Möglichkeit, ihn kulturell mit der **Zelena Pećina I** zu verbinden, was in chronologischer Hinsicht das Gegebene wäre. Deshalb erscheint uns diese **maritime Kultur** in Lisičići als Folge einer längeren Migration aus dem Gebiete des westlichen **Mediterrans**. Bei dieser Migration hat diese Gruppe das Durchkreuzen der Meere auf-

gegeben und hat sich in das Hinterland der Adria zurückgezogen. Sie hat auch viele Elemente ihrer westmediterranen Neolithzivilisation mit sich gebracht. Im Laufe der Zeit, im Laufe der Migration wie auch durch das Auftreten neuer Lebensbedingungen haben einige Elemente die ursprüngliche Feinheit verloren, aber der Stil ist derselbe geblieben. Als die jungsteinzeitlichen Träger dieser westmediterranen Zivilisation in die Zone der peripheren Radiation der Kulturelemente des Donaugebietes kamen, nahmen sie auch einige ihrer Elemente an.

In Hinsicht auf eine absolute **chronologische** Skala hat sich die neolithische Siedlung in Lisičići im chronologischen Rahmen von 2550—2200 v. Chr. entwickelt. Zu diesem Ergebnis sind wir durch Parallelisierung mit der Schicht »a bocca quadrata« in Arene Candide^{189, 190}) gekommen, besonders aber durch Parallelisierung mit der Vinča—Pločnik—Phase in Serbien^{191, 192}). Im Rahmen einer weiteren Skala ist die Zeit von 2400—2200 v. Chr. die Zeit der grösstmöglichen Sicherheit für das Leben in Lisičići.

Ein chronologisches Problem in Verbindung mit Lisičići bleibt aber ungelöst. Diese Siedlung ist sicher mit Grapčeva Špilja verbunden. Die neolithische Schicht in Grapčeva Špilja ist mit der Dimini—Phase in Thessalien, in Griechenland verbunden. Wir haben hier einige Elemente aus Lisičići gezeigt, die zu Gunsten eines kulturellen Parallelismus Lisičići—Hvar—Dimini sprechen würden. M. Garašanin hat jedoch in der Bearbeitung der Kultur von Vinča die Phase Vinča—Tordoš mit Dimini verbunden¹⁹⁶). Er hat das ältere Vinča mit Dimini verbunden. Andererseits stimmt Hvar mit der jüngeren Vinča—Phase in der Zeit überein und ist trotzdem mit Dimini in Verbindung. Hier besteht ein kulturelles und chronologisches Dunkel, das noch seiner Lösung harret.

Das Wirtschaftsleben in Lisičići. Im Laufe der Ausgrabungen in Lisičići ist eine grosse Anzahl Tierknochen freigelegt worden, auf die im serbo-kroatischen Text näher eingegangen wurde. Aus der Untersuchung und statistischen Angaben über die Knochen geht hervor, dass sich die Bewohner von Lisičići vorzugsweise mit Jagd befassten. Das war ihre Hauptnahrungsquelle. Am meisten jagten sie Hirsche und Wildschweine, danach folgten Rehe, Gamsen, Dachse, Bären, Wölfe, Marder, Füchse und Wildkatzen.

Die Viehzucht befand sich in Lisičići erst in einem rudimentären Stadium. Andererseits befassten sich die Bewohner dieser Siedlung zweifellos auch mit Ackerbau. Das beweisen zahlreiche Mühlenstellen mit Mühlensteinen für den Handbetrieb, ferner Körnerreste im gebrannten Mauerbewurf, die als Weizen, Gerste und Roggen identifiziert wurden.^{200a}).

Die grössten Anhäufungen von Knochen stehen in Verbindung mit den beiden zentralen Herdstellen. Es ist bedeutsam, dass bei der Herdstelle B-5 im I Stratum die Hirschüberreste überwiegen, während bei der Herdstelle B-7 im II Stratum die Anzahl der Knochen von verschiedenen wilden Tieren sehr angewachsen ist.

Die Jagd auf Urhirsch wie auf alle anderen jagdbaren und wilden Tiere war eine kollektive Angelegenheit. Das erklärt uns eigentlich auch die kommunale Einrichtung in der Siedlung. Das zentrale Herd-system in den verschiedenen Strata ist wirklich ein Abbild der kollektiven Ernährung, denn auch die Jagd war kollektiv. Dieses System des ganzen Lebens ist im jüngeren Neolith dieser Gegend einstweilen einzigartig.

Es hat den Anschein, dass in den Begriff der kollektiven Ernährung in erster Linie die erlegten Tiere einbeschlossen waren. Nebenbei hatte jeder Haushalt auch seine eigene Wirtschaft, denn das beweisen auch freigelegte Mühlstellen in einigen Wohngruben und einige Feuerstellen in denselben. — Bringen wir diese Angaben mit den gesellschaftlichen Verhältnissen in der Siedlung in Verbindung, so steht es fest, dass die gentile Gemeinschaft in Lisičići weitaus fester war als in den übrigen Ansiedlungen der umliegenden Gebiete zu dieser Zeit.

Das geistige Leben der jungsteinzeitlichen Bewohner von Lisičići. Die Hauptmanifestation der geistigen Kultur in Lisičići können in drei Gruppen eingeteilt werden: Spuren des Schädelkultes, astrale Kult und ein gewisser Realismus im keramischen Verzierung.

Spuren des Schädelkultes können mit einem einzigen Fund dokumentiert werden. Das ist der Unterkiefer eines menschlichen Schädels, der bei der Feuerstelle V-10 in der Wohngrube A-15 gefunden wurde. Da dies der einzige Überrest eines menschlichen Gerippes ist, der im Laufe der Ausgrabungen in Lisičići gefunden wurde, so ist es ausserordentlich charakteristisch, dass es gerade ein Teil des Kopfes ist und dass er bei der Feuerstellen in einer Wohnung gefunden wurde.

Dieser Fund ist keine vereinsamte Erscheinung. Im adriatisch-hercegowiner Komplex stiess man an einigen Fundstellen auf vereinzelt Funde menschlicher Gerippe.^{200—212}) Bedeutsam ist es, dass auch in Vinča in einem dortigen Gebäude ein karbonisierter Teil eines Schädels gefunden wurde²¹⁷). Demnach war dieser Kult in der riesigen jüngeren Steinzeit etwas verbreiteter, als man gewöhnlich annimmt, und das bestätigt auch das Beispiel von Lisičići.

Die Angaben über astrale Kulte haben wir aus einigen Darstellungen auf Gefässen geschöpft. In Lisičići ist augenscheinlich der lunar-solare Kult entwickelt gewesen. Dabei ist zweifellos die Tradition, die die Bewohner von Lisičići mit sich gebracht haben, von ausserordentlicher Wichtigkeit. Die Seefahrer hatten die Verbindung zwischen den Veränderungen des Mondes und den Gezeiten des Meeres schon lange erkannt.²²²) Es nimmt uns daher nicht wunder, dass diese Tradition bei den Bewohnern von Lisičići erhalten blieb, da wir ja schon ihre enge Verbindung mit dem Umherirren westmediterraner Seefahrer festgestellt haben.

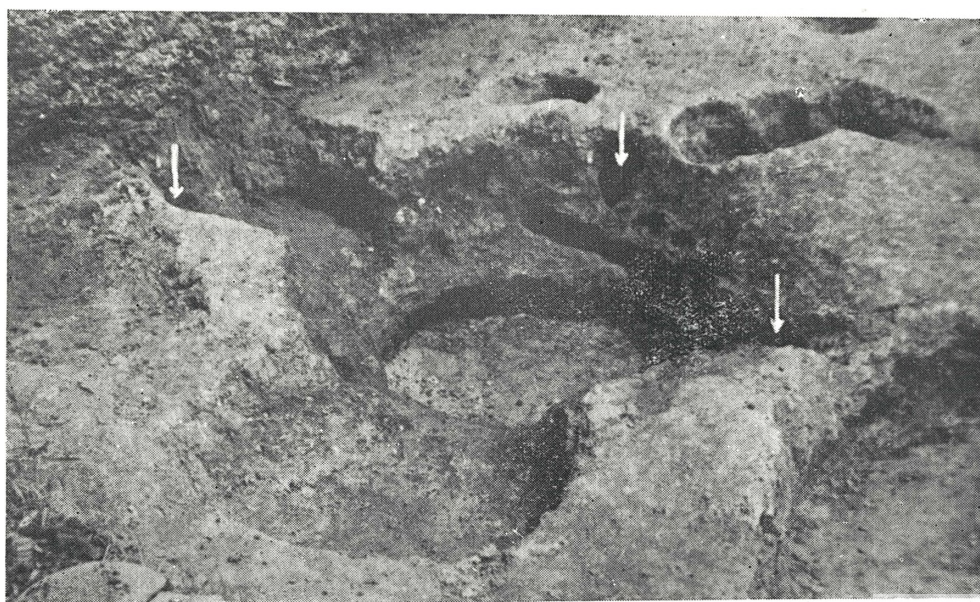
Wahrscheinlich hat auch die Entwicklung des Ackerbaus in unserer Station zu diesem Kulte beigetragen.

Interessant ist es, das Butmir kein einziges astrales Zeichen aus dem Reichtum solcher Darstellungen in Lisičići übernommen hat, ebenso wie die Bewohner von Lisičići die reiche Erfahrung Butmirs in der Ausarbeitung menschlicher Statuetten überhaupt nicht übernommen haben. Demnach sind die verschiedengearteten geistigen Anschauungen in den genannten Siedlungen das Abbild verschiedengearteter wirtschaftlicher Strukturen und verschiedener Tradition. Das beweist, das auf dem Gebiete der geistigen Auffassungen und Anschauungen gegenseitige Berührungspunkte viel schwerer zu schaffen sind, als auf dem Gebiete der materiellen Kultur.

Abschliessend kann man sagen, dass auch der untrügliche Realismus in der ornamentalen Kunst zweifellos eine Folge der Tradition des mediterranen maritimen Kultur, und zwar in erster Linie des west-mittelländischen Gebietes ist.

So sehen wir in der Gesamtheit, dass alle hier angeführten geistigen Manifestation zum allgemeinen Bild der jungsteinzeitlichen Kultur in Lisičići, zu ihrer maritimen Tradition und wirtschaftlichen Struktur stimmen. Das ist ein vollkommen abgerundetes Ganzes, das uns das Vergnügen bot, in das Wesen einiger Grundelemente dieses Kulturgebietes wie auch in einige Variationen des reichen Lebensprozesses der jungsteinzeitlichen Gesellschaft dieses Gebietes einzudringen.

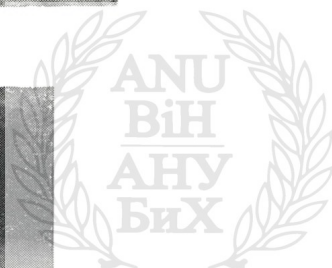
2

3

Sl. S₂ — Zemunica A-3

Sl. S₃ — Zemunica A-10, gledana sa sjeverne strane

4

5

Sl. S₄ — Zemunica A-13, gledana sa istočne strane

Sl. S₅ — Ognjište B-3

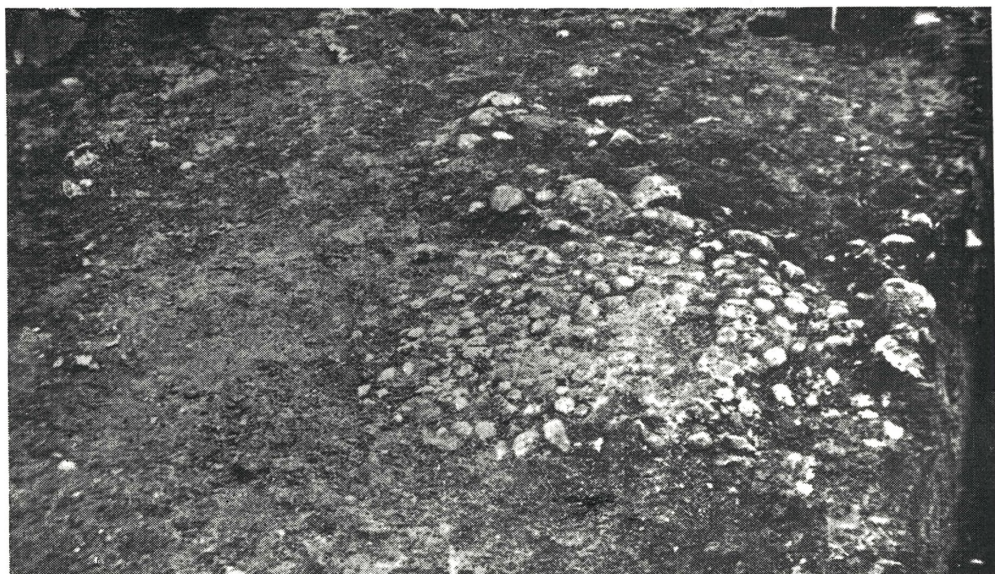
6

7

Sl. S₆ — Centralno ognjište B-5

Sl. S₇ — Jame D-45, D-44 i centr. ognjište B-5

8

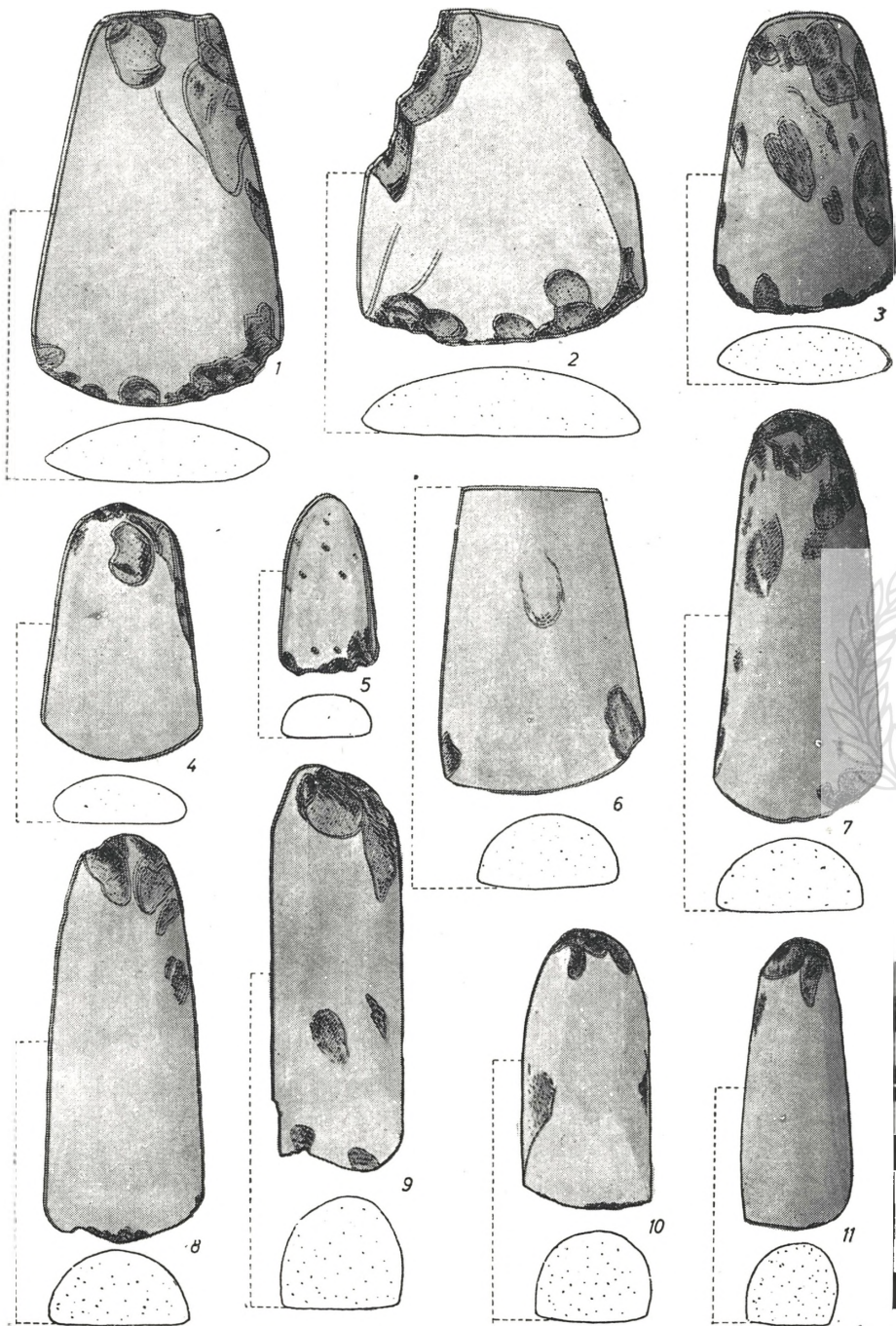

9

Sl. S₈ — Ognjište B-7

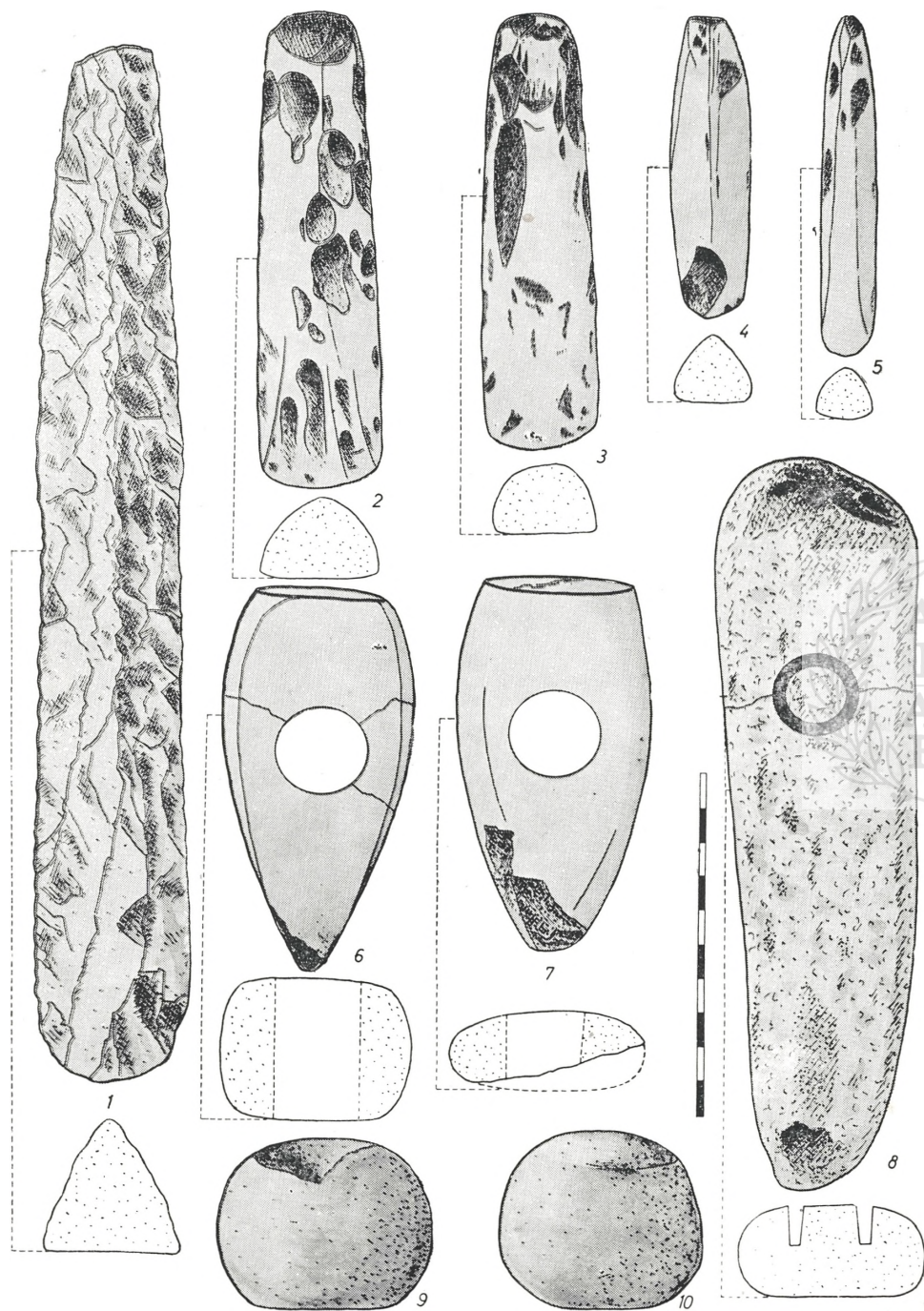
Sl. S₉ — Ognjište B-15 i 16

Tab. I

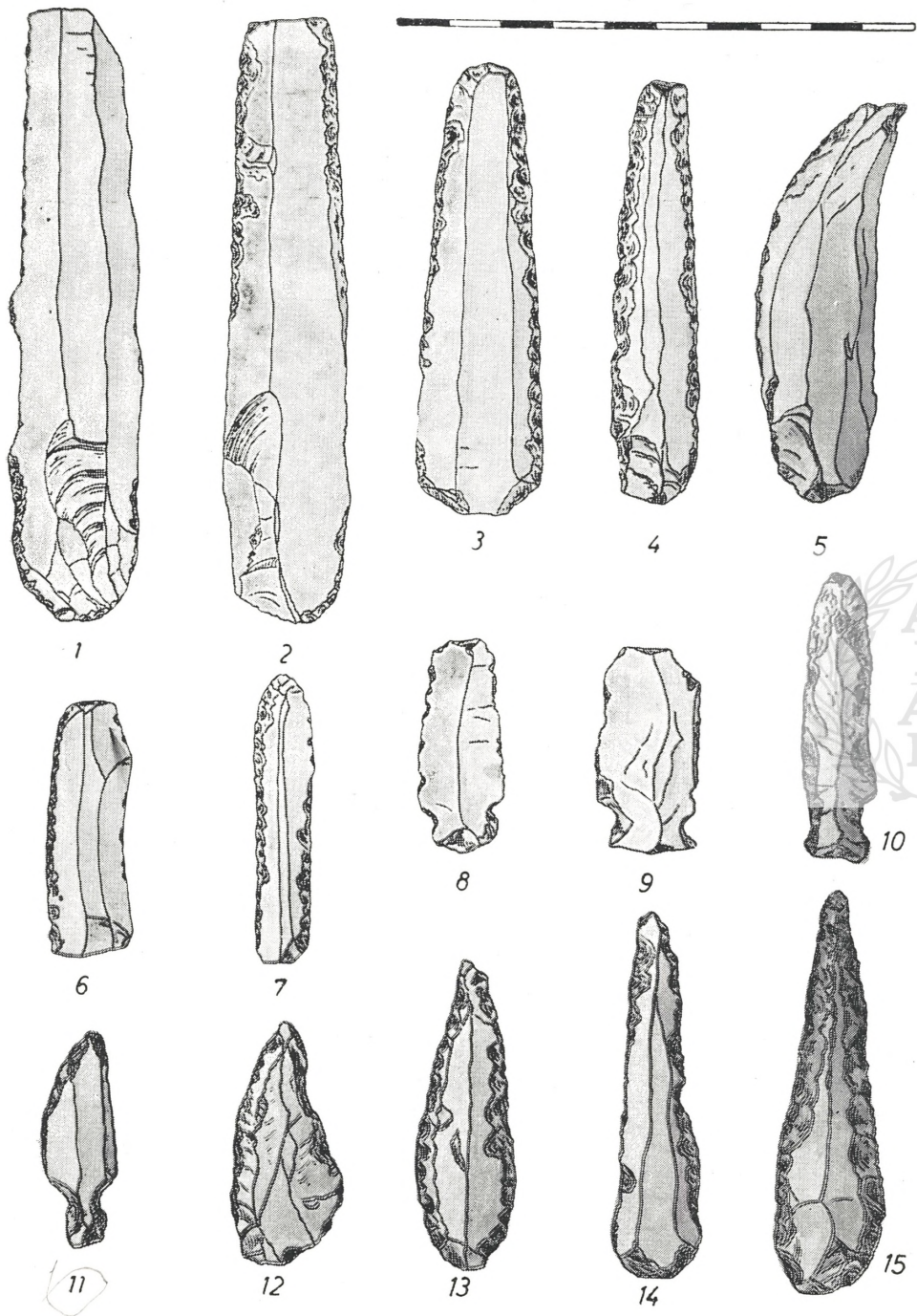

АНУ
Він
АНУ
БіХ

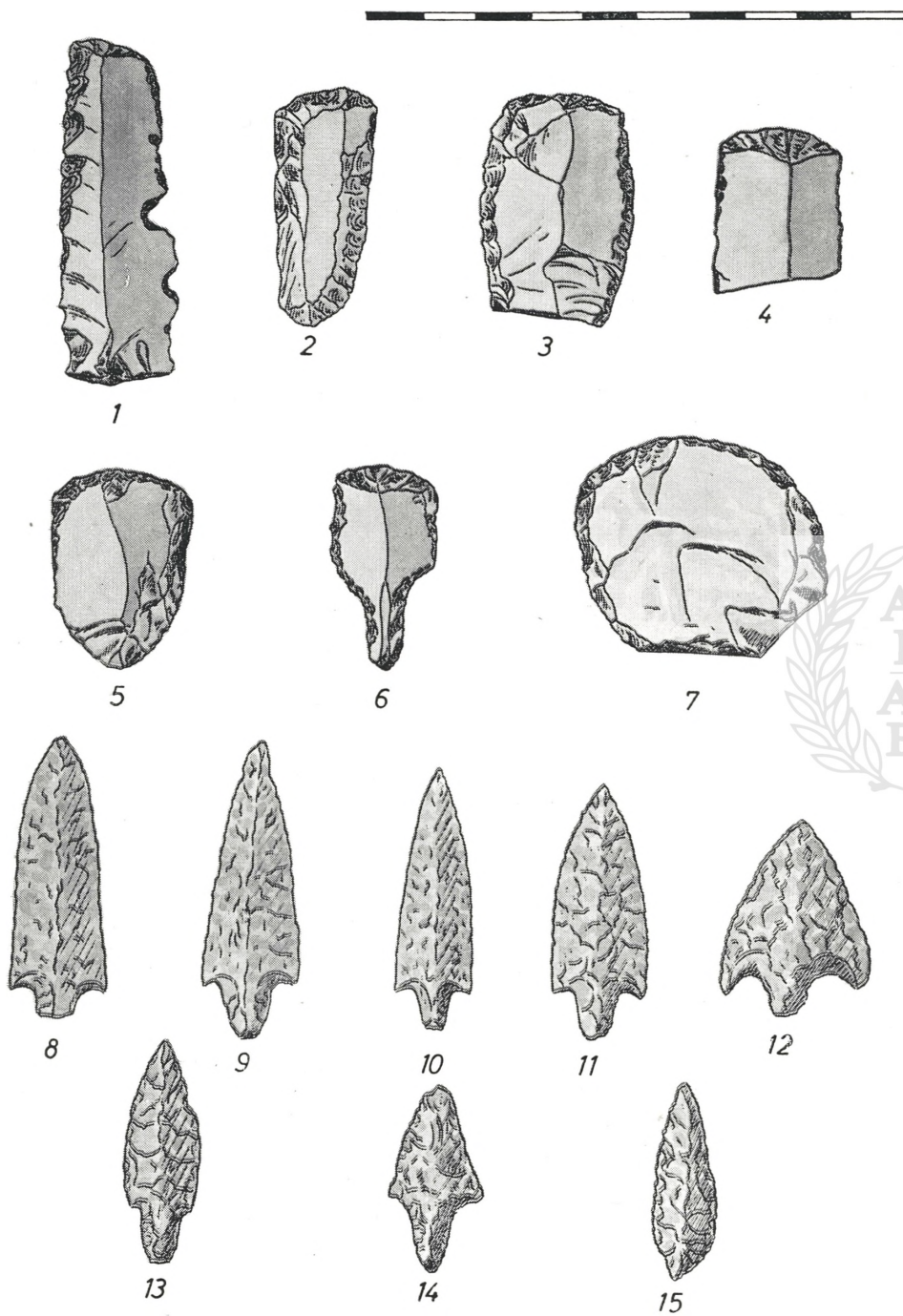
Tab. II

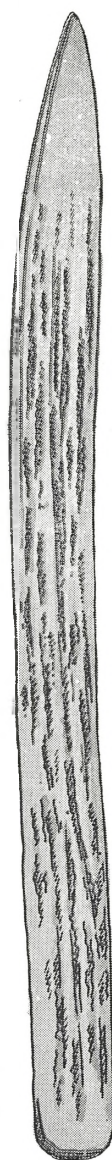
Tab. III

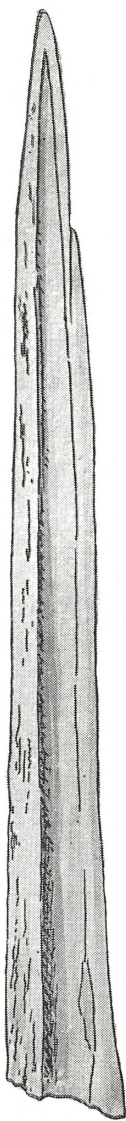
Tab. IV

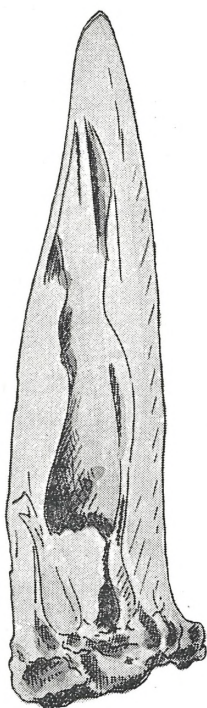
Tab. V

1

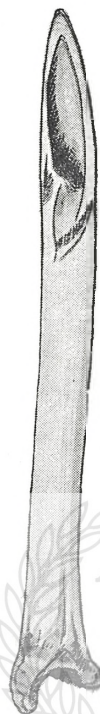
2

3

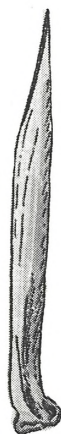
4

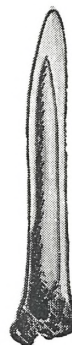
5

6

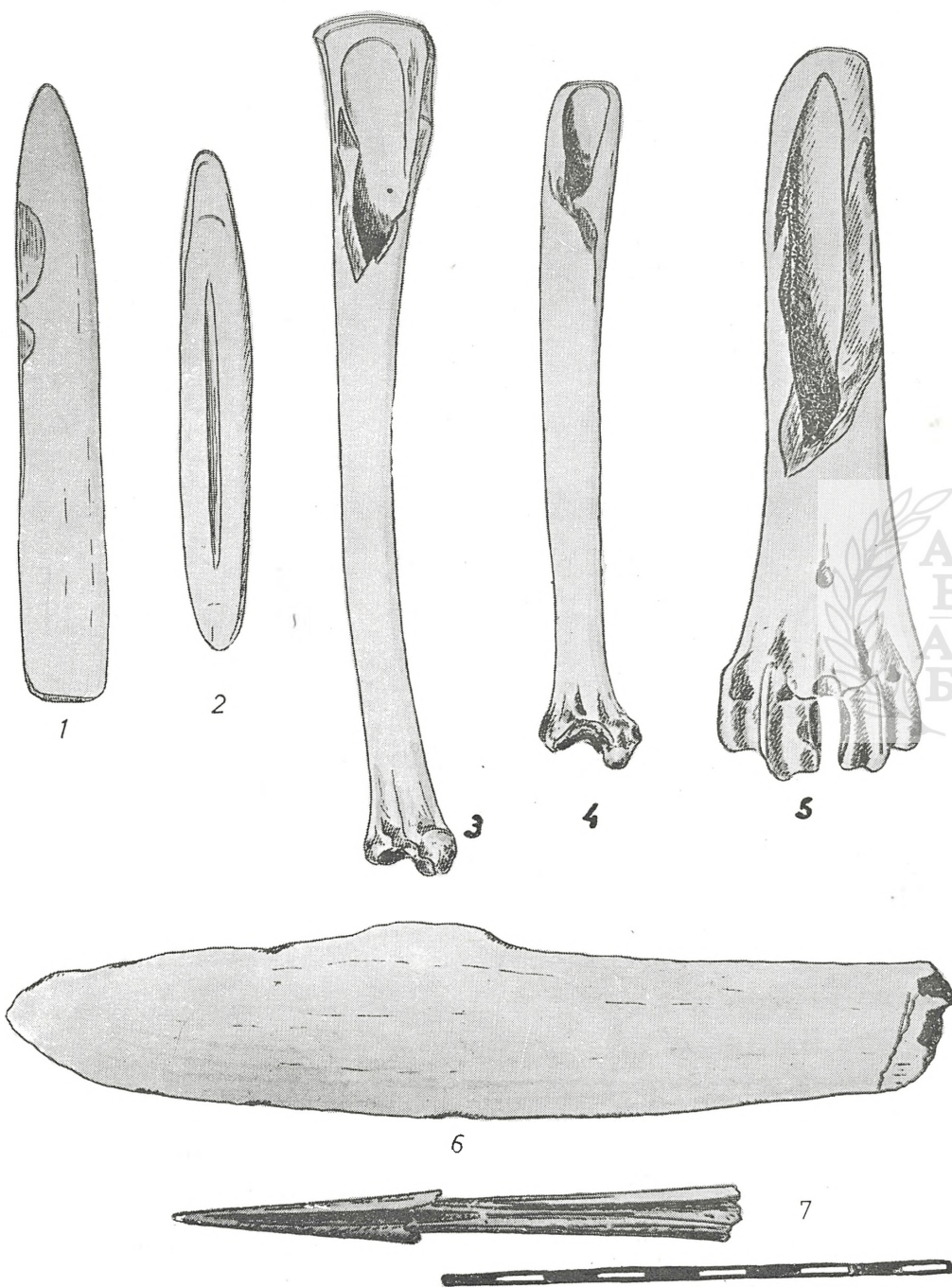
7

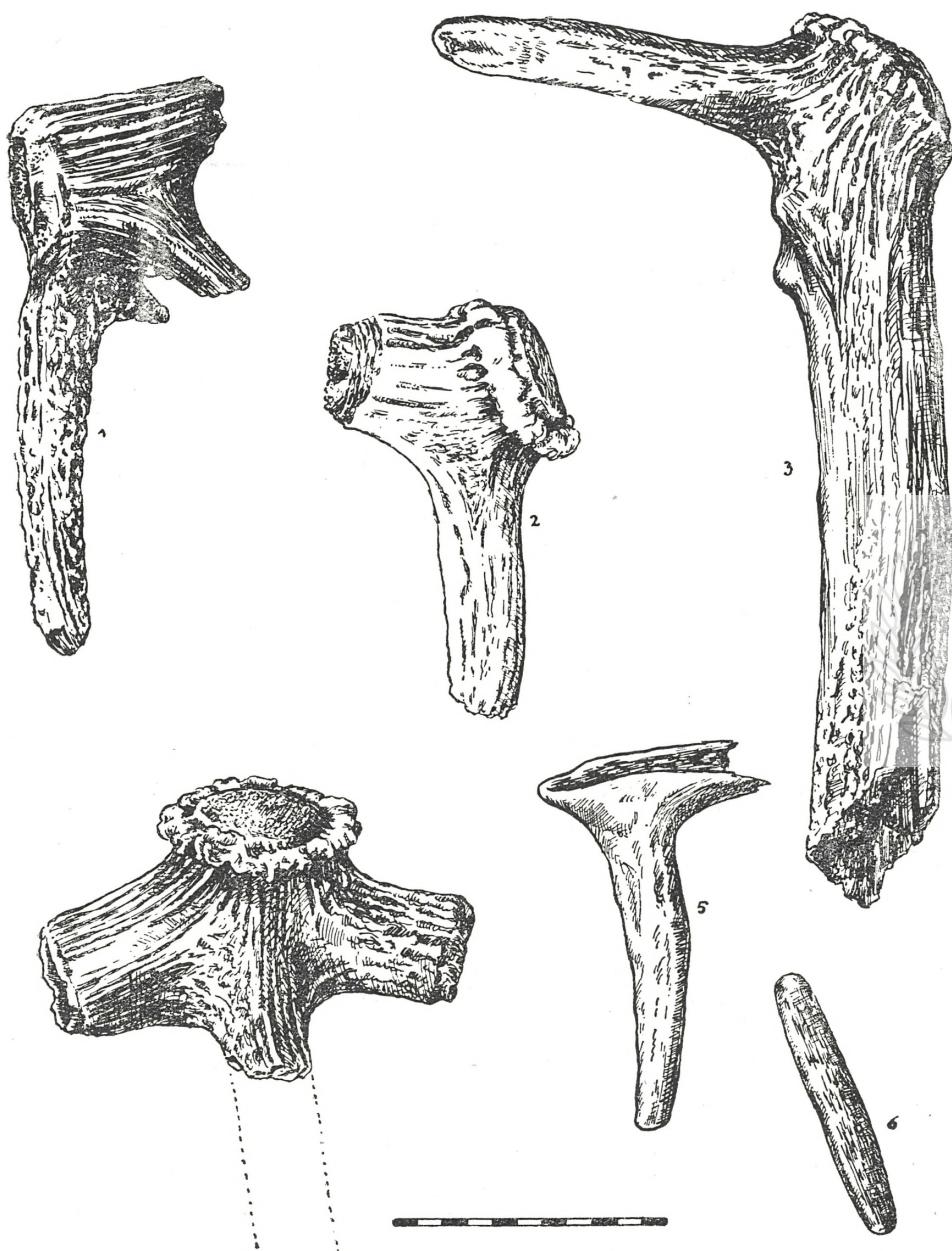
8

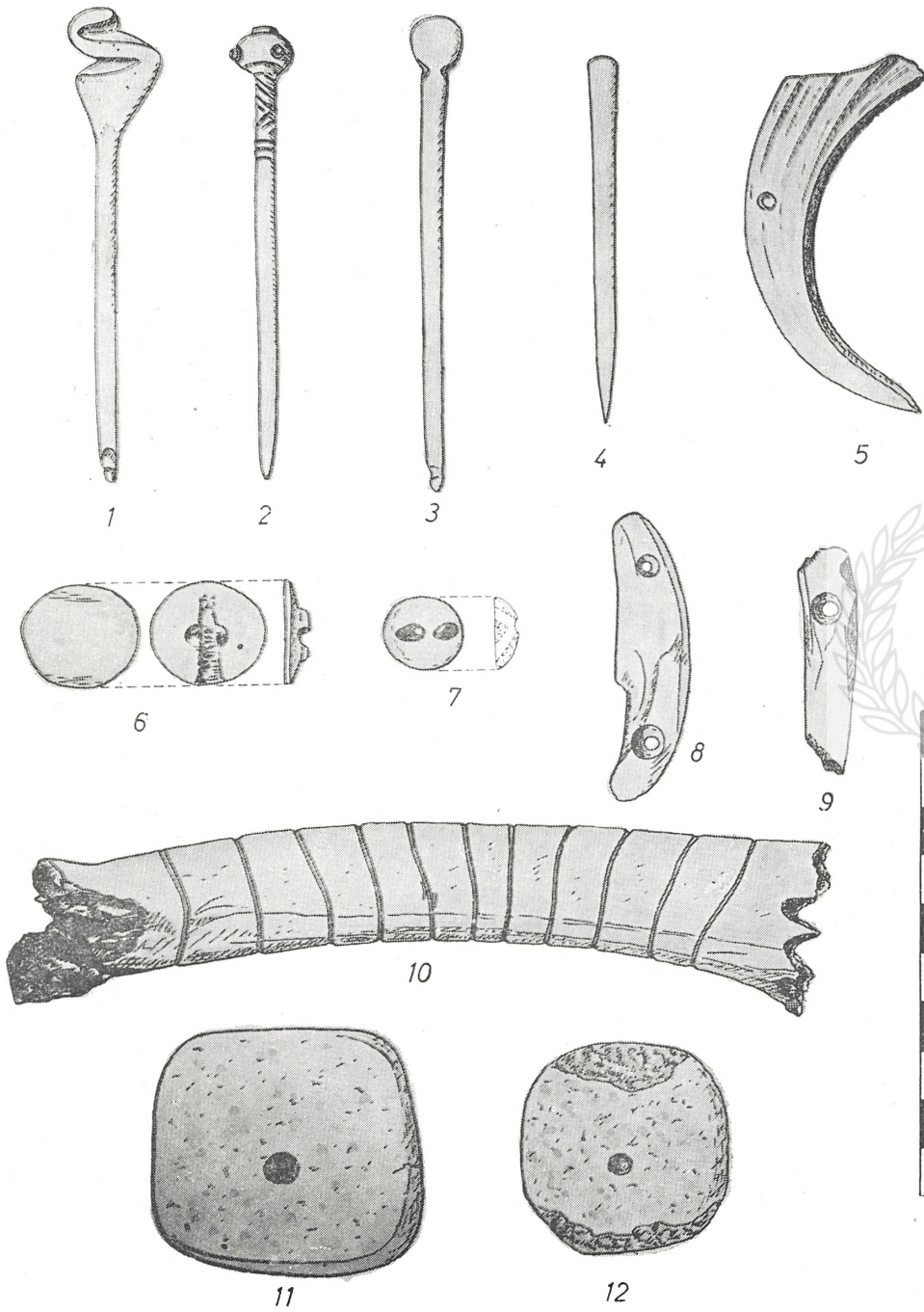
Tab. VI

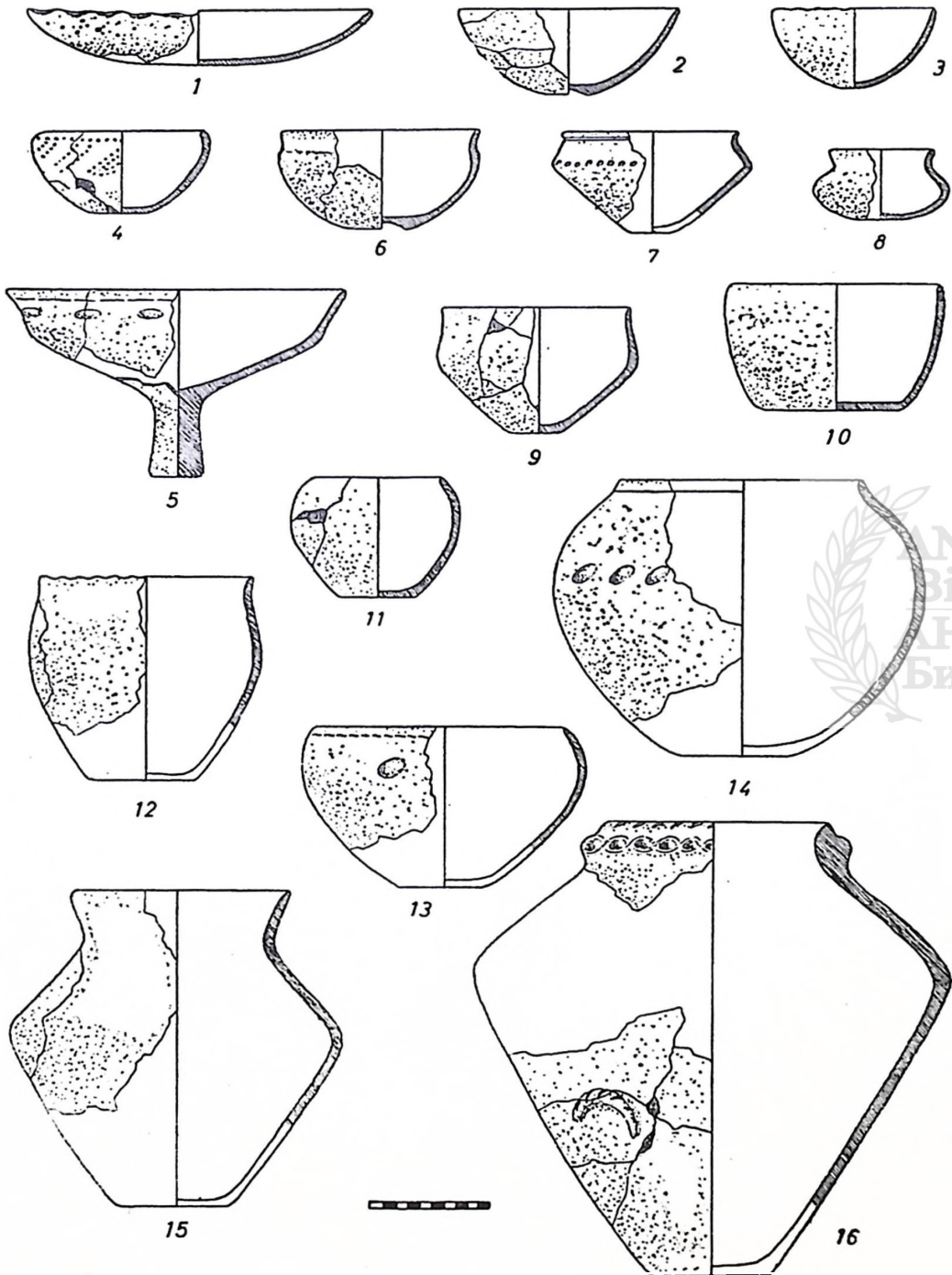
Tab. VII

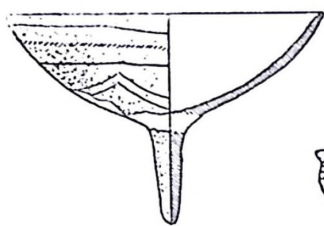
Tab. VIII

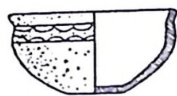
Tab. IX

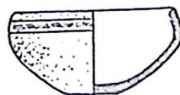
Tab. X

1

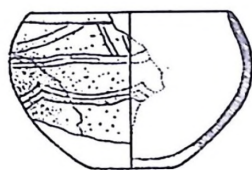
2

3

4

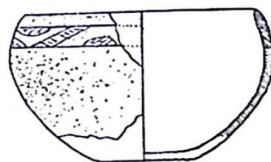
6

7

9

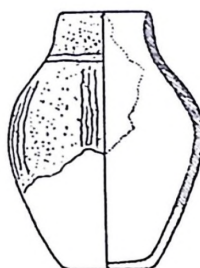
5

10

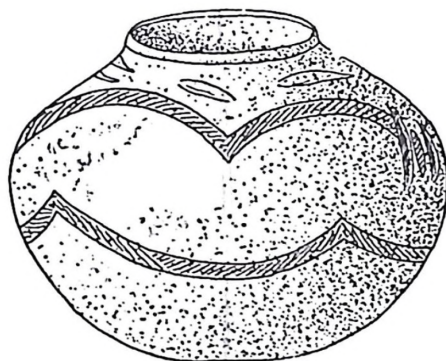
8

11

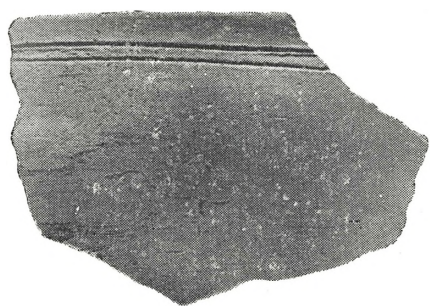
12

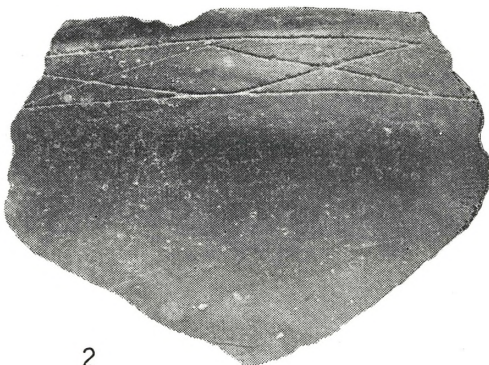
13

Tab. XI

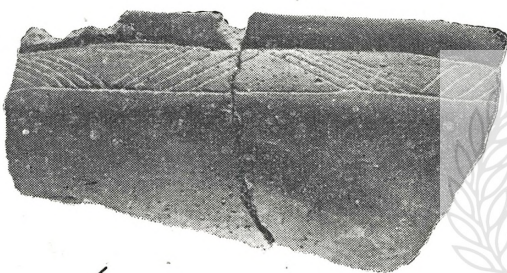
1

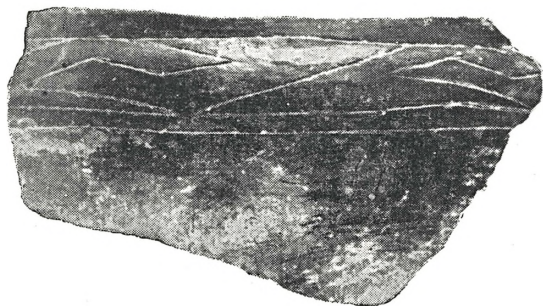
2

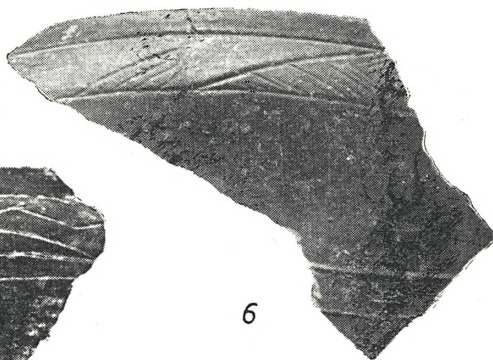
3

4

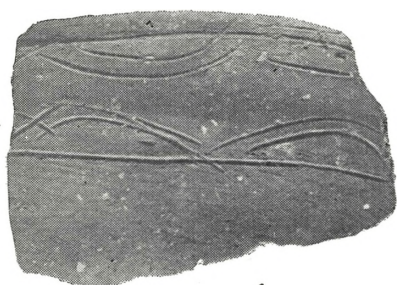
5

6

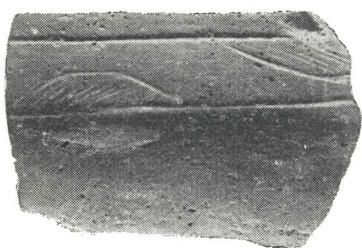
Tab. XII

1

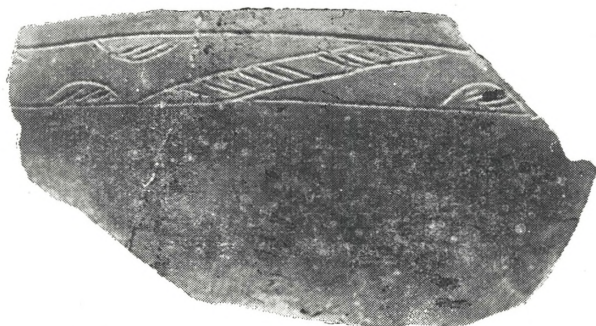
2

3

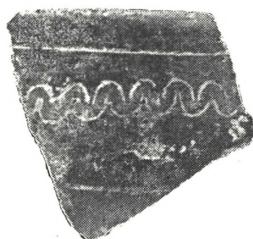
4

5

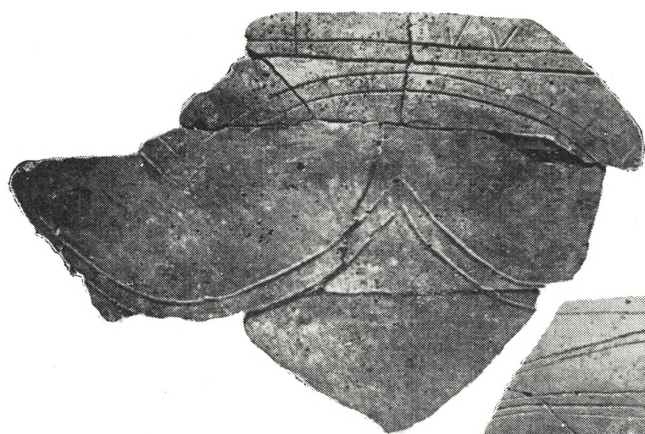
6

7

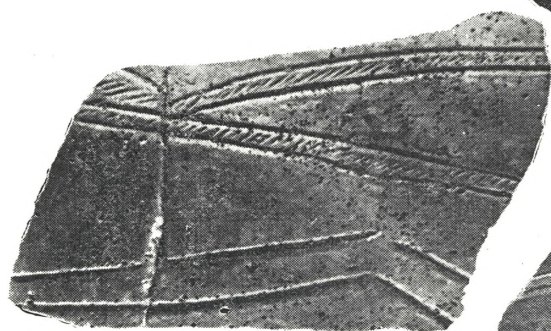
Tab. XIII

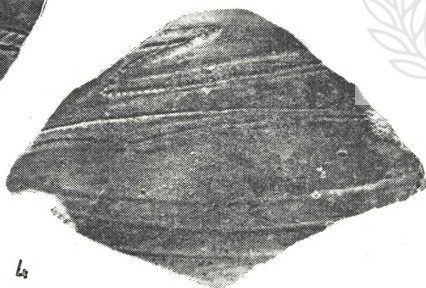
1

2

3

4

5

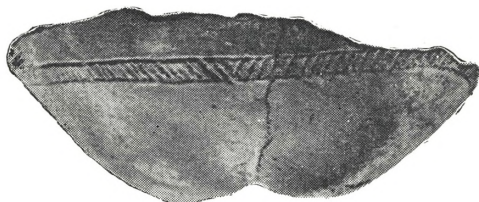
6

Tab. XIV

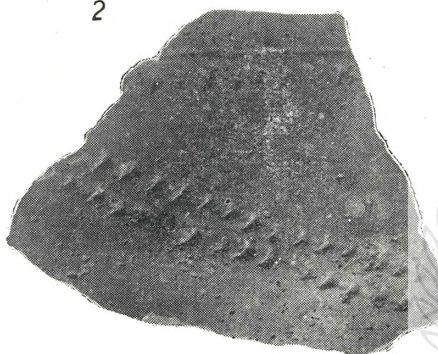
1

2

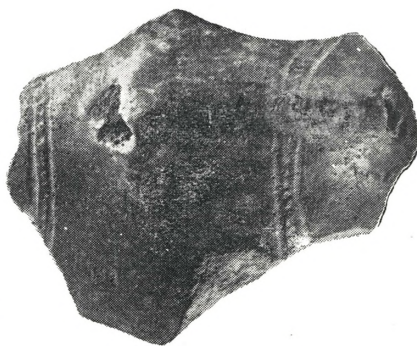
3

4

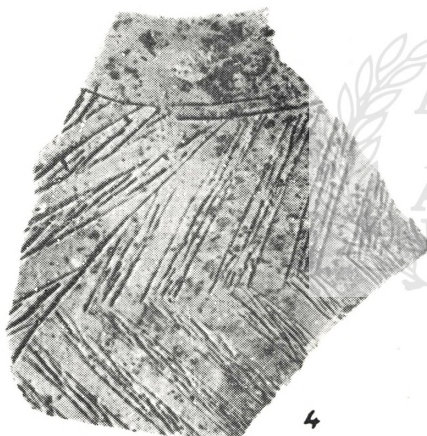
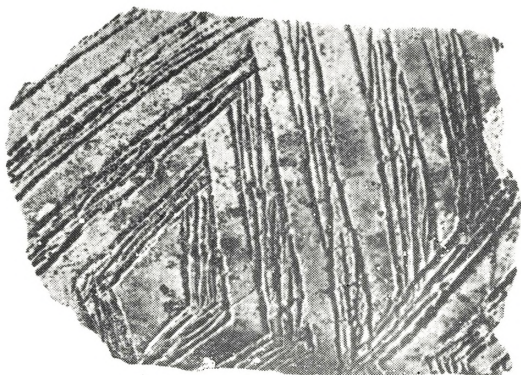
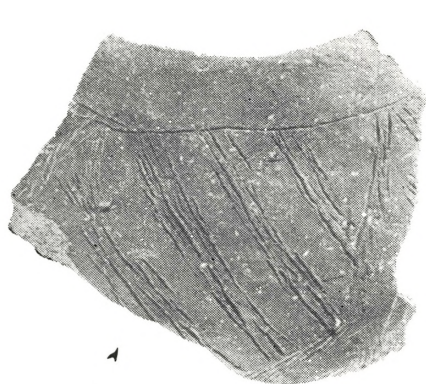
5

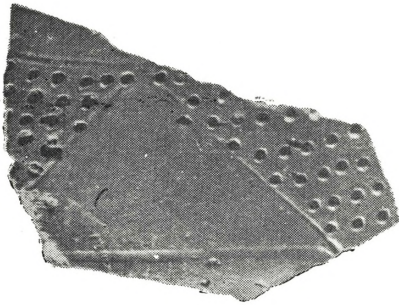
6

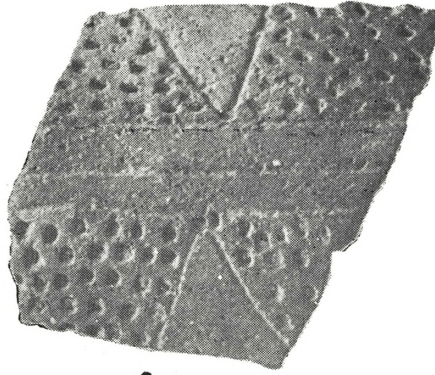
Tab. XV

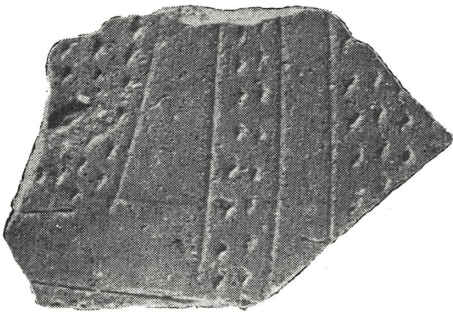
Tab. XVI

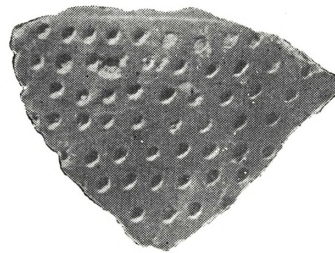
1

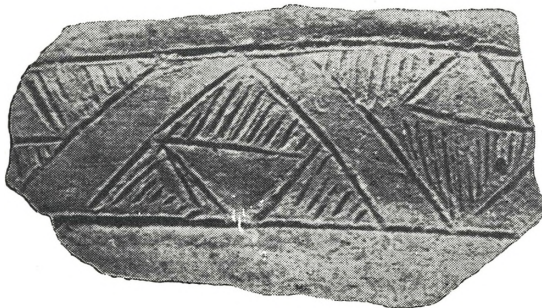
2

3

4

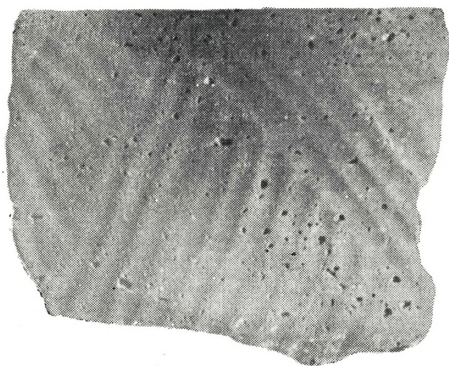

5

6

Tab. XVII

1

2

3

4

5

6

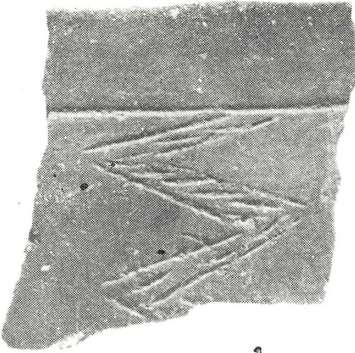
Tab. XVIII

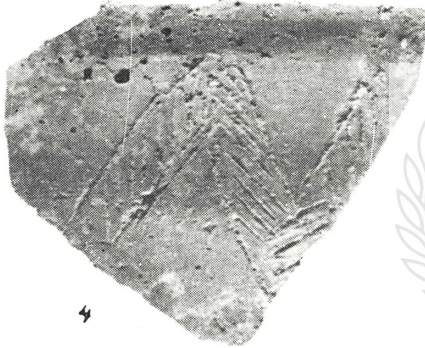
1

2

3

4

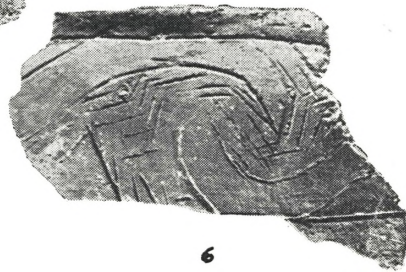
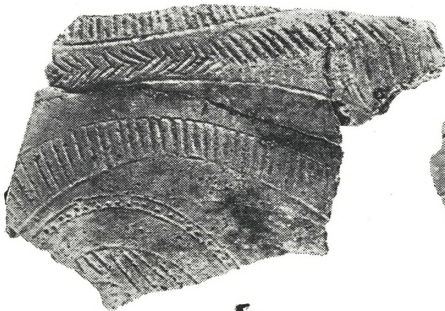
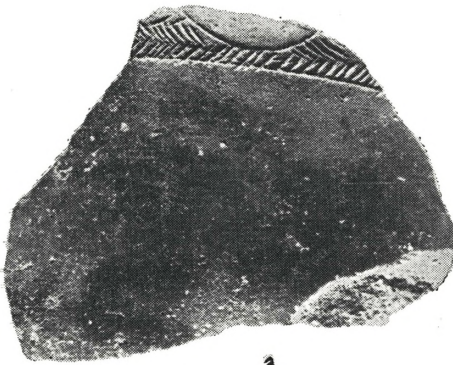

5

6

Tab. XIX

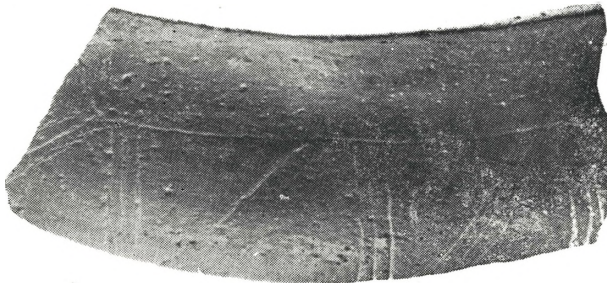

1

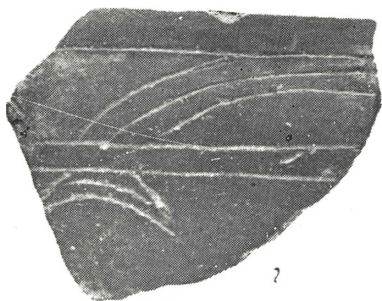
2

3

Tab. XXI

Tab. XXII

1

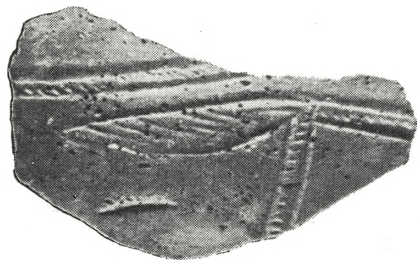
2

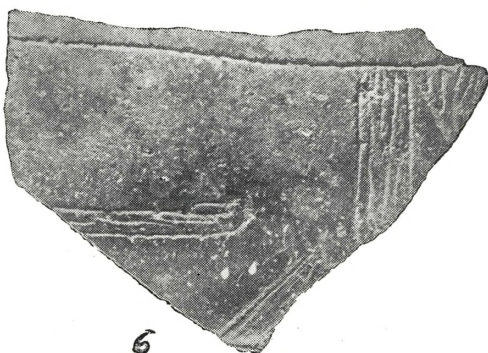
3

4

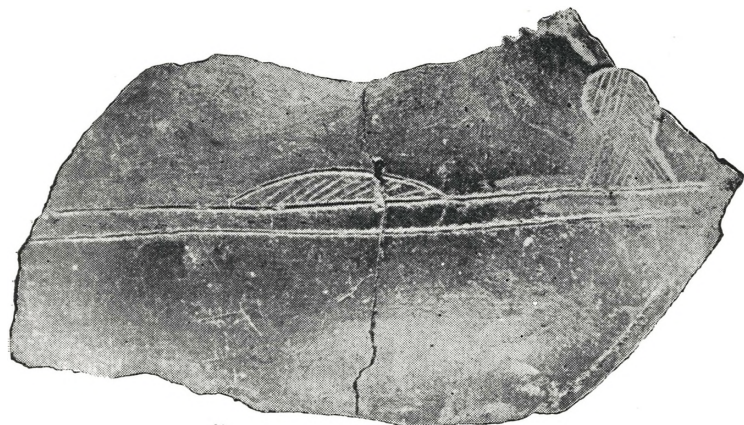
5

6

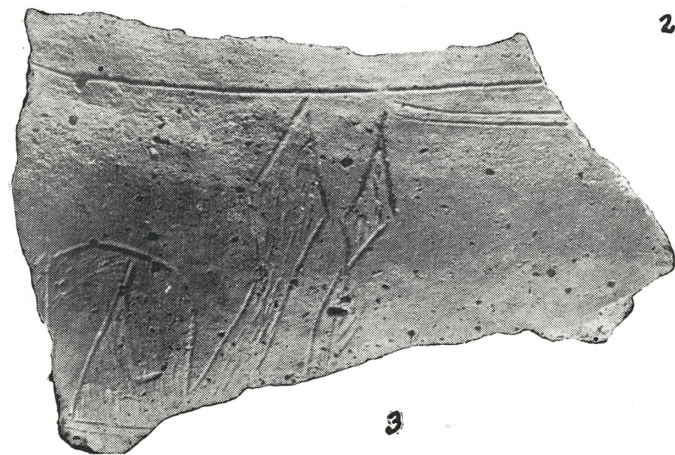
Tab. XXIII

1

2

3

АНУ
Він
АНУ
БіХ

Tab. XXIV

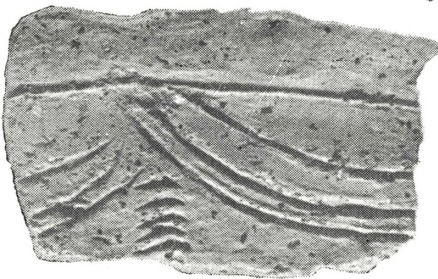
1

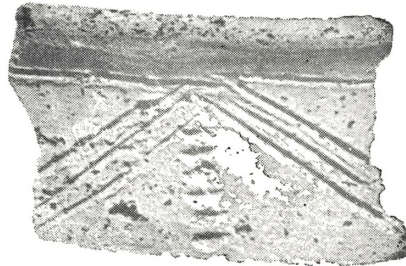
2

3

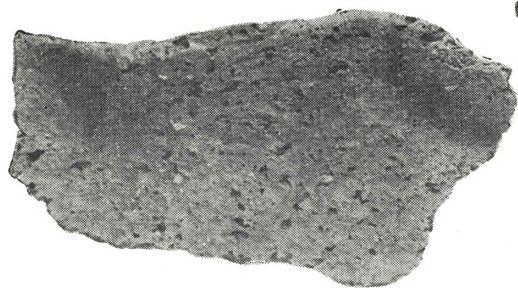
4

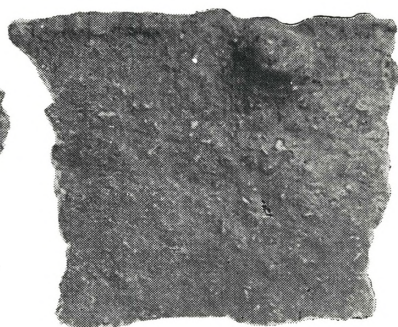
5

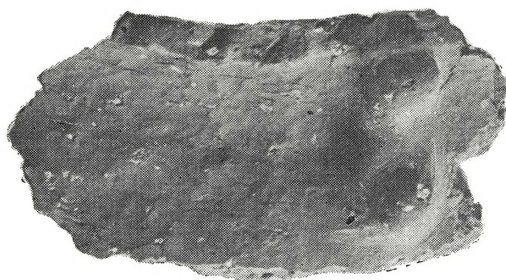
Tab. XXV

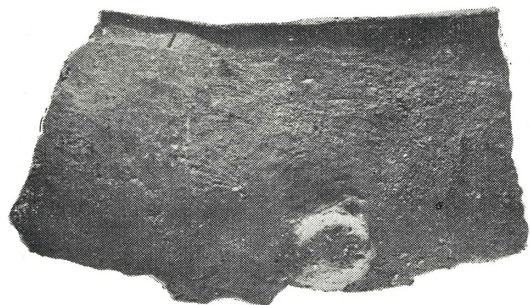
1

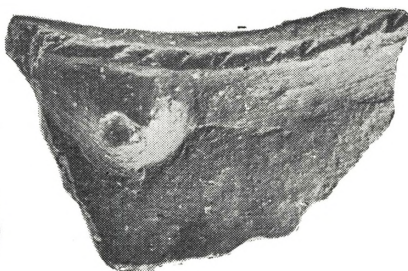
2

3

4

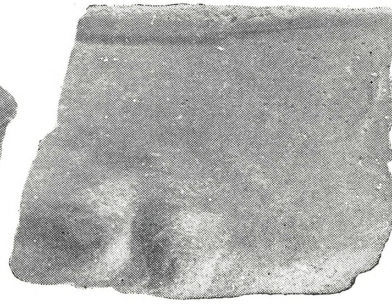
5

Tab. XXVI

1

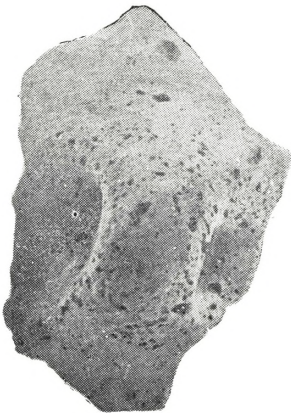
2

3

4

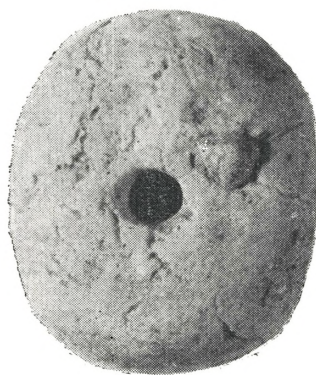
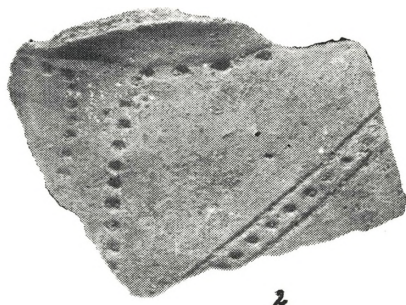
5

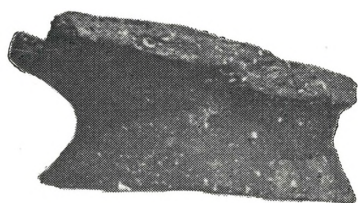

6

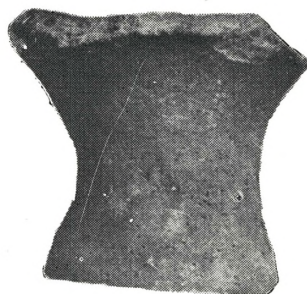

Tab. XXVII

1

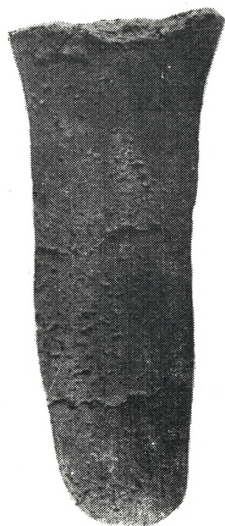
2

3

4

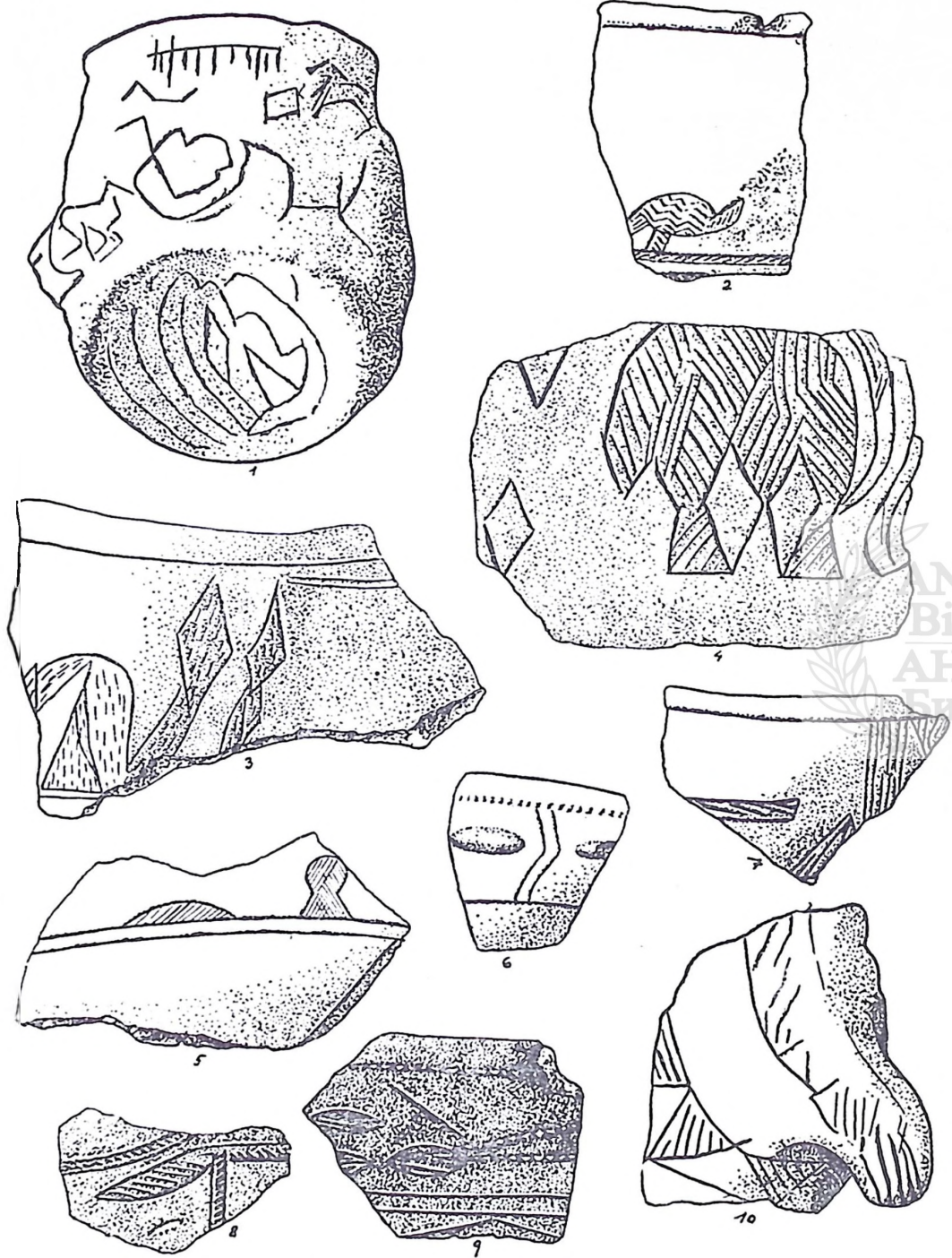
5

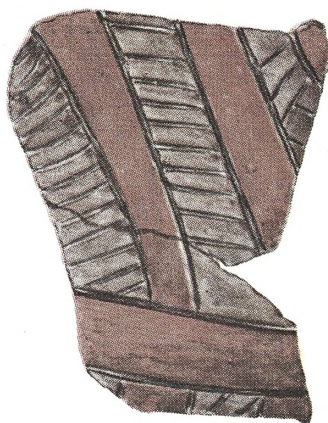
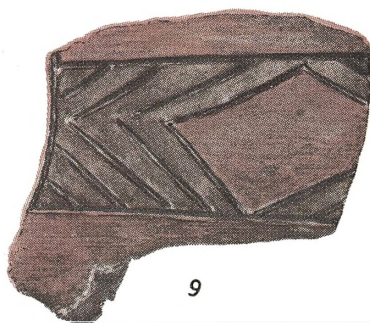
6

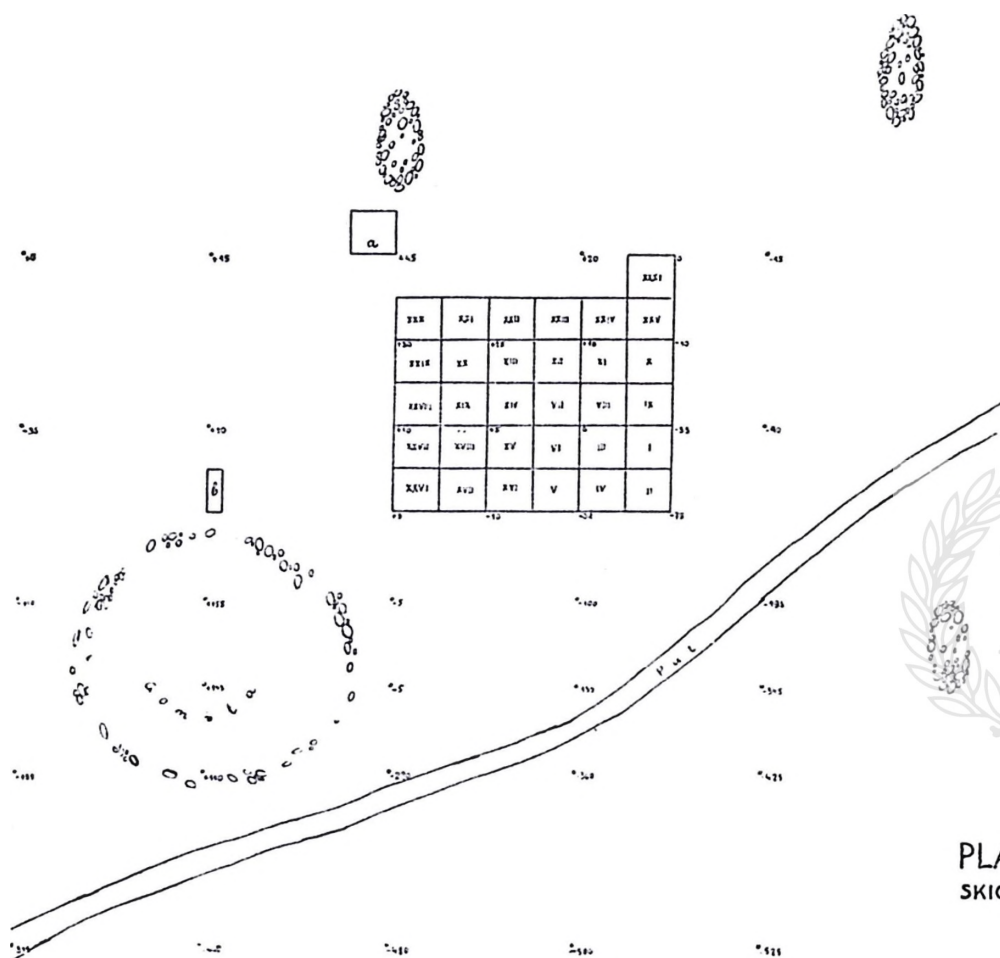

Tab. XXIX

Tab. XXX

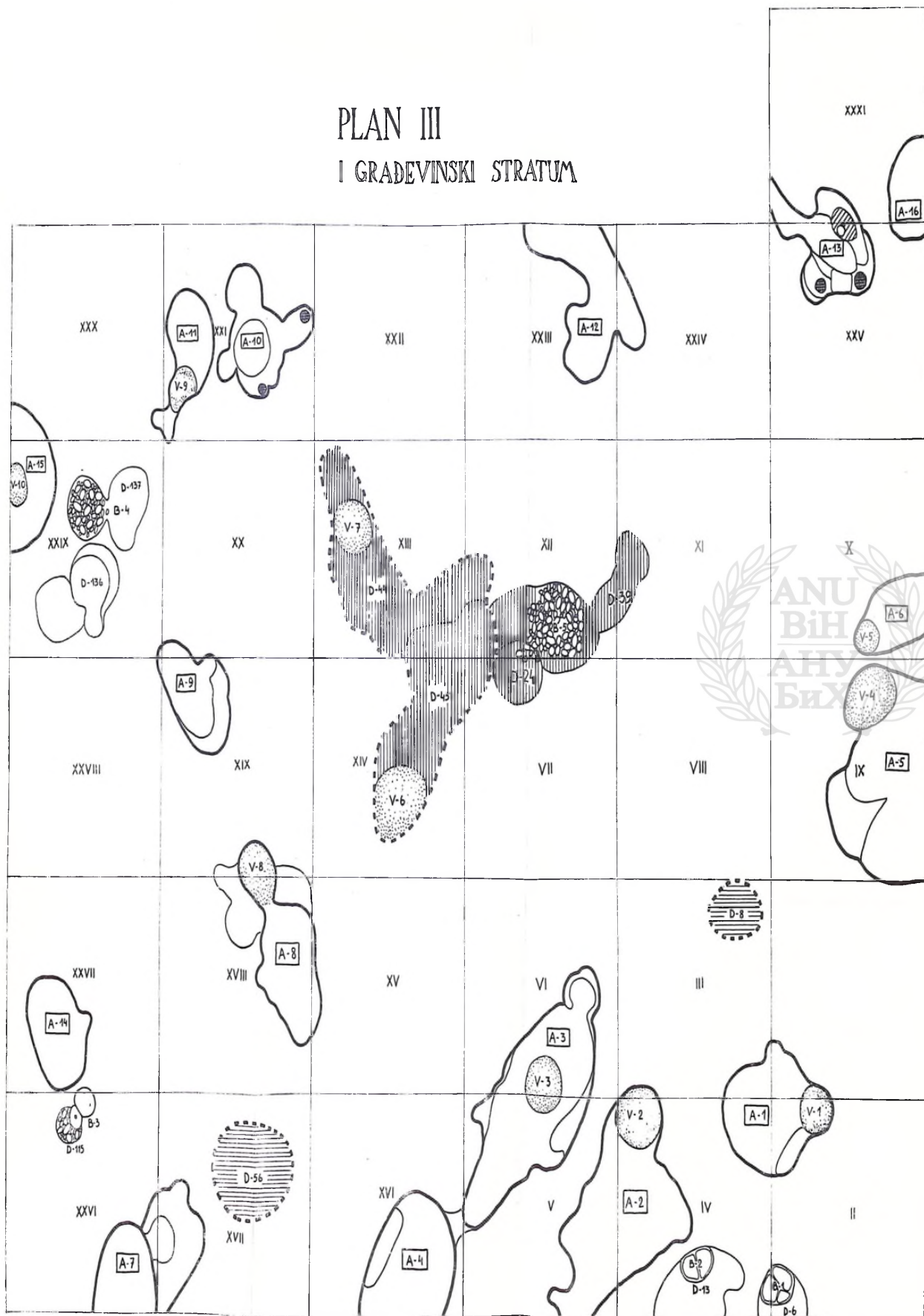

PLAN I
SKICA TERENA

110 13 121 112 127 153 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 190

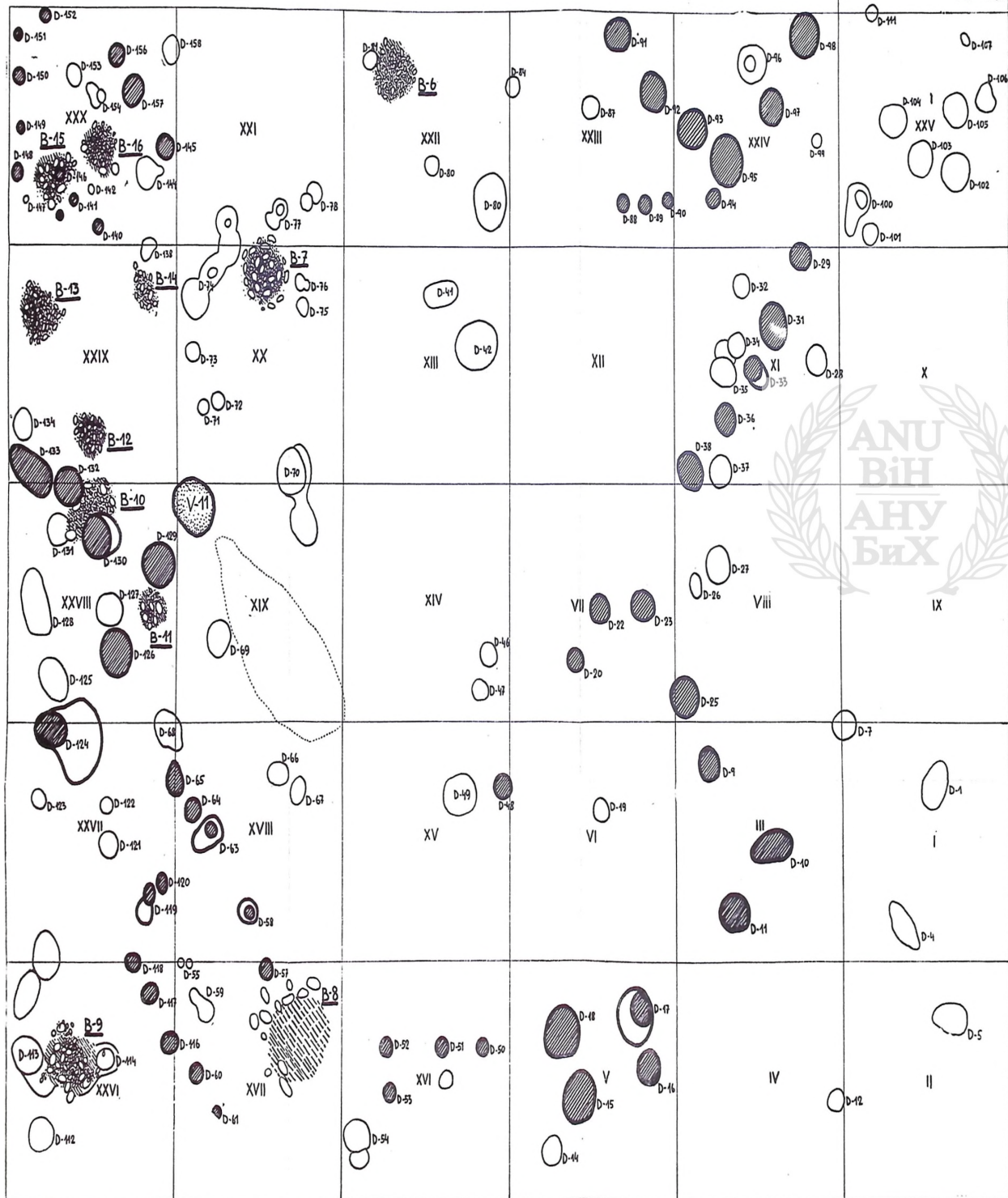
PLAN III

I GRADEVINSKI STRATUM

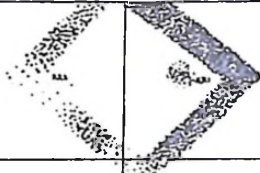
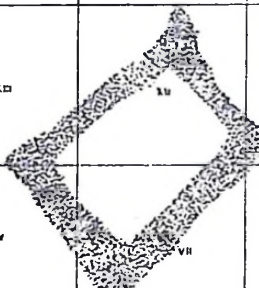

PLAN IV

II GRADEVINSKI STRATUM

PLAN V III GRAD. STRATUM

						XXXI
		XXX	XXXII	XXXIV	XXXV	
XXXIII	XXX	XXXI		XXI	X	
 XXXVI	XXII	XXIV	XX	VII		
XXVIII	XXVII	XV	VI	III	I	
 XXVI	XXIX	XXI	V	IV	II	

